

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ**

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

№ 2 (10) / 2016

Запоріжжя
2016

УДК : 159.9 (045)
ББК : Ю9 (4 Укр) я 4

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
протокол №10 від 27.10.2016
вченою радою Запорізького національного університету
протокол №4 від 25.10.2016*

Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Державного вищого навчального закладу “Запорізький національний університет” та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 2 (10) – 168с.

Голова редакційної колегії:

Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Редакційна колегія:

Глива Є., доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор-консультант товариства «Дослідження клінічного гіпнозу» (Австралія)

Карамушка Л.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, заст. директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Карандашев Ю.М., доктор психологічних наук, професор, Університет Яна Кохановського у Кельцях (Польща)

Моляко В.О., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Притц А., професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету імені Зігмунда Фрейда (Австрія)

Ронгінська Т.І., доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща)

Смульсон М.Л., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Ткалич М.Г., доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Запорізького національного університету (**відповідальний редактор**)

Чепелева Н.В., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заст. директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету (**головний редактор**)

Збірник наукових праць внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології (Наказ МОН України від 29.09.2014 року № 1081)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19250-9050 Р від 29.05.2012р.

*<http://psyjournal.in.ua>
zaporizhzhya2012@yahoo.com*

ISSN 2310-4368

© ЗНУ, 2016

Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології" № 2(10) / 2016

State higher education institution "Zaporizhzhya National University"
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine

PROBLEMS OF MODERN PSYCHOLOGY

Collection of research papers

Issue 2 (10) / 2016

Zaporizhzhya
2016

UDC: 159.9 (045)

LBC: YU9 (4 Ukr) 4 i

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of
G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine (protocol № 10 of 27.10.2016),
Zaporizhzhya National University (protocol № 4 of 25.10.2016)

Problems of modern psychology: Collection of research papers of State higher education institution "Zaporizhzhya National University" and G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine / edited by S.D. Maksymenko, N.F. Shevchenko, M.H. Tkalych. – Zaporizhzhya: ZNU, 2016. – № 2 (10) –168 p.

Chairman of the editorial board:

S.D. Maksymenko, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine.

Editorial board:

Eugene Hlywa, Ph.D. in Psychology, Foreign Member of the NAPS of Ukraine, Consulting Professor at the Australian Society of Clinical Hypnotherapists (Australia)

L.M. Karamushka, Corresponding Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Organizational Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine, Deputy Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

Yu. Karandashev, DSc., Prof. Ph.D., Jan Kochanowski University, Kielce (Poland)

V.O. Moliako, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Psychology of Creativity, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

A. Pritts, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of Sigmund Freud University (Austria)

T. Ronginska, Doctor of psychology, Director of the Institute of Psychology, The University of Zielona Góra (Poland)

M.L. Smulson, Corresponding Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of New Information Technologies, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

M.H. Tkalych, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Zaporizhzhya National University (**Editor**)

N.V. Chepeleva, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Deputy Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

N.F. Shevchenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Education, Zaporizhzhya National University (**Editor-in-Chief**)

The collection of research papers is listed in Special edition of scientific professional publications of Ukraine in Psychology (Resolution of the Ministry of Education of Ukraine 29.09.2014 № 1081)

Certificate of state registration of the printed source of mass media KB № 19250-9050 P of 29.05.2012

<http://psyjournal.in.ua>
zaporizhzhya2012@yahoo.com

ISSN 2310-4368

© ZNU, 2016

ЗМІСТ

Maksymenko, S.D. Genetic mentality and personality research	7
Arshava, I.F., Baratyns'ka, A.V. Specifics of professional burnout detection among internal affairs officers of different gender	18
Волошина В.В. Психологічні закономірності формування інтеграла професійної цінності майбутніх психологів	25
Гребенюк О.О. Теоретичні аспекти вивчення особливостей поняття стресу в житті та діяльності людини	30
Губа Н.О., Козюра Н.В. Особливості формування копінг-стратегій у студентів різних спеціальностей	36
Губа Н.О., Павлюк О.Г. Особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці	43
Желтова М.О. Творчий потенціал техника-технолога харчової галузі: визначення та структура	49
Ishchuk, O.V. Post-Traumatic stress disorder (PTSD) in military veterans: understanding Ukrainian context	54
Кацович Я.Ю. Емпіричне дослідження особливостей міжгрупової диференціації гендерних груп	58
Кузьмін В.В. Типологізація специфічних груп населення України в напрямках організації соціально-психологічної діяльності	63
Kutovyy, K.P., Arshava, I.O. Positive values maturity level in respondents with different hardiness index	68
Ліщина Н.В. Дослідження когнітивного компоненту ролівої структури осіб, що переживають особистісну кризу.	75
Лукашевич О.А., Мітіна А.Р. Психологічний аналіз феномену чайлдфрі	81
Малина О.Г. Психологічний аналіз проблеми стигматизації хворих на психічні розлади	86
Петренко В.Є. Формування програми корекційних заходів щодо оптимізації високого рівня тривожності у старшокласників гімназій та ліцеїв	91
Поплавська А.П., Гамаль О.Г. Психологічний аналіз методів нематеріального стимулювання персоналу	97
Пухно С.В. Просвітницька діяльність представників вітчизняної психології першої половини XIX століття	104
Рахімкулова А.С. Особливості комплексної психодіагностики підлітків, залучених до ризикової поведінки	110
Саннікова О.П. Психологічна проникливість як інструмент осягнення сутності іншої людини	119
Скрипаченко Т.В. Психологічний аналіз феномену задоволеності життям	124
Ткалич М.Г. Етапи та особливості особистісно-професійного розвитку в управлінській діяльності	130
Шевченко Н.Ф., Крошка Н.П. Характеристика професійної відповідальності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки	137
Шевченко Н.Ф., Стадніченко Н.О. Соціальна перцепція людей похилого віку	144
Шипко М.В. Особливості розвитку етичної свідомості у студентському віці	152
Шутько Д.О., Ткалич М.Г. Розробка та апробація методики з визначення рівня професійної самоактуалізації особистості	158
Рубрика «Наукові події»: До 70-річчя наукової діяльності Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України	162

CONTENTS

Maksymenko, S.D. Genetic mentality and personality research	7
Arshava, I.F., Baratyns'ka, A.V. Specifics of professional burnout detection among internal affairs officers of different gender	18
Voloshyna, V.V. Psychological patterns of formation of the integral of professional value in future psychologists	25
Grebeniuk, O.A. The theoretical aspects of the study features of the concept of stress in human life and activities	30
Guba, N.A., Kozura, N.V. Features of formation of coping strategies among students of different professions	36
Guba, N.O., Pavljuk, O.H. Features of the formation of value orientation in adolescence	43
Zheltova, M.O. Creative potential of the food industry technologist: definition and structure	49
Ishchuk, O.V. Post-Traumatic stress disorder (PTSD) in military veterans: understanding Ukrainian context	54
Katsovych, Ya.Yu. Empirical research of gender intergroup bias	58
Kuzmin, V. Classification of specific groups the population of Ukraine in the direction of social and psychological operations	63
Kutovyy, K.P., Arshava, I.O. Positive values maturity level in respondents with different hardiness index	68
Lishchyna, N.V. The study of the cognitive component of the role structure of persons, who are experiencing a personality crisis	75
Lukasevich, O.A. Mitina, A.R. Psychological analysis of the phenomenon of childfree	81
Malina, O.H. Psychological analysis of the problem of stigmatization of patients with mental disorders	86
Petrenko, V. Forming the program of psychological correction and optimization of a high level anxiety among high school pupils from gymnasium and lyceum	91
Poplavska, A.P., Gamal, O.G. Psychological analysis of methods of nonmaterial stimulation of the staff	97
Pukhno, S.V. Educational activities of the national psychology representatives of the first half of the nineteenth century	104
Rakhimkulova, A.S. The peculiarities of complex psychodiagnostics of adolescents involved in risky behavior	110
Sannikova, O.P. Psychological insight as an instrument of comprehension of the other person's essence	119
Skrypachenko, T.V. The psychological phenomenon of life satisfaction	124
Tkalych, M.H. Peculiarities of personal and professional development in management	130
Shevchenko, N.F., Kroshka, N.P. Characteristic of the professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space technology	137
Shevchenko, N.F., Stadnichenko, N.A. Social perception in elderly people	144
Shypko, M.V. Features of development of ethical consciousness at college age	152
Shutko, D.O., Tkalych, M.H. Professional self-actualization questionnaire: scale development and validation	158
"Scientific events": the 70th anniversary of the scientific activities of G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine	162

GENETIC MENTALITY AND PERSONALITY RESEARCH*

S.D. Maksymenko

Academician of the Academy of Pedagogical Sciences of the Ukraine,
Doctor of Psychology, Professor
Director of G.S. Kostyuk Institute of Psychology
at the Academy of Pedagogical Sciences of the Ukraine
244-19-63@mail.ru

Максименко С.Д. Генетичне дослідження психіки та особистості. У статті обґрунтовано створення теоретико-методологічних засад нової галузі психологічного знання – генетичної психології. Автор розглядає цю галузь як нову в зв'язку з провідним принципом визначення предмета дослідження і застосуванням адекватної цьому предмету генетичного методу вивчення психічних явищ. Метод розглядається не тільки як засіб отримання наукових даних, адекватний поставленій проблеми і предмету вивчення. Істотним є те, що метод являє собою засіб втілення відрефлексованого і узагальненого наукового знання, засіб його існування і збереження; він є результатом специфічного опрідмечування ідей і наукових уявлень дослідника щодо предмета вивчення.

Ключові слова: генетичний метод, генетико-моделюючий метод, генетична психологія, одиниця генезису особистості, особистість, психіка, психічний розвиток.

Максименко С.Д. Генетическое исследование психики и личности. В статье обосновано создание теоретико-методологических основ новой области психологического знания – генетической психологии. Автор рассматривает эту область как новую в связи с ведущим принципом определения предмета исследования и применением адекватному данному предмету генетического метода изучения психических явлений. Метод рассматривается не только как средство получения научных данных, адекватное поставленной проблеме и предмету изучения. Существенным является то, что метод представляет собой средство воплощения отрефлексованного и обобщенного научного знания, средство его существования и сохранения; он есть результатом специфического опрідмечивания идей и научных представлений исследователя относительно предмета изучения.

Ключевые слова: генетический метод, генетико-моделирующий метод, генетическая психология, единица генезиса личности, личность, психика, психическое развитие.

The research of the phenomena in their development and dynamics – the important methodological requirement to the cognition of complex system objects – becomes one of the most significant if only human phenomena are investigated, each of which has a long way of evolutionary, biological and cultural sociological and historical development. In due time G. Kostyuk marked: “The Nature and essence of any phenomena of the objective reality are best cognized, if these phenomena are examined in the development. It also concerns the cognition of mental phenomena” [136, p. 120].

We concretized this statement into the basic research task – to understand mentality as the process, which develops, that is to understand it genetically. The system of numerous theoretical and experimental researches has enabled to receive serious results though we admit, that the cognition of the particular reality will be, as well as the development itself, the infinite phenomenon. So, speaking about the results, we mean the termination of a separate, though very important, research stage. Its main thing became the creation of the theoretical and methodological bases of a new area of psychological knowledge – **genetic psychology** – a science, which studied the appearance of the mental phenomena, their origin, their forming in vital processes, their functioning and restoration after loss of their working functions. We venture to name this area new in the connection with the leading principle of the determining the object of the research and the application of the genetic method, adequate to the given subject, of studying the mental phenomena.

The distinguishing of the subject of the genetic psychology wasn't an artificial logic operation, at the same time it did not occur on the basis of social, externally behavioral generalizations that is generally accepted and is typical at the formation of the majority of directions and areas, of the psychological science. The practice testifies that similar procedures, as they are external concerning the mentality as it is, will lead to the “washing out” of the subject of the genetic psychology just because the development is an essence attribute of the mentality and, by the definition, each area of the psychology is related to it. We took principally different way. First, we strictly adhered to the requirement of remaining in the psychological borders proper (G. Kostyuk); secondly, the subject domain of the genetic psychology was defined not in the distracted logic theories, but according to the scientific facts analysis. Still our compatriot V. Vernadsky emphasized, that the research worker should not impose his logic to the object, but try to

understand the logic of the object itself, which always differs from the logic of the researcher [60]. Unfortunately, this requirement is not much kept in modern psychology, since – there is a great variety of distracted scholastic schemes which apply for the term "theory" but even if they display thus something from the area of the mentality, it is only from the individual mentality of their authors.

Such position has caused the intensified attention to the method, which is considered not only as the means of gaining scientific data, which is adequate to the set problem and the subject of the research. That method is the means of the embodiment of the reflected and generalized scientific knowledge, the means of its existence and preservation, and, hence, is the result of specific materialization of ideas and scientific ideas of the researcher about the subject of the investigation. So the method, interpreted in such a way, investigate adequately the most complicated dynamics processes of the personality. It is necessary to distinguish this dynamics, this existence the "root" initial and inconsistent relation: functioning - development.

S. Rubinstein marked, that the organism develops, functions; the adult person develops, working; the child develops, learning. This is what the principal law of the mental development of the child, in his opinion, consists in. It follows then that functioning is primary (generating) in relation to the development. But, on the other hand, it is necessary to take into consideration, that it is the functioning, which is a transformed history of the development, as the latter one is the basic way of existence of the human mentality. Applying the genetic-modelling method it becomes possible to obtain the data confirming the "equality" of the parts of the initial inconsistent unity (functioning and development). And we can say now that as the functioning forms a basis of the development, so the development is a condition, a basis of the functioning (so, mentality development is the condition and the basis of the appearance and functioning of the supreme mental functions).

At the same time, dialectic character of the interrelation between functioning and development means that they make a unity *of the different* phenomena (that's why this connection is inconsistent). This fundamental problem is being solved by home psychology within the theory of the developing training (D. Elkonin, V. Davydov, S. Maksimenko, V. Repkin, etc.) where it is presented as a ratio between training and development (L. Vygotsky, G. Kostyuk). The results of long and fruitful development of this theory are well-known, therefore I'll afford to dwell on the analysis of just some moments, central from the point of view of the specified central problem. First of all it is necessary to note, that the analyzed researches, had the forming experiment as the central method, which was treated as a peculiar modification of the genetic method, and the results of its use testify, that this method is universal as it both diagnoses and causes development.

Scientific data show, that, studying the formation of the personality, we deal with the phenomenon of designing (self-designing!) of the supreme mental functions in the unique space of the social situation of the development. Here a single whole is made of the genesis going under objective laws, the original activity of the personality and the system of social and pedagogical conditions of its functioning and development. The comprehension of it predetermines the search of a new methodical procedure, which would enable to investigate and understand the mentioned complex phenomenon more adequately. We suppose, that the genetic-modelling method (as a modification of the genetic method) can become such procedure.

The researches experimentally acknowledged the idea that the supreme mental functions development occurs owing to the mediation - mastering that cultural means (signs) by the child in the special form of personal activity. The Ukrainian scientists managed to ascertain a very important, in my opinion, scientific fact - that the means the mastering of which provides the appearance occurrence of a new mental formation, is not only a theoretical concept. The results of experimental researches show that as such means can be life experience, the speech statement, common-distributed activity, innovative technologies and educational experiments, etc.

The importance of this discovery consists in that it confirms the actual universality of the nature of mediation as the central mechanism of the development of the supreme mentality. On the other hand, important here is also the fact that this approach has enabled to follow the development of different supreme mental structures, and not just those which are connected with theoretical thinking. These data are serious acknowledgement of the hypothesis by V. Davydov who in recent years has paid attention to the importance of the all-round development of the child's mentality and has pointed out, that the

educational activity directed on the mastering theoretical concepts as means does not provide this universality [91]. Different sides of consciousness (scientific-theoretical, aesthetic, moral, practical) even developing on the uniform mechanism, substantially require different approaches.

If to concretize this idea in the forming experiment, one should realize, that, for example, an educational-cognitive and educational-aesthetic task must be essentially different (remaining thus educational) if we wish to develop different spheres of the pupil's consciousness. In fact, being interiorized, various by their nature means provide a new connection of the supreme mental functions which form this "cluster", determine genetic heterogeneity of the supreme forms of mentality and, originally incorporating with the already existing structures (the ones which do not develop at present, but function), forming the fabric of consciousness proper.

Therefore, we consider our direction of the research cardinal; in fact it enables to investigate experimentally the specificity of the structure and functions of the person's consciousness, and it fills the concept of interfunctional systems with the concrete scientific maintenance. The opportunity appears to understand the structure of consciousness, basing on scientific facts, instead of distracted logic schemes.

As a whole I shall note that the system of investigations of the mechanisms of appearance of new mental formations in educational activity is important not only by its concrete results. It enables approach the answer to the fundamental question put in due time by G. Kostyuk: Does any training develop? We should admit now (as there are scientific data) that training also cannot "be followed by the development", but provide only the functioning of the mentality. Only the training specially directed to the formation of the new mental formations should be really named the developing one. But that's not all. If "the ability of development" of training is determined by the only parameter (mastering of theoretical concept as a way of the solving tasks), this already means certain narrowness of the approach. Besides one shouldn't forget about such G. Kostyuk's idea: "The connection between training and development is not simple, but complex and mutual... Training promotes development, but it is also based on it" [136, p.134]. It means in particular that the age and specific features of children, in particular mediate not only by the activity, but the influence of training on the development also, by the level of maturing, work capacity of nervous system. The lasting passion for formation has led to the state when we have forgotten about this side of the problem, and it puts its practical realization under large doubt.

There remains vital also and such purely scientific problem: the genetic method enables to distinguish a unit of the personality genesis for the modelling of development (social and biological). In fact, we know how developing mechanisms in the forming experiment work. But do they function so in "natural" not experimental conditions? We have no answer to this question. And it is essential. Therefore one shouldn't concentrate only on the experimental genetic method, it is necessary to turn to other methodical systems. In particular, the experience of the representatives of the direction, which was headed in due time by A. Zaporozhets, seems substantial. The central idea of the direction consisted in that that the supreme mental functions in ontogenesis are not only formed, but also "are curtailed". Therefore, the earlier condition of the development is taken for the research, the more "unfolded" (and, hence - accessible to studying) this or that function will be [107].

Among the numerous works, devoted to the study of the structure of the educational activity and psychological features of its formation, I would like to mark the researches of the problem of the acceptance of educational tasks. The attempt of theoretical generalization of experimental results with the purpose of explanation of the given phenomenon made by G. Ball [2] is very fruitful. His introduction of the concept "the internal educational problem", in my opinion, is very much approachable to the understanding of the psychological essence of the process of acceptance of an educational task. We consider the given phenomenon as a key one, in is the corresponding reality semantic "unit" of the development of pupil's personality as a subject of educational activity. In this complex act of at first sight such different and "far" structures as the level of actual development, personal typological features as "the zone of the nearest development", motives, interests (both educational, and non-educational), the level of mastering different ways of activity, etc. are united in a peculiar way. Everything is united and embodied in a special simultaneous act, which we name the "acceptance of an educational task". Actually it is a personal and creative act, and the situation appears in such a manner that it would be more exact to name it not "acceptance", and "generation" of an educational task. By the way, it depends on its contents what the further activity of the child will be – functioning or development. It is obviously necessary to continue

researches in the particular direction with the application of the genetic method since the process of acceptance of an educational task at its modelling-expansion can discover a dialectic unity of functioning-development (genesis) of the mental.

It should be noted now that there are experimental data which enable to say what the fundamental difference between functioning and development is: the latter always and necessarily provides the formation of a new interfunctional system, and it occurs, only if the pupil acts as the subject of training, i.e. if it concerns him personally. The mediation of the development of the supreme mental structures by the cultural context means that objects of culture are adopted by the child in the process of training in the form of specific means. But what is this process of assignment? The object of culture is a product of human activity and actually it is the coded and curtailed reflection of the mankind mentality. The development happens only when the child in the specific form of its own activity "decodes", "develops" and adopts this materialized mentality, forming its own mentality in such a way.

As it was already marked, we managed to show that objects of assignment are not limited by only theoretical concepts, on the contrary, their circle is wide enough, and each of them in its own way joins into the development process, determining its diversity and uniqueness (in fact it is necessary to add here uniqueness of available internal mental structures of each child). In due course (after interiorization) they form constituting structures in the consciousness and they form "around themselves" that which is called interfunctional psychological systems, and cardinaly influence the further behaviour of the subject. So appears that which we name personal mediation of the educational activity and the phenomenon of "double mediation" of the mental development - now it is mediated both by the cultural context (external), and personal one (internal). This genetic mechanism, in our opinion, is also the true basis of self-development. On the other hand, it is here where the problems of the age and personally specific in the person's genesis "converge".

Wishing to remain within the limits of the genetic psychology, we approach the process of creation of means as the act of development. It means that while studying it should be not reconstructed, but modelled, that essentially changes the research situation. Experimental data prove the possibility of modelling. We have received the results in the research, which open the process of the movement in the mentality of the assigned means (sign) - it turns into a key unit of a new interfunctional consciousness system, cooperates with other similar systems, forming new personality qualities, and only then it structures the further behavior and activity of the person. It is the self-movement and the self-development, as well as an impressing fact of the consciousness self-modelling. This mechanism is discovered owing to the results of experiments, and it is natural. But if it is so, then the most adequate to our further tasks and at the same time to those "natural" processes which interest us, out of all the modifications of the genetic method will be just the genetic-modelling one: if the development occurs as the self-modelling it is clear "by the definition", what modification of the method will be the most adequate one.

At the same time in the course of the achieved results and new tasks it is necessary not only to elaborate new modifications of the method, but to expand essentially the area of its application that is obviously possible owing to the principles of application of the genetic method worked out by us and improving the processual procedures. In particular, this method can become the essential means of the cognition of personality psychology that will be shown in this book.

It is impossible to be limited only to the research of the formation of educational activity at younger school age and only in the field of mastering theoretical concepts. It is necessary to investigate the specificity of the initial inconsistent relation "functioning-development" in different age groups, in particular, and in the group of adult people; to study features of "interaction" of these phenomena with the personal psychological and even neurotypological features of the personality, to develop experimental researches in the field of educational psychology and communication psychology. In this context the area of pathopsychology and frustration of the personality, as well as marginal mentality is very perspective.

It is expedient to cite one more G. Kostyuk's idea: "But also under conditions of the same activity the mastering of objective social achievements often proceeds differently depending on subjective conditions, on that how the person treats this activity, what its internal position is, what sense is gained for it with this or that activity... The individual develops as the subject of communication, cognition, skills and work". [136,

p. 132] This aspect of mental development of the child in modern conditions is the major; therefore, its research is the vital matter of the psychological science.

I shall specify one more sphere, which has a special practical importance. This is the psychology of pedagogical activity. Within the limits of the developing training theory surprisingly few works are presented in this sphere, and, at the same time the specificity of the teacher's activity in this system has basic differences. (It seems to me that the implementation the introduction program of the developing training in the Ukrainian schools will be problematic because of absence of the corresponding teachers training. The methodical recommendations accompanying the program will not solve the problem). But there is an interesting scientific experience, in particular, a foreign one.

I shall refer here only to one surname – an American scientist J. Werch [61] has elaborated and offered a rather interesting system of the developing training which was as the innovative model of pedagogical communication "reciprocal training", that is the teacher's activity which consists in that he, using statements, creates the situation of pupils activity, directed on the transformation of these statements to own pedagogical means.

It is necessary to specify that the contents unit of the genesis mentality analysis offered by us (which has been established, we'll underline it, in experimental scientific researches), will enable to expand considerably the scope of the genetic method, mainly in its genetic-modelling modification. The latter will promote more objective and substantial understanding of the human mentality nature.

A separate large problem of modern genetic psychology is the question, whether the experimental genetic method in the form of the training forming experiment allows finding out something new about laws and mechanisms of pupil's personality development. It is impossible to answer it, having it formulated in such a way, because of the maximal polysemy of the term "person". However it is possible to raise the question in another way: whether we can theoretically define this concept owing to the research of the mental reality as a developing and, consequently, becoming complicated substance. We consider such statement of the question to be more correct and constructive. Modern researches, in which the personality development in educational activity is studied in this way or another, can be united into three basic directions, differing with their initial methodological position.

The first direction realizes the paradigm traditional for modern psychology: there is some personality concept (in this case it is the concept of the theory of activity where "the person is the internal moment of activity" (A. Leontyev) and it is, in the so-called "narrow" sense of a certain three elements unity – motivational-necessities sphere, a system of social roles and self-consciousness. It is considered further, that it is absolutely true (that is, it reflects the essence of the mental phenomenon) and, so, the question of studying the personality psychological nature is removed. Genetic psychologists investigate, for their choice, the development of one of the personality elements (motives, interactions, self-consciousness) in educational activity, and it is considered that the personality development is investigated here. From the methodological point of view a very interesting mixture appears - the actual experimental genetic research is held in exclusively formal, empirical scheme with the substitution of concepts, with the restructuring of the essence and the phenomenon. As a matter of fact it is the research of the separate sides of the general mental development, that certainly concerns the personality, but not in a greater degree, than many other aspects of psychology.

At the same time, from the point of view of the scientific facts, many interesting and productive researches are done in this direction. Cognitive motives and their development in the educational activity of schoolchildren are very properly researched. In the researches of A. Dusavitsky and his colleagues [92] the development of cognitive interests, class collective and the educational activity as itself a constituting system were simultaneously investigated. It is ascertained, that basic changes in the personality motivational component take place at the younger school age. The intensive reorganization of pupils' motives the basis of which the development of cognitive interests (here - the situation of experimental training) is observed. By the end of the period these interests get the generalized character and stability, and "are displayed to various teaching material, inducing the child to the independent search of sources of their satisfaction" [92, p. 6].

We have received materials in our colleague research, allowing considerable expanding of the given statement. It was found out that this generalization generates certain relation not only to all subjects, but it also turns to a general personality position. It is connected not so much with the type of training, as with

the experience of its success at younger school age. It is shown in the analyzed work that the experience of the training success at this age is really a key one; it predetermines the "movement" and the social status not only in training, but also in other life spheres. The genetic approach of the author has allowed to determine that the individual style of senior pupils educational activity, their educational and vital interests, a choice of trade are considerably caused by the contents of the experience of the training success in the elementary school, and its specific "expansion" during all school years [176]. This work contains the concept, developed by us, of personal mediation of educational activity which we dwell on further on.

Another work under our supervision was devoted to the study of psychological features of dynamics of cognitive interests of pupils [111]. It is ascertained that the central part of the development of interests is the acquiring by pupils of special system of educational tasks the solving of which provides, however, not so much the expansion of the available cognitive experience of the subject, as the creation of the conditions generating its initiative in the independent search of new information.

Coming back to A. Dusavitsky's researches, we shall note their undoubted thoroughness and complex character. Not only cognitive interests were investigated there, but also the development of common collective activity, and the knowledge itself as well. The data received by the author, have allowed drawing a conclusion that it is younger school age, which is the most favorable for the change, an egocentric from position in relation to the world around to the objective position, i.e. cognitive and moral. "But it appears, - the author writes - only with the basic change of the contents and training methods" [92, p. 6]. This last idea seems to be somewhat tendentious, filled with pathos of the theory of developing training. (In fact, the change of this position takes place in any case, and not only in the conditions of experimental training. On the other hand, we do not see the answer to the main question of genetic psychology: how the development takes place in natural, not experimental conditions, and it does take place!)

Summarizing the brief description of the first direction, we shall note once again, that very interesting results are received in its frameworks about the common educational activity of senior preschool children and younger schoolchildren, which is considered the means of mental development of (S. Amonashvili, V. Mukhin, V. Kotyrlo, V. Rubtsov, etc.), and about the self-consciousness development in educational activity (mainly, the works of M. Drigus and her colleagues). These works contain important scientific and empirical material which requires special work on its generalization, and which forms a part of the actual scientific basis of psychological theory the of child's personality development.

The second direction just also consists in the attempt of construction of the theory of the developing child's personality on the basis of the generalization of the data file, received at realization of experimental training. Such attempt, rather interesting and substantial, was made by V. Davydov [83, 86]. As a result of the analysis of an extensive experimental material he comes to conclusion that "the personality is the person possessing creative potential" [83, p. 23]. In other words, the actual basis of the personality is the ability to creativity. This ability is rather fundamentally analyzed in these researches with the involvement of philosophic methodological positions (E. Ilyenkov, F. Mikhaylov).

On the other hand, V. Davydov reflectively reveals the way to his theoretical generalization the basis of which was made of the results of the works, mainly, by J. Poluyanova, G. Kudina and Z. Novlyanskaya which were devoted to the investigation of younger schoolchildren and teenagers development in the course of learning aesthetic cycle subjects (accordingly - fine arts and literature) using experimental techniques. It is the direction in which works on the material of music were done (I. Vahnyanskaya, N. Papucha). Certain importance for V. Davydov's thoughts was presented by the researches of O. Dyachenko, tested on preschool children. In particular, it has been ascertained, that imagination (the process which V. Davydov fairly considers to be a key one in the creativity) has two components: "Generation of the general idea of the task solution and planning this idea realization" [83, p.27]. The author, however, while forming the idea embraces these data, but practically all that has been received by the time of its creation in experimental training, and it is natural. Moreover, it is possible to find so to say, classical sources of this theory: we have already mentioned that L. Vygotsky spoke about three ways of the creation of psychological means - assigning, imitation and creation. And it is constructed just according to the scheme of the imagination process: when the whole is seized before parts, it "is seized correctly", and then it unfolds. The gravity of Davydov's theory is proved by the fact that the imagination does not belong to the lowest function and so it is a "pure" derivative of human life activity. (In genetic researches of

L. Vygotsky, D. Elkonin, A. Leontyev it is convincingly shown that the imagination results from the assignment of game. By the way, many western researchers (E. Erickson) come to conclusion that the imagination is the game, "transformed into the head of a personality").

V. Davydov, to a deep regret, had no time to develop his theory and to complete it. However, it seems very perspective and already nowadays it has a useful application: the researches of the developing training have started to extend gradually on preschool age in many respects owing to it what Davydov in his latest great work [86] insisted on too. It is necessary to note great effectiveness of this work (we have already dwelt on the research of the aim achieving of preschool children, it is possible to specify also the interesting direction developed in our collective, in particular, the works, carried out by V. Kotyrlo's pupils). We are especially interested in this respect in modifying of the experimental and genetic method of work with preschool children and in those results, which, owing to it, are possible to receive.

In this sense our attention is attracted to S. Yakobson and M. Safonova's [236] latest research where the analysis forming of the mechanisms of preschool children was made. As the form of arbitrariness development the forming classes combining the game and training moments proper were used here. The received results have allowed making interesting (unexpected and symptomatic, in our opinion) conclusions putting under doubt "general character of the statement, widespread in home psychology, that any arbitrary action is mediated" [236, p. 9]. The authors believe, that arbitrariness of attention at the age of 3,5-4,5 years is takes place not due to the use of additional means, but due to the inclusion into the activity of new components and the reorganization of it. It is supposed that the unity of arbitrariness and mediation is not denied here, but the question here is about internal mediation. And it is at the age of 4! Really, the results are unexpected if to proceed from the traditional treatment of interiorization. But the matter is that "traditionally" in this case means, unfortunately, in a simplified way and simply incorrectly. Actually, neither Vygotsky, nor P. Galperin ever considered that the interiorization is the process of development: "Cultural forms of behaviour have natural roots in natural forms, they are connected with them by thousands strings, they arise surely on the basis of these last ones", - this Vygotsky's idea is cited by nobody of those modern "theorists" who "have straightened" him, and his pupils after him, having done it just to show their own importance on the contradiction. (The quotation is taken from the work "The history of the development of mental functions", p. 131.)

But the closest Vygotsky's follower A. Leontyev was not so superficial either as some theorists are trying to present, for some reason being fond of S. Rubinstein (he, by the way, has written, that there is no getting away from "internal conditions", and vulgar materialists, marxists are not interested at all in the internal world of a person). A. Leontyev has stated a following idea in the direct polemic with S. Rubinstein: "Not the external acts through the internal, but the internal acts through the external and so changes itself". This idea is much more idealistic (if to speak in terms of "materialism and idealism"), it assumes the primary presence of the internal and mental. It is difficult to understand, how those, who consider themselves theorists and historians of a new Ukrainian psychology, cannot see it now.

We'd like to emphasize that to the slightest degree we do not want any oppositions in general, especially of such masters as Leontyev and Rubinstein, considering the latter an actual home psychology classic and the largest expert in questions of inner personality world. Our short publicistic deviation is caused by indignation how one tries clumsily and nonprofessionally sometimes to make themselves a name in psychology, "having chopped" it into parts in their own way and having transformed the received pieces as they would like (then the psychology can be seriously named the subject too and why not, really: the science studies, it means that it is active, then it is the subject too (!) - it is good still, that it is not the personality). Let's return, however, to our analysis.

The third direction of the study of the personality development in the educational activity is represented with the concept of personal mediation of the given activity. The personality theory is not created in this direction; we start with L. Vygotsky's classical idea that "the person becomes for himself what he is for himself through that, what he shows to others. This is the process of the personality formation" [60, p. 144].

The numerous researches results (only small part of them is analyzed here) convincingly prove that the child's development in the educational activity is a bilateral process. Yes, the ways of solving educational problems are adopted as means, and so, certainly, develop. But two facts at last, are completely clear: first, they, having become a structural part of consciousness, influence the further

education of the child, and, secondly, we deal with the fact that the child is always capable to adopt means. All depends only on how to assist him in it. We emphasize - always: there is no such moment, such point in the ontogenesis when the healthy child could not do it (certainly, taking into account age features). It means he always has another set of other means (a zone of actual development). Actually, the bilateral character of the development consists in that it is not the educational activity, which develops something in the child, but the child, with its help, develops itself. It is also a self-development.

Having already constructed schematically the given concept (which, we shall underline once again, has arisen as the generalization of the empirical facts), we have done a number of the researches connected with the consideration of specific features of pupils in training. Traditional "hopelessness" of this problem in the pedagogical practice is connected with the unlimited quantity of specific features and, as consequence, with the uncertainty of the task. Proceeding from the concept analyzed here, we have assumed, that the matter is that the problem is essentially incorrectly set. The question should be not of a "passive" position (how to consider?), but of an active one (how to develop?), and not of the "silly" infinity of properties and features, but of the individuality as a unique integrity. Actually, the problem has been formulated: conditions of development of individuality in educational activity. The scheme of the traditional forming experiment has been a little bit modified taking into account pupils' individual movement (in particular, we have tried to realize the idea of relative and absolute progress). Not going into details, we shall note, that it proved to be possible to direct the individuality development, not making (by way of pedagogical technology) any particular innovations, i.e. no individual, in the traditional sense of the word, work (alone) was not required. The experiments in this direction have just begun, but they promise to be rather perspective.

Let's note that these researches originally and in anew continue the line begun by D. Elkonin's work in which younger teenagers' age and specific features were investigated [229]. It is here where for the first time it has been mentioned the insufficiency of the classical form of the forming experiment the development study as there is no place for "individual development variants" (by the way, V. Davydov in his final work (1996) marks this idea as one of the obviously weak sides of the developing training theory). D. Elkonin stated then that the "comparison of individual variants of the development shows that the research of the development process and, especially, the personality formation can hardly be done with the application of the idea of the average norm which is deduced as a result of application of statistical methods of material processing" [229, p. 264]. It is said here too that the understanding of specific features only as qualities of the personality is incomplete. Hence, our approach does not contradict the theory of educational activity, and, on the contrary, there is an attempt of overcoming its restrictions, which were foreseen right at the beginning of the research.

Briefly summarizing modern condition of the researches within the limits of the theory of developing training, we shall note only two essential moments. The first - the general, it concerns the theory condition, which we can describe as the necessity of scientific methodological reflection. The application of the forming experiment has allowed making sure, that, really, the experimental genetic method allows the mental structure. But it has led not to the solution of the question "what develops?", but to its original aggravation: is it possible to say, that what is formed is that what develops? (we shall remind that it is the fundamental question set by Vygotsky). The developing training theory does not give the answer to this question. But we hope, that there is a way of receiving the answer: "One of the major supports at transferring the experimental scheme to the reality are the data received not experimentally" [60, p. 130]. That is one should think over the further modification of the experimental genetic method. The problem really exists, especially if to consider that due to its specificity, mass character and overall training the forming experiment is not just a research method. Just because of the training character it creates as though the "third" reality, providing not simply "child's growing" into the culture, but absolutely special growing into absolutely special by arranged of cultural environment. It remains unclear not only how it corresponds to "natural" training and education. The problem has also the moral side, especially if to consider, that the individuality, in general, is not taken into consideration (unless at the level of the dialogue with the teacher) and the ratio "the present level of development - a zone of the nearest development" of each child in the forming researches is ignored.

The second moment is a particular one and it concerns a pedagogical aspect proper. In the developing training system the teacher's role as well as the role of all pedagogical activity is absolutely

unique and absolutely unusual for the traditional pedagogics. V. Davydov paid special attention to it. However in this theory (the Moscow, Kharkov schools) practically there are no researches for all years of its existence, which would be devoted to the pedagogical activity problems analysis. Only some S. Amonashvili's works can be considered as such which elaborate activity in the system of the developing training. Our colleagues carried some researches in this direction (A. Bondarenko, A. Konyayeva, etc.), they received interesting results concerning the formation of pupil's perception in the interpersonal interaction, the usage of the teacher's speech as the means of organization of educational activity of schoolchildren, but, certainly, this direction is just "beginning". In this connection we would like to pay attention to the work of an American author J. Werch [57] which has shown how the "reciprocal training" is used as the model of pedagogical communication, that is the teacher's activity, consisting in that he sets the pupil some means by his uttering.

The results described here and in many other researches enable to speak about the completion of the certain stage in studying the child's mental development within the limits of the modern genetic psychology. The general result of this stage consists in the undeniable data acquired in numerous and diverse researches, these data reveal the basic mental development mechanism, just that this development is always mediated by the cultural context. The object, being a human activity product, is the "ciphered" and folded print of the mentality not just of the person, but practically of all society. In the specific form of its own activity the child "deciphers", "unfolds" and appropriates this materialized mentality, forming its own. The most adequate form of the activity here is the educational activity.

We managed to show, that these objects of assignment are not limited only by scientific concepts, on the contrary, their circle is rather extensive, and each of them in its own way joins the process of development, defining its versatility and uniqueness. It is possible to consider their further "destiny" determined: assigned as the means of solution of educational tasks, they form constituting structures in the consciousness, forming "around themselves" that what is called the interfunctional psychological systems, influencing significantly the further behaviour of the subject. So there appears the phenomenon of personal mediation of educational activity and the phenomenon of "double mediation" of mental development: now it is mediated both by the cultural context (external) and the personal (internal) one. The following step directed on the deeper understanding of the development, should be connected with the displacement of the accent of researches from the process of mediation onto the phenomenon of indirect manner.

The latter one is understood in Vygotsky's theory as the act of creation and using by the subject means for transformation its psychological opportunities (or psychological opportunities of another person). Actually the psychological nature of this act remains absolutely unknown so the mental development contents remain unrevealed too, in the context of use of concepts "natural" and "the supreme mental functions". We shall emphasize once again, that the last remark concerns just the mediation, but not the indirect manner, as we precisely know that the last process, causes the supreme mental functions. Moreover, it is possible to say with confidence, that A. Brushlinsky's dissatisfied remark (he does not agree that natural functions are not mediated by culture either [see 188]) simply "hangs" in the air as nobody objected to this: they are certainly mediated, and moreover, not only the person's one. The natural mentality of animals (at least, domestic ones) is mediated by the cultural context, and each cats' fan knows. Animals do not create means, that is the matter.

To substantiate the importance of studying the psychological contents of mediation as a "unit" of mental development, we shall dwell in brief on that what reality is described by this concept.

First of all what attracts attention is that it is the act (the action, but not reaction). Here the mediation is the subject's own specific activity, and being such it contains practically all mental sphere of the person (remember: how many ideas should kaffir have to write down the message by means of notches? We shall add: not only ideas, but also a memory size, a degree of imagination, feelings and desires - in fact all this was embodied in the creation of means). So, mediation can be presented as the act of embodiment of one's own internal world into reality. Thus, the means can be created not necessarily on the basis of the material cultural object. It can be conditional (Vygotsky term), that is intellectual proper, figurative or symbolical. In this case the internal world of personality is used, but the action is necessarily present here. The psychology of this activity and its connection with the development of consciousness, its heterogeneity is very interesting and mysterious, and it requires a special research.

It means, for example: any object can become an instrument, but the instrument of what? The first experimental researches allow putting forward the hypothesis that the person's forms and contents of the activity are adequate sides of the personality consciousness development (theoretical, aesthetic, ethical activity). The expansion of the researches in this direction is justified, as it will allow finding answers to functional questions of the development psychology connected with multidimensionality, heterogeneity and polymodality (amodality) of the developing consciousness of the personality. Thus it is essential that the act of mediation is directed not to the external object, but always to itself, and consequently it is the act of self-development.

The following important point is the impossibility of the research of mediation (and so, the development in general!) in the logic of causality. The given act can take place or not, because mediation is self caused. Its occurrence can be promoted or interfered, but it is impossible to guarantee whether it will take place or not. The indirect confirmation of this idea is our observation according to which it is impossible to establish the genetic bottom border of the occurrence of mediation: the child appears to be "always ready" for it. Favorable or interfering factors are specific age and individual features, "a zone of the nearest development" and the degree of the adult's help (especially evidently it is seen in the work with blind, deaf and mute children). Individual variants of development, specific features of key experiences and other major parameters, not yet mentioned in the genetic researches, should be considered in the same plane of the scientific analysis.

The fact, that the mediation is the act of means creation attracts attention. Hence, there is a necessity to study person's creativity. In this connection a unit of creativity studying problems appears: to create means is possible only possessing corresponding intellectual activity, a high level of imagination development. But what should be done, if the child, really, at any moment of the ontogenesis is ready for it. From this point of view the mediation studying can present a problem of creativity in another way. The assumption that a product of creativity is that means by means with the help of which the person changes its mentality, building that what refers to the supreme mental functions, enables to approach the problem of creativity from absolutely another side. All elements of the creative process though find their place in such interpretation, starting from the internal initial creative activity and finishing with especially individual nature of this phenomenon (creativity as the embodiment of individuality). Certainly, for the time being it is only the setting of the problem, the future experimental researches development scheme, which, however, not a scholastic fiction.

Let's recollect the classical model of the instrumental method: we set a task (stimulus) for the child and we give it the third element of the plan ("stimulus-means"). The question is in why the child accepts it! In fact it actually does not realize a situation taking into consideration that it has problems with memorization and to cope with them (to carry out the task) the given element should be used. The child experiences both the intense desire to fulfill the act and simultaneously the limitation of the situation for its fulfillment. It is active, and it accepts stimulus-means only because it searches for it and is ready to use it. We see that the situation is not limited at all by cognitive processes and especially the fact of the task performance. It is, actually, complete and personal, moreover – a creative one. In fact there are two things which are necessary to be considered: in this elementary psychological situation we have already found the child's ability to leave its limits (otherwise how can one understand that he should accept the given means?), the ability "to capture" the whole (all set situation) before the separate parts, and it is the intrinsic creative ability. We would like to repeat, that, meanwhile, this is our assumption: to receive the answers to the arisen questions it is necessary to research all this scientifically. For example, if the creation of means is the creative act, and the purpose setting is one of its forms, is it really by its psychological nature limited just by the acceptance of the task? (now it is visible, that these things are essentially different).

So, it is the research of the act of mediation (creations of means) that we consider the most perspective in the modern genetic psychology. However, this process is too intimate and, as a whole, still uneasy for the experimental studying. We have already mentioned its incompatibility with the logic of causality, but there is also one more feature transforming the research into a rather serious problem. The mediation is by its nature, probably, a simultaneous process, i.e. it relates to such process which M. Mamardashvili once said about: "It is the process in which the person basically cannot catch a point where something arises. He always deals with the already arisen one... And each time as we have recorded

any consciousness formation process, it is not the thing any more we have fixed" [149, p. 75-76]. This is the reason why the act of mediation is less lucky with the experimental studying - this problem (to be exact, its separate indirect aspects) was studied only partially in the researches of the Georgian psychologists. However, we wish to be in the space of the genetic psychology, and therefore we should approach the mediation as the development process. But it means, that it should not be reconstructed, but modelled, that essentially changes the situation though leaves it still rather far from the completion. Our data allow speaking about modelling. Let's remind, we have received the results revealing process of movement in the mentality of the assigned means - it turns to the key unit of a new interfunctional consciousness system, cooperates with other similar systems, forming the personality quality and then it cardinally structures the person's further behavior and activity. It is self-movement and self-development, and still it is the amazing fact, when the consciousness is being self-modelled. We can state, that this mechanism is open owing to the received results of the experiments, and it is the "natural" mechanism (in the sense that it is constant in any conditions).

But if it is so, the most adequate to our further tasks, and at the same time to those "natural processes" which interest us, out of all, offered by Vygotsky's versions of the experimental genetic method, will be the genetic-modelling one (if the development goes as the self-modelling, it is clear, by the definition, what form should suit us). However, a specific research target is absolutely new and very complicated: it is necessary to model the most private, multilayered and multifactorial process, in which any object (it can be any object) somehow turns to the means (the psychological contents of this concept is also far from clearness) of transformation and development of any mental structures of the subject. The solution of this complex and the most indefinite task assumes leaving the limits of the pedagogical psychology. The researches with adult people where the act of mediation has a developed and completed shape are supposed to be reasonable. We should go further on the descending ("downwards"), that is from the developed forms to less developed ones to understand something in this most complicated phenomenon (in this sense it is useful to remind of Engels' idea, that the key to the monkey anatomy is in the human anatomy, but not on the contrary). Further, it is obviously important to search for such features of social human life, which could be used as experimental models. We mean, in particular, the following:

1. The numerous everyday facts, and also special researches show, that people can transform their internal experience into the means of transformation of their own mental processes. It is obvious through the experiments on various subjects identification in difficult situations, in the experiences on recognition and recollection, and also in the mass of vital facts when the subject actualizes and keeps a recollection, using it as a means of control of his own behavior and condition in the vital problems solution. In the same way the "reverse" phenomena when the person uses, for example, images of imagination or emotional conditions for operating the processes of remembrance are considered.

2. An original and very interesting model is, in our opinion, the cases of psychological problems, which are experienced by patients of practical psychologists, in particular, psychical traumas and posttraumatic stressful conditions. In the research done by our colleague [177] it is shown that the psychological content of a posttraumatic condition is a peculiar destruction of mediation process. A specific modification of the experimental genetic method, namely, the studying of the disturbed developments as a result of psychical traumas in the period of psychological rehabilitation was applied in this work. The work was done with young men (early youth), suffered from the manifestation of exogenous psychotic condition. It is established, that in cases of preservation of cognitive and emotional sphere, as well as supreme levels of motivation, patients' problems are determined by the destruction of mediation. The attempts to restore this act by means of correctional work led to serious improvements even in the cases when the manifestation really meant the beginning of the pathological process. It is supposed, that the revealed phenomenon has more general nature, and it is the psychological reason of an extensive class of mental deviations. On the other hand, this phenomenon is really an experimental model for the research planned here.

3. To solve the set problems such phenomena, well-known in social and ethnic psychology, can be used: acquiring of the communication norms and the presentation of the self-presentation phenomenon, the self-regulation one, etc. The mediation of such phenomena and objects of culture, as myths, works of art, folklore and similar things, present special interest in this respect.

We assume that there are also other life situations, which can be considered as experimental models of our research. Besides, certainly special experimental conditions revealing and developing the process of creation the means by the subject will be created. It is supposed, that the planned research will allow receiving the results anew explaining the development process of mental components of personality consciousness.

*The material has been taken from the book of S. D Maksymenko "Genesis of personality existence". – Montreal, Accent Graphics Communications: - 2015, p 32-56
ISBN:978-1-77192-207-4

УДК 159.923

SPECIFICS OF PROFESSIONAL BURNOUT DETECTION AMONG INTERNAL AFFAIRS OFFICERS OF DIFFERENT GENDER

I.F. Arshava

Doctor of Psychological sciences, Professor
Head of General and Medical Psychology Department
Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

A.V. Baratyn'ska

Lecturer of General and Medical Psychology Department
Oles Honchar Dnipropetrovsk National University
anastasiab88@gmail.com

Аршава І.Ф., Баратинська А.В. Специфіка виявлення професійного вигорання у працівників органів внутрішніх справ різної статі. У статті розглянуто проблему професійного вигорання у працівників ОВС у гендерному аспекті. За допомогою використання оригінального психодіагностичного комплексу у більшості співробітників правоохоронних органів виявлено професійне вигорання 1- 3 ступенів. Встановлено, що існують певні достовірно значущі відмінності у особливостях прояву синдрому професійного вигорання в залежності від статі працівників ОВС. Так, чоловіки, на відміну від їх колег - жінок, демонструють більший прояв спонтанної та реактивної агресивності, екстраверсії та маскулітних рис характеру. В свою чергу, для жінок – співробітників правоохоронних органів притаманним є загострення проявів невротизації. За результатами емпіричного дослідження визначено, що найважливішими факторами у виникненні синдрому вигорання є відповідність професійних функцій поло-рольовій орієнтації працівника, стаж роботи співробітників ОВС та підтримка з боку рідних та близьких.

Ключові слова: професійне вигорання, гендерний аспект, працівники органів внутрішніх справ, фази вигорання, особистісні властивості, стаж професійної діяльності.

Аршава И.Ф., Баратынская А.В. Специфика выявления профессионального выгорания у сотрудников органов внутренних дел разного пола. В статье рассмотрена проблема профессионального выгорания у сотрудников ОВД в гендерном аспекте. При помощи использования оригинального психодиагностического инструментария у большинства обследованных сотрудников правоохранительных органов диагностировано профессиональное выгорание 1 – 3 степени. Выявлены определенные достоверно значимые различия в особенностях проявления синдрома профессионального выгорания в зависимости от пола работников ОВД. Так, мужчины, в отличие от их коллег – женщин, демонстрируют более сильное проявление спонтанной и реактивной агрессивности, экстраверсии, а также маскулинтных черт характера. В свою очередь, для женщин – сотрудниц правоохранительных органов характерным является заострение проявлений невротизации. Исходя из результатов эмпирического исследования, определено, что одними из наиболее важных факторов в возникновении синдрома выгорания у работников ОВД являются: соответствие профессиональных функций поло-ролевой ориентации сотрудника, стаж работы, а также поддержка со стороны семьи и близких.

Ключевые слова: профессиональное выгорание, гендерный аспект, сотрудники органов внутренних дел, фаза выгорания, личностные характеристики, стаж профессиональной деятельности.

Problem formulation. Being a complex multicomponent construct that consists of mental, physical and emotional exhaustion, professional burnout syndrome is more typical for representatives of socioeconomic professions. Law enforcement officers (police) are special risk group.

High level of responsibility typical for police officer profession, contacts with persons of antisocial behavior, constant emergency situations with unpredictable result, traumatic injury risk, mental and physical overload are factors of chronic stress and may cause development of professional burnout syndrome.

For today, ever increasing numbers of women are occupying once male-dominated jobs to realize their potentials in duties under extreme conditions. Recent reforms of Ukrainian internal affairs agencies determine the relevance of mentioned issues research.

Analysis of recent studies and publications. A number of studies conducted by Ukrainian and foreign scientists is dedicated to burnout problem (K. Maslach, 1993, 2014; S. Jackson, 1986; V. Shaufeli, 1993; V.V.Boyko, 1996; L.N. Karamushka, 2001; O.O. Rukavishnikov, 1998; V.E. Orel, 2001; T.V. Zaychikova, 2001; K.O. Malysheva, 2003; N.M. Bulatevich, 2004; L.M.Karamushka, T.V .Zaychikova 2005; N.V. Nazaruk, 2007) [5;10;18;19] .

Actual phenomenon has been widely studied among health workers, teachers, air traffic controllers, managers (G.S. Abramova, 1998; M.A. Gavrilenko, 2002; T.V. Bolshakova, 2004; J. Roland, M.Santinello, 1993; J. VanHorn, V. Shaufeli, R. Byurke, 1997; I.F. Arshava, 2002; V.Evers, V.Tomik, 2002; U. Demirel, N. Huler, A. Toktamis, 2005; E.L. Nosenko, N.V. Hrysenko, 2010) [1;3;10;12].

As for law enforcement officials, researchers didn't skip this issue too (S.P. Beznosov, 1997; A.B. Budanov, 1994; N.L. Hranat, 1993;V.S. Medvedev, 1996; A.A. Molchanov, 1991; S. Borisova, 1996; O.V. Timchenko, 2003; E.M. Potapchuk, 2004; A.V. Krapivina, 2004; Don Kurtz, 2008; I.O. Motsonelidze, 2010; V.Yu. Omelyanovych, 2013; S.I. Vyshnychenko, 2014; O.M. Hayrulin, 2014) [4;6;7;8].

However, despite the significant surge of scientists interest towards burnout problem, there is still lack of attention paid exactly to gender-ascpected researches of this phenomenon manifestations in general, and law enforcement specifics in particular.

First of all, the problem of woman forming as specialist is not highlighted well in modern psychological literature; particularly, issues connected with female police officers are still not studied enough (I.A. Boborova, 2005; O.V. Malykhina, 2008; M.A. Demin, 2005). Secondly, studies of burnout are mostly based on data obtained from studies of male officers.

So, the **objective** of current article is to analyse the specifics of police officers burnout emergence and its manifestations in aspect of gender approach.

Main study and results justification. For today, there is no common opinion on the relationship between emergence/specifics of professional burnout and gender identity. F. ex., researcher R.J. Burke notes that male gender is more subjected to burnout; though, conclusions made by other scientists (G.R. Gros, J. Daniel) are totally different [11;14].

The risk of burnout syndrome formation depends on relationship between functions performed by specialists and their gender role orientation. As we know, men are more subjected to stressor effects in situations requiring demonstration of purely male characteristics, such as physical strength, courage, emotional control, manifestation of success in professional activities.

Scientist Don Kurtz notes that in male officers opinion, demonstration of personal emotions and feelings in work process means career fail [16]. Accordingly to research conducted by scholar V. Orel, male testees demonstrated higher score by depersonalization component of burnout syndrome, while female part is characterized with much more significant manifestations of emotional exhaustion. The possible reason is fact of man's prevalence of instrumental values, while women are more sensitive emotionally and their sense of client alienation is less developed [5].

It is important to note that female specialists are more subjected to stress factors when performing duties that require empathy, submission, demonstration of person correcting competences.

One of the primary factors affecting on stress and burnout formation is role of family. Men are usually much supported by family, so it may help them to cope with stress easier. Results of study by K. Maslach [19] denote that unmarried specialists (especially of male gender) are more prone to professional burnout. Important remark: unmarried male specialists have a higher risk of burnout syndrome development comparing to divorced employees.

In turn, role conflict "family – work" is typical for female character; besides that, women are more subjected to extensive professional stress (compared to male colleagues) related to family and household additional duties. This way, we can assume that family life may help male officers to cope with stress, while female officers are not guaranteed to have the same kind of family support [18; 21].

We conducted an empirical research (held in several steps) at the Center of Psychiatric Help and Psycho Prophylaxis of Internal Affairs Department of Ukraine in Dnipropetrovsk region, to determinate the

development and manifestations specifics of police officers professional burnout in general, and from the standpoint of gender aspect in particular.

For the actual research, police officers of different departments were engaged as volunteers (total number of testees – 212 persons including investigators, on-duty officers, inspectors, detectives, operators, drivers etc.) Age 23 to 45, professional experience 2 to 15 years. Testees were divided into 2 groups. Team A was formed of specialists with burnout syndrome already developed (or being in progress) (n = 95 employees, 72.16% are male and 27.84% female). Team B are officers with no burnout symptoms detected and no syndrome formed (n = 117 officers, 61.34% male, 38.66% female).

To reach the study objectives we used the following psychodiagnostic tools: 1) "MBI" method (by K. Maslach), adapted by N. Vodopyanova; "Diagnostics of emotional burnout" test (V.V. Boyko) – for burnout diagnosis; 2) «PEN» questionnaire (H. Eisenk, S. Eisenk); «FPI» method (Jochen Fahrenberg, Rainer Hampel, Herbert Selg) – to research the personal traits of law enforcement officers.

At the stage one of our research, the majority of respondents was diagnosed by 1 – 3 degrees of burnout using "Diagnostics of emotional burnout" method by V.V.Boyko (total number of testees is 200), with the following disposition by phases of burnout: 10% with tension phase diagnosed; more than 30% of testees with resistance; and 18% with exhaustion phase.

Regarding the correlation between professional experience and burnout syndrome development, the following results were achieved: 1) burnout syndrome is mostly being diagnosed among police officers with over 10 years experience in law enforcement agencies – 50% of testees were diagnosed with burnout already formed (or in progress); 2) 31% of testees diagnosed with burnout (formed or progressing) have worked in the police department up to 5 years; 3) minimal level of burnout development risk is typical for officers with 5 to 10 years experience (19% of testees with formed or progressing burnout).

To determine the specifics of burnout manifestation from the standpoint of gender aspect, let us consider the results achieved in team A including staff with formed or progressing burnout syndrome (n = 95 employees, 72.16% male, 27.84 % female).

Mathematic - statistical data was processed using the U - criteria of Mann -Whitney.

Results represented in table 1 displayed no statistically significant differences of burnout symptoms detected by «MBI» method (K. Maslach) among male officers and their female colleagues.

Table 1

**Indicators of burnout differences magnitude
(U – criteria of Mann – Whitney) between two teams studied by«MBI» method**

Phases and symptoms of burnout syndrome	U _{emp}	Asymptotic significance	Average rates of testees with emotional burnout (male)	Average rates of testees with emotional burnout (female)	U _{emp}
<i>Tension phase</i>	931,5	0,913	21,643	22,926	931,5
Stressful circumstances experiencing symptom	942,5	0,984	4,667	6,148	942,5
Self- dissatisfaction symptom	748	0,108	7,565	5,630	748
Cornering symptom	932	0,914	4,145	5,630	932
Anxiety and depression symptom	909	0,764	4,420	5,519	909
<i>Resistance phase</i>	924	0,866	57,500	56,370	924
Inadequate selective emotional response symptom	714	0,061	20,870	18,407	714
Emotional and moral disorientation symptom	944	0,994	12,145	12,259	944
Emotions economy sphere extension	850	0,438	6,667	7,741	850
Professional achievements reduction symptom	858,5	0,484	17,362	17,963	858,5
<i>Exhaustion phase</i>	704,5	0,047*	39,286	32,111	704,5
Emotional deficiency symptom	675,5	0,036*	13,044	9,815	675,5
Emotional alienation symptom	876,5	0,652	12,338	12,704	876,5
Depersonalization symptom	716	0,092	8,507	6,222	716
Psychosomatic and vegetative damage symptom	889	0,808	4,328	3,296	889
<i>Complete emotional burnout</i>	866	0,668	114,627	111,407	866

Total number of testees - 95 (69 male, 26 female)

It possibly witnesses that both male and female officers gradually begin to avoid excessive emotional immersion into problems of victims and offenders; eventually, “ blocking” of emotions

expression turns into a kind of "shelter tool" to protect officers from emotional fatigue. The next symptom is depersonalization when specialists are choosing the most brutal and cynical way to communicate with subjects of professional activities; paying less time and energy to their duties connected directly with professional activities, they start to feel their own professional unfitness [19].

With data represented in table 2 we can analyze the specifics of burnout formation and symptoms using the "Diagnostics of emotional burnout" method by V. Boyko. As we know, the first phase of burnout (by V. Boyko) is characterized by sense of hopelessness, emotional and intellectual congestion, frustration, dissatisfaction with profession chosen, inability to solve problems constructively [5].

The most typical symptom of "Resistance", the second phase of burnout syndrome, is emotional resources economy (selective approach to emotional contact establishing, based on "want – do not want" principle; expansion of emotions saving sphere may even happen beyond the professional activities, in communications with family, friends etc) [2].

Table 2

**Indicators of burnout differences magnitude
(U – criteria of Mann – Whitney) between two teams studied by
«Diagnostics of emotional burnout» method**

Emotional burnout phases	U _{emp}	Asymptotic significance	Average rates of testees with emotional burnout (male)	Average rates of testees with emotional burnout (female)
Emotional exhaustion	249,5	0,287	15,500	14,000
Depersonalization	226	0,127	6,964	6,778
Achievements reduction	284	0,696	35,571	35,444

Note: * - statistically significant differences at p = 0.01

Total number of testees - 95 (69 male, 26 female)

In the last burnout phase – "Exhaustion" – economy of emotions grows in magnitude, the employee almost totally eliminates emotions from the sphere of professional activity; complete or partial loss of interest to colleagues and subordinates is detected; psychosomatic and psychovegetative damages are displayed as deterioration of mental and physical health [2].

As we can see in table 2, it was the exhaustion phase where we finally obtained the statistically significant difference between male and female police officers: overall difference by all the phase indicators and by symptoms of emotional deficiency in particular. It witnesses that male officers are far more subjected to feelings of inability to help subjects of professional activity than their female colleagues. Men are more prone to almost total "elimination" of emotions from the sphere of professional activity, when neither positive nor negative circumstances are unable to cause some emotional response anymore.

To determine the personal traits typical to male and female law enforcement officers with formed or progressing burnout, let us consider data represented in table 3 and 4

Table 3

**Indicators of burnout differences magnitude
(U – criteria of Mann – Whitney) between two teams studied by «PEN»
method**

Personal traits	U _{emp}	Asymptotic significance	Average rates of testees with emotional burnout (male)	Average rates of testees with emotional burnout (female)
Sincerity	689,5	0,039*	5,843	7,667
Extraversion/introversion	715	0,04*	17,157	15,481
Psychopathization	788,5	0,204	5,071	4,519
Neurosis	686	0,036*	6,357	8,259

Note: * - statistically significant differences at p = 0.01

Total number of testees - 95 (69 male, 26 female)

So, as we can see, table 3 data displays that male law enforcement officers have higher index by extraversion scale compared to their female colleagues.

It's important to note that one of stress coping instruments of male officers is discussing of experienced stressful situations (like participation in warfare or armed collisions) with the colleagues. This

way, they get rid of fears and negative emotions associated with these incidents. In turn, such type of behavior is not typical for female officers mentality.

A reliable significant results were also obtained by neurosis scale. This fact may witness that female officers are more vulnerable emotionally, impulsive, they are less adaptable to unusual or new situations when performing professional duties; women are far more subjected to feelings of guilt and uncertainty than their male colleagues.

It is also important to note that passing this test, male officers were more frank and honest in their responses than women; it was evidenced by reliable significant differences in results by the scale of sincerity.

Table 4

**Indicators of burnout differences magnitude
(U – criteria of Mann – Whitney) between two teams studied by «FPI» method**

Personal traits	U _{emp}	Asymptotic significance	Average rates of testees with emotional burnout (male)	Average rates of testees with emotional burnout (female)
Neurosis	501	0,119	4,135	3,208
Spontaneous aggression	450	0,032*	6,577	5,625
Depression	593,5	0,632	3,673	3,208
Irritability	533,5	0,251	6,058	5,417
Sociability	542	0,293	4,712	4,125
Serenity	566,5	0,438	6,500	6,875
Reactive aggression	434,5	0,03*	6,423	5,750
Shyness	579,5	0,528	5,154	5,167
Openness	512	0,128	8,481	8,000
Extraversion-introversion	378	0,004*	6,942	5,667
Emotional lability	594,5	0,633	3,904	3,708
Masculinity-femininity	461	0,048*	6,500	5,417

Note: * - statistically significant differences at p = 0.01

Total number of testees - 95 (69 male, 26 female)

Data represented in table 4 indicates that male officers are prone to manifestation of such traits as spontaneous and reactive aggression, extraversion, masculinity. Therefore, for male employees with burnout syndrome (formed or progressing) typical traits are symptoms of unstable emotional state with tendency to affective response, high level of psychopathological defects manifesting in impulsive behavior and aggressive attitude towards the social environment. On the other side, there are also typical traits like courage, manliness, bravery, urge to risk and decisive action, ability to make operative decisions.

Conclusions and prospects for further research.

1. Burnout syndrome has been widely studied among representatives of different socioeconomic professions. Law enforcement officers is a special risk group; this fact is objectively determined by specifics and conditions of their professional activity.

2. There are certain gender differences in specifics of burnout emergence and manifestations.

3. The risk of burnout syndrome emergence depends on relationship between functions performed by specialists and their gender role orientation. Female employees are more sensitive to stress factors when performing the duties that require empathy, submission, demonstration of person correcting competences. In turn, male officers are more subjected to stressors effects in situations requiring demonstration of purely male characteristics, such as physical strength, courage, emotional control, manifestation of success in professional activities.

4. One of the primary factors affecting on stress and burnout formation is role of family. Unmarried specialists (especially male) are more prone to burnout emergence. Role conflict "family – work" is typical for female specialists; this way, we can suppose that family life may help male officers to cope with stress easier, while female employees may not receive such kind of support in their families.

5. Using the results of our research we have found that police staff with over 10 years of professional experience is mostly subjected to burnout syndrome – 50% of testees; with experience up to 5 years – 31%, and 5 to 10 years - 19% of participants diagnosed (team with burnout syndrome already formed (or in progress)).

6. We have proved that men are more subjected to burnout than their female colleagues, because in law enforcement agencies burnout syndrome among male staff is diagnosed 2 times more often.

7. Processing the diagnosis of burnout among male and female law enforcement officers we have obtained statistically significant differences in exhaustion phase (asymptotic significance – 0.047 *) and emotional deficiency symptom of this phase (asymptotic significance – 0,036 *). It witnesses that male police officers, unlike their female colleagues, are far more subjected to feeling of inability to help subjects of their activity, they are more prone to almost total "elimination" of emotions from the professional sphere, when neither positive nor negative circumstances can not cause any emotional response.

8. Identifying the personal traits inherent to law enforcement officers of various genders with burnout syndrome already formed (or in progress) we have obtained statistically significant differences. For men, manifestation of spontaneous aggression (asymptotic significance – 0,032 *), reactive aggression (asymptotic significance - 0.03 *), extraversion (asymptotic significance – 0.004 *) and masculine traits (asymptotic significance – 0,048 *) are more typical; in turn, female officers are characterized by manifestations of neurotic aggravation (asymptotic significance - 0,036 *).

We see the prospects for further studies in research of police officers positive personal traits and impact done by these traits onto burnout preventing process in general, and from the standpoint of gender aspect in particular.

Список використаних джерел

1. Аршава И.Ф. Медицинские и психологические маркеры профессионального (эмоционального выгорания) выгорания специалиста/ И.Ф.Аршава // Вестник Днепропетровского национального университета. Психология и педагогика.- 2002.-№1.-С.23-25.
2. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд/ Н.Е.Водопьянова, Е.С.Старченкова. – Питер: Спб.; 2008 – 258 с.
3. Носенко Е. Л. , Грисенко Н. В. Роль позитивних цінностей і властивостей особистості у попередженні емоційного вигорання педагога: моногр./ Е. Л. Носенко, Н. В. Грисенко - Д.: ПВВ ДНУ, 2012. – 180 с.
4. Омелянович В.Ю. Порухення психологічної адаптації до служби в органах внутрішніх справ: автореферат дис... д-ра мед. наук : 19.00.04 - медична психологія / В. Ю. Омелянович ; М-во охорони здоров'я України, Харк. мед. акад. післядипл. освіти. - Х., 2013. - 33 с.
5. Орел В.Е. Феномен "выгорания" в зарубежной психологии: эмпирические исследования / В.Е. Орел // Психологический журнал - 2001. - №1-С.15-27.
6. Потапчук Є.М. Соціально – психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців:автореф.дис...д-ра психол наук:19.00.09 – психологія праці в особливих умовах / Є.М.Потапчук – Нац. акад. Держ. Прикордон.служби України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький,2004.- 32с.
7. Тімченко О. В. Сучасні підходи до вивчення психологічної ролі емоційного стресу в діяльності ризико-небезпечних професій /О.В. Тімченко//Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія. - Харків, ХДПУ, 2001. – Вип.5. - С.178 -181.
8. Хайрулін О. Професійне вигорання військовослужбовців як предмет психологічного аналізу/ О. Хайрулін //Психологія і суспільство. – 2014.-№2.- С.98-128
9. Arshava I., Baratyn'ska A. Role of positive values and personality traits in preventing of professional burnout among law enforcement officers//European scientific journal. – 2015. – V. 11, No.35. – P. 82-93.
10. Burke R.J., Greengalass E. A longitudinal study of psychological burnout in teachers / R.J. Burke, E.A. Greengalass //Human Relations. – 2003. – V. 48 (2). – P. 187-202.
11. Burke R. J.; Mikkelsen A. Burnout among Norwegian police officers: Potential antecedents and consequences/ R.J. Burke, A. Mikkelsen // International Journal of Stress Management. – 2006. – V. 13(1). – P. 64-83.
12. Daniel J., Shabo I. Psychological burnout in professional with permanent communication / J. Daniel, I. Shabo // Studia-Physiologica. – 1999. – V. 35 (4-5). – P. 412-414.
13. Grengalass E.R., Burke R.J., Ondrack M. A gender role perspective of coping and burnout // Applied Psychology An International Review. – 2000. – V. 39 – (1). P.5.
14. Gross G.R., Larson SJ., Urban G.D., Zupan L.L. Gender differences in occupational stress among correctional officers. Special issue: Personnel issues in criminal justice // American J. of Criminal Justice. – 2004. – V. 18 (2). – P.219-234.
15. Kop N., Euwema M. Burnout, job stress and violent behaviour among Dutch police officers. / N. Kop, M. Euwema // Work & Stress: An International Journal of Work, Health & Organisations – 2010. – V. 13(4). – P. 326-340.
16. Kurtz D. Burnout Among Police Officers: Differences In How Male, Female Police Officers Manage Stress May Accentuate Stress On The Job/ D. Kurtz // American J. of Criminal Justice. – 2008. – V2. – P.17-26.
17. Martinussen M., Richardsen A.M. Job demands, job resources, and burnout among police officers / M. Martinussen, A.M. Richardsen, // Journal of Criminal Justice. – 2007 – V.35 (3) –P. 239–249
18. Maslach C., Schaufeli W. B. Job Burnout / C. Maslach, W. B. Schaufeli // II Annual Review of Psychology. – 2001. – V.52. – P. 397 – 422.
19. Maslach C. Job burnout: new directions in research and intervention / C. Maslach // Current Directions in Psychological Science. – 2003. – V.12. – P. 189 -192.

20. Seligman M., Csikszentmihalyi M. Positive Psychology: An introduction / M. Seligman, M. Csikszentmihalyi // *American Psychologist*. – 2000. – V. 55. – P. 5 – 14.
21. Semsudin P. Professional Burnout Syndrome / P. Semsudin // *Mater Sociomed*. – 2009. – V.21(4) – P. 213-215.

References transliterated

1. Arshava I.F. Meditsinskie i psihologicheskie markery professionalnogo (emotsionalnogo vyigoraniya) vyigoraniya spetsialista/ I.F.Arshava // *Vestnik Dnepropetrovskogo natsionalnogo universiteta. Psihologiya i pedagogika*.-2002.- №1.- S.23-25.
2. Vodopyanova N. E., Starchenkova E.S. Sindrom vyigoraniya: diagnostika i profilaktika. 2-e izd. / N.E.Vodopyanova, E.S.Starchenkova. – Piter: Spb.; 2008 – 258 s.
3. Nosenko E. L. , Grisenko N. V. Rol pozitivnih tsinnostey i vlastivostey osobistosti u poperedzhenni emotsynogo vyigorannya pedagoga: monogr. / E. L. Nosenko, N. V. Grisenko. - D.: RVV DNU, 2012. – 180 s.
4. Omelyanovich V. Yu. Porushennya psihologichnoyi adaptatsiyi do sluzhbi v organah vnutrishnih sprav: avtoreferat dis... d-ra med. nauk : 19.00.04 - medichna psihologiya / V. Yu. Omelyanovich ; M-vo ohoroni zdorov'ya Ukraini, Hark. med. akad. plsyadipl. osviti. - H., 2013. - 33 s.
5. Orel V.E. Fenomen "vyigoraniya" v zarubezhnoy psihologii: empiricheskie issledovaniya / V.E. Orel // *Psihologicheskiy zhurnal* - 2001. - №1-S.15-27.
6. Potapchuk E.M. Sotsialno – psihologichni osnovi zberezheniya psihichnogo zdorov'ya viyskovosluzhbovtstv:avtoref.dis...d-ra psihol nauk:19.00.09 – psihologiya pratsi v osoblivih umovah / E.M.Potapchuk – Nats. akad. Derzh. Prikordon.sluzhbi Ukraini im. Bogdana Hmel'nitskogo. – Hmel'nitskiy,2004.- 32s.
7. Timchenko O. V. Suchasni pidhodi do vivchennya psihologichnoyi roli emotsynogo stresu v dlyalnostl riziko-nebezpechnih profesiy / O.V. Timchenko//*Visnik Harkivskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. G.S. Skovorodi. Psihologiya*. - Harkiv, HDPU, 2001. – Vip.5. - S.178 -181.
8. Hayrulin O. Profesiynne vyigorannya viyskovosluzhbovtstv yak predmet psihologichnogo analizu/ O. Hayrulin // *Psihologiya i suspilstvo*. – 2014.- № 2.- S.98-128
9. Arshava I., Baratyn'ska A. Role of positive values and personality traits in preventing of professional burnout among law enforcement officers//*European scientific journal*. – 2015. – V. 11, No.35. – P. 82-93.
10. Burke R.J., Greengalass E. A longitudinal study of psychological burnout in teachers / R.J. Burke, E.A. Greengalass // *Human Relations*. – 2003. – V. 48 (2). – P. 187-202.
11. Burke R. J.; Mikkelsen A. Burnout among Norwegian police officers: Potential antecedents and consequences/ R.J. Burke, A. Mikkelsen // *International Journal of Stress Management*. – 2006. – V. 13(1). – P. 64-83.
12. Daniel J., Shabo I. Physiological burnout in professional with permanent communication / J. Daniel, I. Shabo // *Studia-Psihologica*. – 1999. – V. 35 (4-5). – P. 412-414.
13. Grengalass E.R., Burke R.J., Ondrack M. A gender role perspective of coping and burnout // *Applied Psychology An International Review*. – 2000. – V. 39 – (1). P.5.
14. Gross G.R., Larson S.J., Urban G.D., Zupan L.L. Gender differences in occupational stress among correctional officers. Special issue: Personnel issues in criminal justice // *American J. of Criminal Justice*. – 2004. – V. 18 (2). – P.219-234.
15. Kop N., Euwema M. Burnout, job stress and violent behaviour among Dutch police officers. / N. Kop, M. Euwema // *Work & Stress: An International Journal of Work, Health & Organisations* – 2010. – V. 13(4). – P. 326-340.
16. Kurtz D. Burnout Among Police Officers: Differences In How Male, Female Police Officers Manage Stress May Accentuate Stress On The Job/ D. Kurtz // *American J. of Criminal Justice*. – 2008. – V2. – P.17-26.
17. Martinussen M., Richardsen A.M. Job demands, job resources, and burnout among police officers / M. Martinussen, A.M. Richardsen // *Journal of Criminal Justice*. – 2007 – V.35 (3) –P. 239–249
18. Maslach C., Schaufeli W. B. Job Burnout / C. Maslach, W. B. Schaufeli // *II Annual Review of Psychology*. – 2001. – V.52. – P. 397 – 422.
19. Maslach C. Job burnout: new directions in research and intervention / C. Maslach // *Current Directions in Psychological Science*. – 2003. – V.12. – P. 189 -192.
20. Seligman M., Csikszentmihalyi M. Positive Psychology: An introduction / M. Seligman, M. Csikszentmihalyi // *American Psychologist*. – 2000. – V. 55. – P. 5 – 14.
21. Semsudin P. Professional Burnout Syndrome / P. Semsudin // *Mater Sociomed*. – 2009. – V.21(4) – P. 213-215.

I.F. Arshava, A.V. Baratyn'ska. Specifics of professional burnout detection among internal affairs officers of different gender. The following study is dedicated to the problem of internal affairs officers' professional burnout from the standpoint of gender aspect. With the help of psycho diagnostic tools, the majority of law enforcement officers were diagnosed by 1 – 3 degrees professional burnout. It was found that male officers, unlike their female colleagues, are more often subjected to burnout syndrome; expressions of spontaneous reactive aggression, extroversion and masculine traits are more typical to them; in turn, female specialists are mostly characterized by manifestations of neurotic aggravations. Analysing recent publications and using the results of empirical research we determined that most important factors of burnout syndrome development are relationship between officers duty functions and gender role orientation, professional experience terms and support from family and friends.

Key words: professional burnout, gender aspect, internal affairs officers, phases of burnout syndrome, professional experience terms, personality peculiarities.

УДК 378.016:159.9 – 051

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРАЛА ПРОФЕСІЙНОЇ ЦІННОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

В.В. Волошина

доктор психологічних наук, доцент
доцент кафедри теоретичної та консультативної психології
факультету соціально-психологічних наук та управління
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Voloshyna-v@bigmir.net

Волошина В.В. Психологічні закономірності формування інтеграла професійної цінності майбутніх психологів. В статті представлено науково-теоретичний аналіз поняття «інтеграл професійної цінності» майбутнього психолога. Розкрито психологічний зміст структурних компонентів інтеграла професійної цінності як інтегративного особистісного утворення та схарактеризовано закономірності його формування в процесі фахової підготовки майбутніх психологів. Аргументована необхідність його формування у майбутніх фахівців як основи результативності й успішності їх особистісного і професійного самоздійснення.

Ключові слова: аксіосфера, ціннісні орієнтації, цінності, інтеграл професійної цінності, психологічні закономірності, майбутні психологи.

Волошина В.В. Психологические закономерности формирования интеграла профессиональной ценности будущих психологов. В статье представлен научно-теоретический анализ понятия «интеграл профессиональной ценности» будущего психолога. Раскрыто психологическое содержание структурных компонентов интеграла профессиональной ценности как интегративного личностного образования и представлены закономерности его формирования в процессе профессиональной подготовки будущих психологов. Аргументирована необходимость его формирования у будущих специалистов как основы результативности и успешности их личностной и профессиональной самореализации.

Ключевые слова: аксиосфера, ценностные ориентации, ценности, интеграл профессиональные ценности, психологические закономерности, будущие психологи.

Постановка проблеми. Занурення особистості у професійне ментальне середовище в процесі підготовки у вищому навчальному закладі, оволодіння професійними знаннями, вміннями і навичками, неодмінно призводить до зміни внутрішніх особистісних позицій майбутнього фахівця стосовно обраної діяльності, утвердження особистісних і професійних цінностей, удосконалення професійного «Я-образу» у відповідності до психологічної спеціалізації та вимог і запитів суспільства.

В умовах соціальної нестабільності суспільства зростає значущість діяльності психологів, а, отже, й підвищується міра відповідальності у системі їхньої фахової підготовки, оскільки вони покликані взаємодіяти і надавати допомогу людям, які в умовах конкурентного суспільства переживають складні життєві обставини. Не є відкриттям розуміння того, що надати професійну допомогу зможе лише психолог, який ще на етапі становлення фаховості мав можливість, у відповідності до власних здібностей і нахилів, усвідомити потреби власної особистості стосовно бажаного професійного майбутнього, самостійно обрати спеціалізацію, актуалізувати значущі особистісні й професійні якості та ідентифікувати себе з певним професійним середовищем, результатом чого є утвердження його особистісних, професійних та соціальних цінностей, як стрижневих компонентів майбутньої професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея пошуку інтеграла особистості в психології не нова. Науковці завжди прагнули віднайти те ядро або стрижень, який виступає базисом для людини в процесі її розвитку й життєдіяльності. Такі наукові розвідки збагатили персонологічну теорію типологіями особистості, в межах якої особистісний інтеграл розглядається як психологічний феномен чи узагальнені характеристики людини. Як приклад, до таких можна віднести «ієрархію потреб особистості» у А. Маслоу, «архетипи» у К.-Г. Юнга, «пропріум», як організуюча й об'єднуюча сила формування унікальності життя людини у Г. Олпорта, «ядро особистості» у С.Л. Рубінштейна, «семантичний інтеграл» активності особистості у К.О. Абульханової-Славської, «сутнісний код» онтогенетичних перетворень особистості у В.О. Татенка, «інтегральний критерій професійної діяльності психолога», який поєднує професіоналізм, результативність сукупної праці та ефективність професійної діяльності психолога у О.О. Бодальова тощо.

Щодо професійної діяльності практичного психолога, то пошуки шляхів підвищення її ефективності призвели до виокремлення вченими певних симптомокомплексів (І.М. Юсупов) [10] та

базисних факторів спілкування (М.В. Молоканов) [8], які виникають у результаті інтеграції окремих фахових властивостей, як-от: каузальності, саморегуляції, інтересу до іншого тощо. В А. Адлера [2] джерелом успішності діяльності психолога виступає «фактор інтересу до іншого», де, на думку вченого, поєднуються емпатія, соціальний інтерес та особистісна орієнтація психолога на взаємодію з клієнтом.

Досліджуючи проблему фахової підготовки майбутніх психологів, ми дійшли висновку про те, що успішність та ефективність їхньої практичної діяльності прямопропорційні рівню сформованості в них особистісних та професійних цінностей. Опора на аксіосферу особистості у професійній підготовці майбутніх фахівців нам видається більш ґрунтовним, оскільки для цінностей характерна певна стабільність, на противагу тим же потребам особистості, які постійно змінюються чи професійним властивостям і якостям, котрі мають неухильно розвиватись і удосконалюватись тощо. Водночас, цінності слугують означеним дороговказом для досягнення поставленої мети та обрання способу й засобів її досягнення. Як зазначала К.О. Абульханова-Славська [1], формування цінностей мало б випереджати когнітивний розвиток особистості, що автоматично надавало б процесу оволодіння теорією професійної діяльності студента ціннісної саморегуляції та самокоригованості знань, як відносно власної особистості, так і обраного професійного шляху. За таких умов майбутній психолог відчував би особистісну включеність, зацікавленість і відповідальність у процесі творення власного професійного майбутнього. Адже знайомлячись з професією і засвоюючи її специфіку, студент-психолог апелював би до аксіологічного поля, яке включало б власні здібності, значущість й корисність знань для себе та можливість їх використання в процесі надання допомоги іншим.

З огляду на вище зазначене, нами було висловлене припущення про те, що психотехнології підготовки майбутнього психолога мають формувати у нього «інтеграл професійної цінності» (ІПЦ), який об'єднував би в своїй структурі особистісні, професійні та соціальні цінності, створюючи своєрідний аксіологічний каркас майбутньої професійної діяльності.

Мета статті. Основна змістова канва статті спрямована на обґрунтування «інтеграла професійної цінності» як інтегративного особистісного утворення майбутніх психологів та закономірностей його формування у процесі їх професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Ґрунтовні розробки проблеми інтеграла особистості були здійснені А. Маслоу, К.О. Абульхановою-Славською, О.Б. Старовойтенко та ін. А. Маслоу належить думка про те, що «інтегрованих» особистостей відрізняє від «неінтегрованих» наявність тісного взаємозв'язку, співробітництва та синергійності між вольовими, пізнавальними, емоційними та моторними функціями їхньої психіки [7]. К.О. Абульханова-Славська в семантичному інтегралі особистості вбачала основу її свідомості, яка слугує своєрідною інтерпретацією власного способу життя, уявлень про свою професію, місце та соціальну роль у суспільстві. Наявність подібного психологічного утворення, на думку вченої, свідчить про віднайдення особистістю в процесі життєдіяльності способу взаємозв'язку зовнішнього і внутрішнього й визначення рівня організації психіки, а саме, стилю використання власних психічних ресурсів. Зміст семантичного інтеграла вчена розкрила через співвідношення рівня домагань, саморегуляції і задоволень особистості [1]. Як систему ставлень визначала особистісний інтеграл людини О.Б. Старовойтенко. На її переконання, особистісний інтеграл людини є результатом поєднання інтелектуального, етичного й рефлексивного ставлення особистості, що виступає конкретною формою її загальних властивостей, перебуває у координаційних і субкоординаційних взаємозв'язках і розвивається через структурні й функціональні зміни загальної системи особистісних стосунків [9].

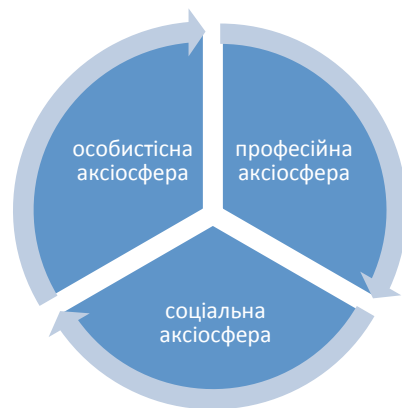
Наше розуміння інтеграла професійної цінності майбутнього психолога виходить з того, що це динамічне психологічне утворення, яке структурується в процесі трансформацій його особистісних, професійних та соціальних якостей у відповідні цінності, досягаючи у своїй завершеності поліфункціональності та відносної стабільності й цілісності. Наявність у самосвідомості інтеграла професійної цінності забезпечує цілісність особистості, її змістовність, автономність, процесуальність й відкритість до пізнання нового. Також інтеграл може створювати своєрідну психологічну безпеку майбутньому психологу. Остання проявляється у тому, що вже на початкових етапах професійної діяльності психолог може бути спроможний визначати межі свого впливу й власну зону професійного комфорту, уникати хаотичних пошуків і порівнянь себе з іншими, не підлаштовуватись під існуючу

систему, а пропонувати нові, оригінальні технології розвитку особистості клієнта, відчувати соціальну значущість, власну затребуваність та задоволення від надання допомоги тим, хто її потребує.

Стабільність інтеграла професійної цінності нами розуміється як здатність особистості майбутнього психолога, незважаючи на соціально-економічні, політичні зміни в суспільстві, професійному середовищі чи особистому житті, зберігати цілеспрямованість у досягненні поставленої мети, стійкість переконань та цілісність професійної позиції, а також здатність дотримуватись лінії професійного шляху, гідно пронести через будь-які випробування цінність власної професії, не «розплескати» себе як фахівця і зберегти ціннісне ставлення до іншого. Поліфункціональність інтеграла професійної цінності нами пояснюється як можливість оволодіння й застосування особистістю майбутнього психолога у своїй професійній діяльності широкого спектру вмінь та навичок, що сприяло б її самореалізації, задоволенню власних потреб і прояву себе у різноманітних сферах життєдіяльності як кваліфікованого спеціаліста.

Безперечно, що психологові властива ціла множина характеристик особистісно-професійних умінь і навичок, але інтеграл його професійної цінності утворюють стійкі, ціннісні переконання і форми поведінки (патерни), які властиві лише йому і в інший спосіб він діяти просто не може, оскільки його свідомі й несвідомі процеси не «включаються» по-іншому. Водночас розвиток інтеграла професійної цінності слугує для особистості динамічним вектором особистісного становлення і самовдосконалення. У майбутнього психолога в процесі фахової підготовки з'являється можливість переструктурувати спосіб світосприйняття, намітити аксіологічні перспективи подальшого розвитку, наблизити ідеальний професійний Я-образ до реального, виробити якості й уміння, яких не вистачає та позбутися того, що заважає професійному становленню.

На рис. 1 представлено аксіологічні складові інтеграла професійної цінності майбутнього психолога.

Рис.1. Аксіологічні складові інтеграла професійної цінності майбутнього психолога

В інтегралі професійної цінності майбутнього психолога ми виокремлюємо три складові – особистісна, професійна та соціальна аксіосфери які інтегрують дев'ять компонентів, а саме: ціннісність розуміння особистісних якостей (R_o), ціннісність пізнання особистісних цінностей (P_o), ціннісність дієвого утвердження особистісних цінностей (D_o); ціннісність розуміння професійних орієнтирів (R_p), ціннісність пізнання професійних якостей (P_p), ціннісність дієвого утвердження професійних цінностей (D_p); ціннісність розуміння соціальних якостей (R_c), ціннісність пізнання Іншого та соціальних якостей (P_c), ціннісність дієвого утвердження соціальних цінностей (D_c).

Вище зазначені компоненти розкриваються в особистісних, професійних і соціальних конструктах, які виступають безпосередніми регуляторами поведінки майбутнього психолога. Використовуючи термін «конструкт», ми спираємося на його розуміння А. Анастасії, яка розкрила його зміст як категорію причинно-наслідкових зв'язків, встановлених на основі логічного узагальнення ряду ознак, характеристик чи властивостей. Самі конструкти зазвичай недоступні безпосередньому спостереженню, але можуть бути ідентифіковані за дотичними емпіричними ознаками [3]. Конструкти інтеграла професійної цінності майбутнього психолога, як складові його ціннісної самосвідомості, також не даються у безпосередньому спостереженні, але їх розвиток можна

емпірично вивчити за результатами реальних поведінкових дій і тих цінностей та ціннісних орієнтацій які виступають її регуляторами.

Таким чином, інтеграл професійної цінності майбутнього психолога – це ніби «композиція» того, чим він володіє, на що орієнтований, які перспективні очікування результативності його діяльності, що він спроможний запропонувати тому, хто потребує психологічної допомоги. Це унікальність професійного обличчя психолога, патерни його професійних форм поведінки й професійний стиль. Ми вказуємо на унікальність саме тому, що процес творення ціннісних орієнтацій не обмежений якимись рамками, а сформовані на їхній основі цінності, як інтегральні складові, поєднуються у різноманітних комбінаціях, створюючи індивідуальні відтінки професійності.

Характеризуючи майбутнього психолога, який має високий рівень сформованості інтеграла професійної цінності, перефразовуючи Ю.А. Клейберга [4], ми можемо презентувати не особистість, яка відрізняється від інших специфічним поєднанням окремих умінь, якостей і властивостей, а особистість, якій властива інтегрована система ставлень і особистісно-професійних стосунків, соціальних взаємин і психологічних впливів, які виявляються в соціально-психологічних ситуаціях, умовах і обставинах її життєтворчості. Інтеграл професійної цінності посилює прагнення майбутнього фахівця до професійної самореалізації. Засвоений ним теоретичний матеріал не залишається на рівні постулатів, а перетворюється у особистісно-професійні переконання та компетентності, які легко реалізуються у фаховій діяльності й доступні для реалізації в пересічному житті. І чим більше зусиль майбутній психолог вносить у процес оволодіння професійними знаннями, тим більш ціннісними вони для нього виявляються. Цінність професійної діяльності підтверджується можливістю бути значущим і корисним для Іншого. Водночас, чим більше власних професійних зусиль психолог докладає до процесу взаємодії з клієнтом, тим більшого значення і цінності клієнт набуває для нього, адже останній у формулюванні власних життєвих позицій продовжує спиратись на його думки, висловлювання, точки зору тощо. Інтеграл професійної цінності слугує для майбутнього психолога певною системою координат, дорожньою картою, яка допомагає орієнтуватися в ментальному професійному просторі, задає вектори руху, забезпечуючи його значущістю і змістом, дозволяє утриматись і не схибити у критичні моменти й послідовно наблизитись до намічених «зірок» – цінностей-цілей особистісної та професійної самореалізації. А головне – зберегти у межах координат цієї системи цінностей власну цілісність, яка, за висловом Р.Н. Ремен [6], є найвищим даром, який може запропонувати психолог клієнтові у процесі взаємодії.

Здійснене нами емпіричне вивчення розвитку інтеграла професійної цінності майбутніх психологів засвідчило гетерохронність розвитку його структурних компонентів в процесі їх професійної підготовки. Такі, більш особистісно зорієнтовані компоненти, формування яких залежить від глибокої внутрішньої роботи особистості, а саме, рефлексивності та схильності до прийняття Інших, мають тенденцію до зниження, або ж практично не змінюють своїх позицій. Гетерохронність у розвитку структурних компонентів ІПЦ може вказувати на зміну особистісних позицій студента-психолога стосовно майбутньої професійної діяльності, усвідомлення власної самоцінності як професійного психолога, а, також підтверджує наше припущення стосовно змінюваності змістової сутності професійної аксіосфери на кожному етапі фахової підготовки майбутнього психолога. На основі цього гіпотетично припускаємо, що до завершення навчання на освітньо-кваліфікаційному рівні «бакалавр», а це чотири роки цілеспрямованого особистісно-професійного зростання майбутнього психолога, сформованість їхнього інтеграла професійної цінності не може бути однорідною, оскільки на другому та третьому етапах професійної підготовки виникає особистісна зацікавленість у оволодінні фахом, а, також виявляються індивідуальні особистісні відмінності, які скеровують вибір професійної спеціалізації психолога-консультанта, психолога-тренера, соціального психолога тощо.

Аналіз процесу формування інтеграла професійної цінності майбутнього психолога дозволив нам встановити закономірності становлення аксіосфер ціннісної самосвідомості та інтеграла професійної цінності майбутнього психолога. Такими визначено наступні: а) процес осмислення особистістю майбутнього психолога ціннісних орієнтацій та їх саморозкриття і самоприйняття структурує значущі особистісні цінності в полі *особистісної аксіосфери*, розвиваючи тим самим потенціал її ціннісної самосвідомості; б) усвідомлення особистістю майбутнього психолога власних здатностей реорганізує новий потенціал професійного вибору з тим, щоб актуалізувати і утвердити

професійні цінності в полі *професійної аксіосфери*, сприяючи тим самим становленню її ціннісної самосвідомості; в) опанування особистістю майбутнього психолога в метапросторі соціальних цінностей реконструює здатність ціннісного самоставлення, що позиціонує рівнозначне ставлення до Іншого в полі *соціальної аксіосфери*, розширюючи тим самим її ціннісну самосвідомість; г) чим більше ускладнюється процес розвитку *інтеграла професійної цінності*, тим більшої єдності, стійкості, цілісності він набуває при одночасній його змінюваності, розширюваності й відкритості для актуалізації нових емоційно-мотиваційних, когнітивних та поведінкових утворень в особистісній, професійній та соціальній аксіосферах ціннісної самосвідомості майбутнього психолога.

Разом з цим нами відмічено відсутність можливості вивести ідеальний профіль чи досконалу модель інтеграла професійної цінності майбутнього психолога, оскільки це інтегративне особистісне утворення має у своїх характеристиках гетерохронність розвитку структурних компонентів та індивідуальні відмінності особистості. Цінності перебувають в стані змін і в ході динамічності процесу утворюються або розпадаються взаємозв'язки між ними, що, у свою чергу, свідчить про те, що інтеграл професійної цінності є «незакритим» і відносно стабільним особистісним утворенням, який продовжує розвиватись в процесі набуття фаховості майбутнім психологом.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Зазначений стан речей у формуванні професійних цінностей та інтеграла професійної цінності студентів-психологів, на нашу думку, вкотре доводить необхідність перегляду й уточнення освітньо-професійних програм підготовки фахових психологів, з метою збагачення їхнього змістового наповнення техніками аксіологічної спрямованості. Здійснюючи професійну підготовку фахівців психологічної галузі варто орієнтуватися на формування у них аксіоідентичності, реального професійного Я-образу і головне, не залишати майбутнього психолога на рівні сформованості лише ціннісних орієнтацій в професії, а вибудовувати інтеграл професійної цінності, який в першу чергу, має ґрунтуватися на усвідомленні аксіологічної сутності майбутньої професійної діяльності та самоцінності особистості як фахового психолога. Формуючи інтеграл професійної цінності майбутнього психолога, ми прагнемо змінювати наявну ситуацію у його професійній діяльності. Лише змінюючи умови професійної підготовки, ми спроможні змінити систему функціоналу ціннісного ставлення, як з позиції студентів, так і з позиції викладачів.

Перспективи наших подальших досліджень ми вбачаємо в удосконаленні психологічних технологій професійної підготовки майбутніх психологів з метою активізації механізмів розвитку структурних компонентів інтеграла професійної цінності, формування якого слугуватиме підвищенню ефективності особистісного та професійного самоздійснення майбутнього фахівця у відповідності до обраної ним спеціалізації психолога-консультанта, психолога-тренера чи соціального психолога.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
2. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб.: Академический проект, 2000. – 207 с.
3. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении /Пер. с англ. - М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 752 с.
4. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности / Лариса Николаевна Антилогова. – Омск, 1999. – 184 с.
5. Волошина В.В. Психологічні технології підготовки майбутніх психологів: монографія / В.В.Волошина. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 399 с.
6. Дмитерко-Карабин Х.М. Вплив смисложиттєвих орієнтацій на мотиваційну готовність до професійної діяльності майбутніх психологів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Дмитерко-Карабин Христина Маркіянівна; Прикарпатський ун-т. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
7. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу: [пер. с англ. Г.А. Балл, А.П. Попогребский; под общ. ред. Г.А. Балла и др.]. – М.: Смысл, 1999. – 423 с.
8. Молоканов М.В. Влияние личностных особенностей на профессиональный выбор в практической психологии / М.В. Молоканов // Психологический журнал. – 1998. № 2.– С. 79-96.
9. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: [моногр.] / Старовойтенко Е.Б. – М.: Академический проект, 2007. – 318 с.
10. Юсупов И.М. Психология взаимопонимания / И.М. Юсупов. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – 192 с.

References translated and transliterated

1. Abulhanova-Slavskaya K.A. Strategiya zhizni [Strategy of life] / Kseniya Aleksandrovna Abulhanova-Slavskaya. – M.: Myisl, 1991. – 299 s.
2. Adler A. Ponyat prirodu cheloveka [To understand nature of man] / A.Adler. – SPb.: Akademicheskii proekt, 2000. – 207 s.
3. Anastazi A. Differentsialnaya psihologiya. Individualnyie i gruppovyye razlichiya v povedenii [Differential psychology. Individual and group distinctions are in behavior] / Per. s angl. - M.: Aprel Press, Izd-vo EKSMO-Press, 2001. – 752 s.
4. Antilogova L.N. Psihologicheskie mehanizmyi razvitiya npravstvennogo soznaniya lichnosti [Psychological mechanisms of development of moral consciousness of personality] / Larisa Nikolaevna Antilogova. – Omsk, 1999. – 184 s.
5. Voloshina V.V. Psihologichni tehnologiyi pidgotovki maybutnih psihologiv: monografiya [Psychological technologies of preparation of future psychologists] / V.V.Voloshina. – Vinnitsya, TOV «Nilan-LTD», 2015. – 399 s.
6. Dmiterko-Karabin H.M. Vpliv smislozhittvevkh orientatsiy na motivatsiynu gotovnist do profesiynoyi diyalnosti maybutnih psihologiv [Influence of vital orientations on motivational readiness to professional activity of future psychologists]: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: spets. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologiya» / Dmiterko-Karabin Hristina Markiyavivna; Prikarpatskiy un-t. – Ivano-Frankivsk, 2004. – 20 s.
7. Maslou A. Novyye rubezhi chelovecheskoy prirody [New borders of human nature] / Abraham Maslou; [per. s angl. G. A. Ball, A. P. Popogrebskiy; pod obsch. red. G. A. Balla i dr.]. – M.: Smyisl, 1999. – 423 s.
8. Molokanov M.V. Vliyaniye lichnostnykh osobennostey na professionalnyiy vyibor v prakticheskoy psihologii [Influence of personality features on a professional choice in practical psychology] / M. V. Molokanov // Psihologicheskii zhurnal.– 1998. № 2.– С. 79-96.
9. Starovoytenko E.B. Kulturnaya psihologiya lichnosti: [monogr.] [Cultural psychology of personality] / Starovoytenko E. B. – M.: Akademicheskii proekt, 2007. – 318 s.
10. Yusupov I.M. Psihologiya vzaimoponimaniya [Psychology of the mutual understanding]/ I.M. Yusupov. – Kazan: Tatarskoe kn. izd-vo, 1991. – 192s.

Voloshyna, V.V. Psychological patterns of formation of the integral of professional value in future psychologists. The article is dedicated to the theoretical analysis of concept "integral of professional value" of future psychologist. It presented the psychological maintenance of structural components of integral of professional value as integrative personality formation. The psychological content of the structural components of the integral value were presented as integrative professional and personality development. The author determined the patterns of its formation in the professional training of future psychologists. The necessity of its formation in the future professionals were described as the basis of effectiveness and success of their personal and professional self-realization.

Key words: valued sphere, value orientations, values, integral of professional value, psychological patterns, future psychologist.

УДК 159.9316.6

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОНЯТТЯ СТРЕСУ
В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ**

О.О. Гребенюк

аспірант кафедри психології
Запорізького національного університету
grebenyk1234@gmail.com

Гребенюк О.О. Теоретичні аспекти вивчення особливостей поняття стресу в житті та діяльності людини. Стаття присвячена обґрунтуванню основних класифікацій моделей стресу. Проаналізовані визначення як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників щодо розуміння поняття стресу, причин та деяких наслідків цього явища. Розглянуто основу та вплив стресу на життя та діяльність людини. Стрес, як явище, характеризується як якісно відмінний відносно гомеостазу фізіологічний стан, викликаний дією досить різних стимулів на організм. З психологічної точки зору – як суб'єктивна реакція, що відображає стан напруги та збудження, комплекс психічних станів особистості в результаті дії різноманітних соціальних та психологічних факторів. Негативний стрес може стати причиною погіршення фізичного самопочуття, стану здоров'я, підвищеної тривоги, виснаження енергетичних ресурсів людини, професійної деформації та професійного вигорання тощо.

Ключові слова: стрес, емоційний стан, емоційна напруженість, фізіологічний стрес, психологічний стрес.

Гребенюк О.А. Теоретические аспекты изучения особенностей понятия стресса в жизни и деятельности человека. Статья посвящена обоснованию основных классификаций моделей стресса. Проанализированы определения как отечественных, так и зарубежных исследователей к пониманию понятия стресса, причин и некоторых последствий этого явления. Рассмотрены основа и влияние стресса на жизнь и деятельность человека. Стресс, как явление, характеризуется как качественно отличающееся относительно гомеостаза физиологическое состояние, вызванное действием достаточно различных стимулов на организм. С психологической точки зрения – как субъективная реакция, отражающая состояние

напряжения и возбуждения, комплекс психических состояний личности в результате действия разнообразных социальных и психологических факторов. Негативный стресс может стать причиной ухудшения физического самочувствия, состояния здоровья, повышенной тревожности, истощения энергетических ресурсов человека, профессиональной деформации, профессионального выгорания.

Ключевые слова: стресс, эмоциональное состояние, эмоциональная напряжённость, физиологический стресс, психологический стресс.

Постановка проблеми. Феномен стресу є предметом дослідження багатьох галузей сучасної науки. Тема викликає значний інтерес в психології, фізіології, медицині тощо. Але актуальність явища стресу не обмежена лише науковими дослідженнями. Особливо в умовах соціально-економічних змін у суспільстві тема стресу – це наболіле питання майже для кожної людини. Тому дуже важливо знати що таке стрес, причини його виникнення та в перспективі – методи профілактики стресу та боротьби з його негативними наслідками.

Метою статті є аналіз теоретичних аспектів виникнення стресу, наслідків його впливу на життя та діяльність людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення вітчизняної та зарубіжної літератури показало, що зацікавленість стресом як явищем виникла близько з середини ХХ століття. Одним з першопрохідців у даній проблематиці є канадський фізіолог Ганс Сельє. Дедалі розвиток проблеми мав продовження в роботах Р.Лазаруса, С.Фолкмана, Д.Фонтана, Дж.Грінберга, Г.Салвенді, К.Маслач. Також проблематика представлена в роботах сучасних вітчизняних психологів – В.А.Бодрова, Н.І.Наєнко, А.Б.Леонової, С.К.Нартової-Бочавер. Особливе відображення проблема стресу та його наслідків знайшла в роботах українських сучасних психологів – С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки, Т.В.Зайчикової, А.П.Поплавської, М.Г.Ткалич.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Стрес (від англ. stress) – стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах, як у повсякденному житті, так і при особливих обставинах.

До основних, етапних теорій і моделей стресу, проаналізованих та класифікованих В.А.Бодровим, віднесені наступні:

1. Генетично-конституціональна теорія Дж. Фуллера, суть якої зводиться до положення, що здатність організму чинити опір стресу залежить від зумовлених захисних стратегій функціонування організму, незалежно від поточних обставин.

2. Модель схильності (diathesis) до стресу П. Парсона, яка ґрунтується на ефектах взаємодії спадкових і зовнішніх чинників середовища. Вона допускає взаємний вплив упереджених чинників і несподіваних, сильних дій в розвитку реакцій напруги.

3. Психодинамічна модель, яка ґрунтується на положеннях теорії З. Фрейда. У своїй теорії він описав два типи зародження і прояви тривоги, занепокоєння: а) сигналізуюча тривога виникає як реакція передбачення реальної зовнішньої небезпеки; б) травматична тривога розвивається під впливом несвідомого, внутрішнього джерела.

4. Модель Х. Воффа, згідно якої автор розглядав стрес як фізіологічну реакцію на соціально-психологічні стимули і встановив залежність цих реакцій від природи атитюдів (позицій, стосунків), мотивів поведінки індивіда, визначеності ситуації і відношення до неї.

5. Міждисциплінарна модель стресу (Х. Басович, Р. Грінкер). На думку авторів, стрес виникає під впливом стимулів, які викликають тривогу у більшості індивідів або окремих їх представників і призводить до ряду фізіологічних, психологічних і поведінкових реакцій, у ряді випадків патологічних; але можливо призводять до вищих рівнів функціонування і новим можливостям регулювання.

6. Теорії конфліктів (Д. Дуулі, Р. Дарендорф, Д. Томас, Н.В. Гришина). Декілька моделей стресу відбивають взаємозв'язок поведінки суб'єктів в суспільстві і стану напруги в стосунках, супроводжуваних групові процеси. Головні причини напруги пов'язані з необхідністю членів суспільства підкорятися його соціальним нормативам. Теорії конфліктів розглядають також в якості причин стресу чинники стійкості соціальних стосунків, розподіли економічних благ і послуг в суспільстві, міжособистісна взаємодія у владних структурах. Соціальні аспекти лежать в основі і таких теорій стресу, як еволюційна теорія соціального розвитку суспільства, екологічна теорія (роль соціальних явищ в суспільстві), теорія життєвих змін (у сім'ї, на роботі і т.д.).

7. Модель D. Mechanik. Пріоритетним елементом в цій моделі є поняття і механізми адаптації, яка визначена автором як спосіб, за допомогою якого індивід долає ситуацією, зі своїми почуттями, викликаними цією ситуацією, і яка має два прояви: а) подолання (coping) – боротьба з ситуацією; б) захист (defence) – боротьба з почуттями, викликаними ситуацією. Подолання, «оволодіння» ситуацією визначається цілеспрямованою поведінкою і здібностями в прийнятті індивідами адекватних рішень при зустрічі з життєвими завданнями і вимогами.

8. Стрес як поведінкові реакції на соціально-психологічні стимули. Модель фізіологічного стресу Г. Сельє була модифікована Б. Доренвендом, який розглядає стрес як стан організму, в основі якого лежать як адаптивні, так і неадаптивні реакції. Автор під стресовими розуміє передусім соціальні за своєю природою чинники, – такі, наприклад, як економічні або сімейні невдачі, тобто об'єктивні події, які порушують (руйнують) або погрожують підірвати звичайне життя індивіда. Вони не обов'язково негативні і не завжди ведуть до об'єктивної кризи.

9. Системна модель стресу, яка відображає розуміння процесів управління (поведінки, адаптації і т.п.) на рівні системної саморегуляції і здійснюється шляхом зіставлення поточного стану системи з його відносно стабільними нормативними значеннями .

10. Інтеграційна модель стресу. Центральне місце в моделі займає проблема, що вимагає від людини прийняття рішення. Поняття такої проблеми визначається як дія на людину стимулів або умов, що вимагають від неї перевищення або обмеження звичайного рівня діяльності.

Кожна з цих моделей може бути класифікована, залежно від чинників (біологічних, біологічних та психологічних, психологічних та соціальних, соціальних), що обумовлюють стрес.

Перша теорія стресу була обґрунтована в 1936 році канадським фізіологом Г. Сельє, в якій стрес або загальний адаптаційний синдром показаний як «неспецифічна відповідь організму на будь-яку пред'явлену вимогу» [9, с.7]. Але Г.Сельє дуже обережно в своїх працях давав окреслення феномену. «Слово «стресс» так само як «успіх», «невдача» і «щастя», має різне значення для різних людей. Тому дати його визначення дуже важко, хоча воно і увійшло в нашу повсякденну мову» [9, с.8].

В подальшому стрес було розрізнено на позитивний (еустрес) та негативний (дістрес). Тож, під позитивним стресом мається на увазі будь-яка подія або діяльність, яка приносить людині задоволення – творчість, хобі, улюблена робота, успіх, гарний досуг тощо. Негативний стрес або дістрес (перев.англ. – distress) – горе, нещастя, невдача, виснаження. В контексті нашої проблематики ми розглядаємо негативний стрес.

Г. Сельє було виділено три стадії загального адаптаційного синдрому:

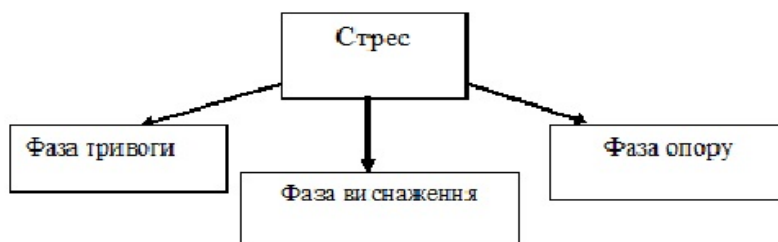

Рис. 1. Структура стресу за Г. Сельє

1. Реакція тривоги, коли організм змінює свої звичайні характеристики під впливом стресу. Рівень стійкості організму знижується, але організм мобілізує свої резерви і включає механізми саморегуляції захисних процесів, та якщо вони здорові, то організм повертається до нормального життя.

2. Фаза опору. Якщо дія стресора сумісна з можливостями адаптації, організм дає опір, ознаки реакції тривоги практично зникають. Рівень опору стає значно вищим, ніж зазвичай.

3. Фаза виснаження. Після тривалої дії стресора, до якого організм пристосувався, різко виснажуються запаси адаптаційної енергії. Проявляються ознаки тривоги, але вже незворотні.

Також Г.Сельє вказав на існування двох рівнів адаптаційної енергії – поверхневої, яка доступна відразу – на першу вимогу, та глибокої, яка зберігається у вигляді резервів. Виснаження останньої призводить до незворотніх, фізіологічних та психічних, змін в організмі.

В 1966 році американський вчений Р. Лазарус запропонував розрізнити фізіологічний та психологічний види стресу.

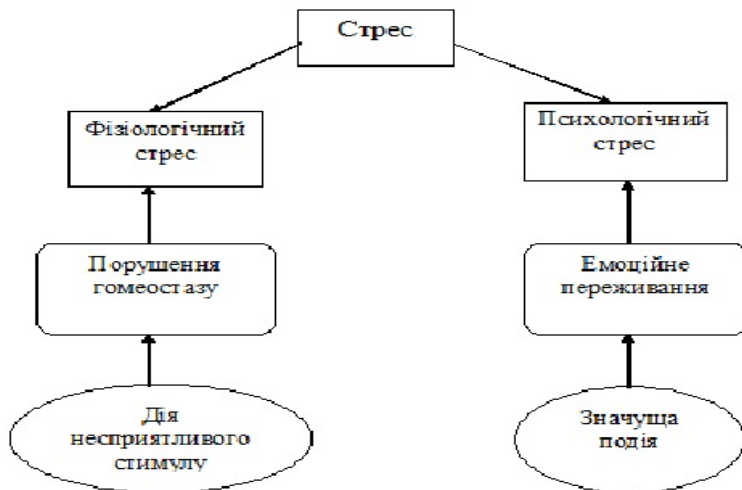

Рис. 2. Структура стресу за Р. Лазарусом

За Р. Лазарусом фізіологічний стрес обумовлений порушенням гомеостазу і викликаний дією несприятливого стимулу на організм. Психологічний стрес виступає як обумовлене «загрозою» емоційне переживання, яке впливає на здатність людини досить ефективно здійснювати свою діяльність. Що стосується останнього, то тут грають велику роль такі моменти, як значимість ситуації, особистісні якості людини, характер відповідних реакцій. Психологічний стрес припускає індивідуальні та не завжди передбачувані реакції.

Російський вчений В.А. Бодров визначив стрес «як особливий психічний стан пов'язаний з зародженням і проявленням емоцій, але він не зводиться тільки до емоційних феноменів, а детермінується і відображається в мотиваційних, когнітивних, вольових, характерологічних та інших компонентах особистості» [1, с.2].

Рис. 3. Структура стресу за В.А. Бодровим

«Психологічний стрес – це своєрідна форма віддзеркалення суб'єктом складної, екстремальної ситуації, в якій він знаходиться. Специфіка психічного віддзеркалення обумовлюється

процесами діяльності, особливості яких (їх суб'єктивна значимість, інтенсивність, тривалість протікання і так далі) в значній мірі визначаються вибраними або прийнятими цілями, досягнення яких спонукає вмістом мотивів діяльності» [1, с.4].

За результатами дослідження В.А. Бодрова є зрозумілим, що в процесі діяльності мотиви сполучаються з інтенсивними емоційними переживаннями, які виконують особливу роль в виникненні і протіканні станів психологічної напруженості та досить часто ототожнюються з емоційним компонентом діяльності. Звідси з'явилися такі поняття, як «емоційна напруженість», «нервово-психічна напруга», «емоційна збудженість», «емоційний стрес» та подібні. Загальним для всіх цих понять є те, що вони означають стан емоційної сфери людини, в якій відображаються її переживання та діяльність.

Психічна напруженість супроводжується відчуттям загального дискомфорту, тривоги, іноді страху і навіть загрози. Ступінь психічної напруженості визначається багатьма факторами, головними з яких є: сила мотивації, значимість конкретної ситуації, наявність досвіду подібних переживань тощо. Стрес, в вищезазначеному контексті, визначається як вищий рівень психічної напруженості. Але мова йде не про той конструктивний стан напруженості, що мобілізує людину до дії та дає змогу адекватно функціонувати організму. Мається на увазі саме той рівень, що призводить до дезорганізації діяльності.

Вітчизняний дослідник Н.І. Наєнко запропонувала психічну напруженість (психологічний стрес) розподілити на два види: операційну та емоційну.

Рис.4. Структура стресу за Н.І. Наєнко

За визначенням Н.І. Наєнко операційна напруженість виникає в результаті власне самої діяльності. Сам процес діяльності забезпечує безперервне збудження і стимулює людину до її продовження. Операційна напруженість виникає в ситуаціях інформаційних перевантажень, коли людина, що несе велику відповідальність за наслідки рішень, що приймаються нею, не справляється з пошуком потрібного рішення, не встигає приймати вірні рішення в необхідному темпі.

Емоційна напруженість теж має відношення до діяльності людини. Але в її основі лежить результат мотиву самоствердження, потреби в самоактуалізації, визнанні, самоповазі, визначенні рівня домагань. Емоційна напруженість має місце в ситуаціях, які загрожують фізичній безпеці людини, її добробуту, соціальному статусу, міжособистісним стосункам. Існує дві прояви емоційного стресу: як короткочасний спалах емоцій і як тривала напруга із складними змінами поведінки, мислення, поглядів на життя тощо.

Отже, стрес, як загальний адаптаційний синдром має дві форми – позитивний стрес (еустрес) та негативний стрес (дістрес). Під позитивним стресом мається на увазі будь-яка приємна для людини подія або діяльність. Негативний стрес є руйнівним для фізичного і психологічного життя людини. В нашому дослідженні теоретичних аспектів вивчення даного феномену, під стресом ми розуміли негативний стрес.

Стрес поділяється на два види – фізіологічний та психологічний. Фізіологічний стрес обумовлений біологічною складовою людини та викликаний порушенням гомеостазу і дією несприятливого стимулу на організм. Психологічний стрес має дещо інше глибинне наповнення, до

його складу потрібно віднести один з таких компонентів, як «емоційний стан». На останній впливають особистісні якості, цінності, значимість тієї чи іншої події або ситуації для конкретної людини. Психологічний стрес може виявлятися у формі змін мотиваційних, когнітивних, вольових, характерологічних та інших компонентах особистості.

Психологічний стрес, у свою чергу, поділяється на операційну та емоційну напруженості. Операційна напруженість тісно пов'язана з діяльністю людини. До цього типу стресу може бути віднесено все, що стосується середовища, вимог, темпу праці людини в її діяльності. Емоційна напруженість характеризується інтенсивними емоційними переживаннями в різних сферах життя, емоційним відношенням людини до мотиваційних компонентів як діяльності, так і соціальних (статус, повага, самоповага, рівень оцінки себе, рівень домагань, рівень життя).

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Аналіз наукової літератури, присвяченої проблемі стресу та його впливу на життя людини, вказав на існування різних підходів щодо пояснення цього явища. Але, незважаючи на різноманітність теорій та моделей феномену стресу, висновок існує один – стикаючись зі стресом, людина переживає такі психічні стани, як напруга, роздратування, гнів, розгубленість, навіть безвихіддя. Отже, якщо це трапляється не іноколи, а постійно – можлива варіативність розвитку фізіологічного та психічного виснаження, що може призвести до втрати однієї з самих значних цінностей цього життя – здоров'я. Звичайно, ступінь реагування на стрес-фактори залежить від багатьох чинників та особистісно-типологічних якостей самої людини. Тому перспективою подальшого дослідження буде практичне дослідження феномену стресу у контрольованих умовах, вивчення існуючих на сьогодні копінг-стратегій та впровадження у реальне життя програм успішного подолання стресу з метою збереження людиною свого фізичного та психологічного самопочуття.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Информационный стресс: Учебное пособие для вузов / В.А.Бодров – М.: ПЕР СЭ, 2000. – 352с.
2. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В.А.Бодров – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 528с.
3. Психические состояния / [Сост. и общ. ред. Л. В. Куликова] – СПб.: Питер, 2001. – 512с.
4. Гринберг Дж. Управление стрессом / Дж.Гринберг. 7 изд. [перев. с англ. Л. Гительман, Н.Потапова] – Спб.: Питер, 2002. – 496с.
5. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / Л.Леви. – Л.: Медицина, 1970. – 215с.
6. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются / К.Маслач – М., 1995 – 396с.
7. Наенко Н.И. Психическая напряженность / Н.И.Наенко – М.: Московский ун-т, 1976. – 112с.
8. Психология: словарь / [под общ.ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского] – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494с.
9. Селье Г. Стресс без дистресса: [пер.с англ.; общ.ред. А.Н.Лука, И.С. Хорола под общ.ред. Е.М.Крепса] – М.: Прогрес, 1979. – 124с.
11. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів та слухачів інститутів післядипломної освіти [за наук. ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки, Т.В.Зайчикової] – К.: Міленіум, 2004. – 264с.

References translated and transliterated

1. Bodrov V.A. Informatsionnyi stress: Uchebnoeposobiedlyavuzov [Information Stress: Manual for high schools] / V.A.Bodrov – М.: PER SE, 2000. – 352s.
2. Bodrov V.A. Psikhologicheskii stress: razvitiiepreodolenie [Psychological stress: development and overcoming] / V.A.Bodrov – М.: PER SE, 2006. – 528s.
3. Psikhicheskiesostoyaniya [Mental states] / [Sost. iobshch. red. L. V. Kulikova] –SPb.: Piter, 2001. – 512s. – (Seriya "Khrestomatiyapopsikhologii").
4. GrinbergDzh. Upravleniestressom [Stress management] / Dzh.Grinberg. ; 7 izd. [perv. s angl. L. Gitel'man, N.Potapova] – Spb.: Piter, 2002. – 496s.
5. Lazarus R. Teoriyastressaipсихofiziologicheskiesissledovaniya // Emotsional'nyi stress [The theory of stress and physiological studies // Emotional stress] / L.Levi. – L.: Meditsina, 1970. – 215s.
6. Maslach K. Professional'noevygoranie: kaklyudispravlyayutsya [Professional burnout: how people cope] / K.Maslach – М.1995 – 396s.
7. Naenko N.I. Psikhicheskayanapryazhennost' [Mental tension] / N.I.Naenko – М.: Moskovskii un-t, 1976. – 112s.

8. Psikhologiya: slovar' [Psychology: Dictionary] / [pod obshch.red. A.V.Petrovskogo, M.G.Yaroshevskogo] – 2-e izd., ispr. idop. – M.: Politizdat, 1990. – 494s.
9. Sel'e G. Stress bez distressa[Stress without distress:] [per.sangl.; obshch.red. A.N.Luka, I.S. Khorola pod obshch.red. E.M.Krepsa] – M.: Progres, 1979. – 124s.
10. Syndrom «profesijnogovygorannja» ta profesijnakar'jerpracivnykivosvitnihorganizacij: genderniaspekty: navchal'nyjposibnykdjastudentivvyshhyhnavchal'nyhzakladiv ta sluhachivinstytutivpisljadyplomnoi' osvity [The syndrome of "burnout" and career employees of educational institutions: a gender perspective: a textbook for university students and students of institutes of Continuing Education] [zanauk. red. S.D.Maksymenka, L.M.Karamushky, T.V.Zajchykovoï] – K.: Milenium, 2004. – 264s.

Grebeniuk, O.A. The theoretical aspects of the study features of the concept of stress in human life and activities. The article is focused on the justification of the basic classifications of stress models. We analyzed the definitions of both national and foreign researchers to understand the concept of stress, causes and some consequences of this phenomenon. We considered the basis and the effects of stress on human life and activity. Stress as a phenomenon can be described as qualitatively different from homeostasis physiological condition caused by the action of quite different stimuli on the body. From a psychological point of view it can be described as a subjective reaction, reflecting the state of tension and excitement, a complex mental states of the person as a result of various social and psychological factors. The consequences of such states can be positive or negative, depending on the intensity of the human experience with regard to any event. Negative stress can cause deterioration of our sense of well-being, physical health. It can be responsible for increasing anxiety, exhaustion of human energy resources, professional deformation, professional burnout etc.

Keywords: stress, emotional state, emotional tension, physiological stress, psychological stress.

УДК 316.62:159.922-057.875

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У СТУДЕНТІВ РІЗНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Н.О. Губа

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології
Запорізький національний університет
natalya-guba@yandex.ru

Н.В. Козюра

студентка факультету соціальної педагогіки та психології
Запорізький національний університет
nata.kozura@mail.ru

Губа Н.О., Козюра Н.В. Особливості формування копінг-стратегій у студентів різних спеціальностей. У статті відображені теоретичні аспекти формування копінг-стратегій, основні підходи до визначення адаптивної поведінки, описані вітчизняними та зарубіжними психологами. Розглянуто фактори, які детермінують вибір копінг-стратегій, а також виділено та проаналізовано додатковий фактор характерний для студентської молоді – сфера майбутньої професійної діяльності. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей формування копінг-стратегій у студентів різних спеціальностей. Визначено суттєві відмінності у переважанні таких стратегій як самоконтроль та пошук соціальної підтримки у студентів медичної та психологічної професійних сфер, також характерні розбіжності у виборі когнітивних та емоційних стратегій.

Ключові слова: копінг-стратегії, студентська молодь, професійне становлення, адаптивна поведінка, сфера діяльності, самоконтроль, пошук соціальної підтримки.

Губа Н.А., Козюра Н.В. Особенности формирования копинг-стратегий у студентов разных специальностей. В статье представлены теоретические аспекты формирования копинг-стратегий, основные подходы к определению совладающего поведения, описанные отечественными и зарубежными психологами. Рассмотрены факторы, которые детерминируют выбор копинг-стратегий, а также выделено и проанализировано дополнительный фактор, характерен для студенческой молодежи – сфера будущей профессиональной деятельности. Приведены результаты эмпирического исследования особенностей формирования копинг-стратегий у студентов разных специальностей. Определены существенные различия в преобладании таких стратегий как самоконтроль и поиск социальной поддержки студентов медицинской и психологической профессиональных сфер, также характерные различия в выборе когнитивных и эмоциональных стратегий.

Ключевые слова: копинг-стратегии, студенты, профессиональное становление, адаптивное поведение, сфера деятельности, самоконтроль, поиск социальной поддержки.

Постановка проблеми. Сучасні умови життя, вплив негативних факторів, постійна адаптація можуть призводити до виникнення стресових ситуацій. Для подолання стресу людина використовує власні копінг-стратегії на основі наявного особистісного досвіду та копінг-ресурсів. Кожний період життєвого становлення характеризується специфічними стресовими подіями.

Окремо слід розглянути період студентського життя, яке представлене жорсткими вимогами до навчання, постійною конкуренцією та нестабільністю системи освіти. В наукових джерелах недостатньо проаналізовано фактори та особливості формування копінг-стратегій студентської молоді. Отже, дана проблема є актуальною, оскільки адаптивна поведінка у важких життєвих ситуаціях багато в чому визначає ефективність адаптації до нових умов життя, безпосередньо впливає на академічну успішність, професійний розвиток та особистісну сформованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні підходи до розуміння копінг-поведінки переважно розроблені зарубіжними дослідниками (Р. Лазарус і С. Фолкман, К. Карвер, Дж. Ормелі і Р. Сандерман, Х. Хекхаузен та ін.). Українськими та російськими психологами також вивчалися явища, пов'язані з оволодіваючою, адаптивною поведінкою (Л.І. Анциферова, В.А. Бодров, В.С. Мерлін, С.К. Нартова-Бочавер, В.Д. Небиліцин, Б.М. Теплов та ін.).

В даний час проблема копінг-поведінки у студентів досліджується в роботах В.А. Бодрова, Т.Л. Крюкової, С.К. Нартова-Бочавер, які розглянули ресурси оволодіваючої поведінки, чинники подолання труднощів, мотивацію адаптативної поведінки в навчально-професійної діяльності [2; 5; 6; 8]. Механізми подолання труднощів вивчаються Л.І. Анциферовою, В.А. Бодровим, С.А. Шапкіним та іншими [1; 2]. Але залишаються ще не достатньо вивченими деякі, як теоретичні так і емпіричні характеристики копінг-стратегій, однією з таких проблем є дослідження відмінностей формування копінг-стратегій у студентів з різною професійною спеціалізацією.

Мета статті: дослідити та проаналізувати відмінності формування копінг-стратегій у студентів в різних майбутніх професійних сферах.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Проаналізувавши наукові джерела з проблеми дослідження, було визначено, що адаптивна поведінка або копінг-поведінка розглядається як індивідуальний спосіб взаємодії людини з ситуацією, згідно з життєвою значимістю для неї та можливостей людини щодо подолання [2].

Можна виділити три підходи до адаптивної поведінки, що домінують у зарубіжній науковій парадигмі. Перший з них – диспозиційний підхід, що фокусується на питанні, чи існують особливі особистісні якості, які обумовлюють краще оволодіння в критичних ситуаціях і стилі подолання стресу. До даного підходу, як зазначає Т.Л. Крюкова, відносяться Его-аналітична модель З. Фрейда, виділення стилів копінг-поведінки як стійких особистісних утворень, вимірювання рис особистості [5; 6].

Другий підхід – ситуативний або динамічний – розглядає процес подолання стресу і вивчення специфічних стратегій в їх зв'язку зі зміною конкретних ситуацій. До даного підходу відноситься когнітивна модель Р. Лазаруса [11]. Він і його послідовники вважають, що стиль подолання стресу визначає не стільки особистість індивіда, скільки сама стресова ситуація.

Третій підхід до копінг-поведінки – інтегративний. Автори, які дотримуються даного підходу, вважають, що на вибір копінг-стратегій впливають як особистісні, так і ситуаційні аспекти.

У вітчизняній психології звернення до проблематики копінг-стратегій зумовлено розширенням уявлень про форми особистісної активності людини, увагою до проблем саморегуляції і посиленням в рамках суб'єктно-діяльнісного підходу. А.Г. Маклаков вважає копінг-поведінку адаптаційним потенціалом людини, яка включає в себе наступні характеристики: нервово-психічну стійкість, рівень якої забезпечує толерантність до стресу; самооцінку особистості, яка є ядром саморегуляції і визначальну ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей; відчуття соціальної підтримки, що обумовлює почуття власної значущості для оточуючих; рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування [7].

А.А. Реан у своїй статті [9] пише, що поведінка багато в чому залежить від рівня суб'єктивного контролю, або локусу контролю – базової особистісної характеристики, за якою можна судити про те, якою мірою людина вважає себе активним суб'єктом своєї власної діяльності, а в якій мірі – пасивним об'єктом дій інших людей і зовнішніх обставин.

В рамках дослідження факторів, конкретних умов, механізмів, які впливають на формування копінг-стратегій не існує єдиної точки зору. Особливе місце займають питання про роль різних особистісних структур у даному процесі. Одним з найбільш істотних таких утворень в рамках студентського віку виступає самооцінка. В.І. Голованевська вважає, що у виборі конструктивних копінг-стратегій необхідно мати реалістичне уявлення про власні можливості, тобто реалістичну оцінку самого себе [3].

Також не менш важливим фактором формування копінг-стратегій визначають розвиток пізнавальних процесів особистості. Дані ідеї найбільш яскраво спостерігається в структурній теорії Р. Плутчика [10].

Підхід до вирішення питання про фактори, які впливають на формування копінг-стратегій представлений в дослідженні Л.Р. Гребеннікова. Всі виділені їм фактори, що впливають на процес утворення копінг-стратегій, можна умовно розділити на зовнішні (фактори середовища) і внутрішні (особистісні). До внутрішніх факторів віднесені: динамічні особливості психіки суб'єкта; досвід вирішення проблем адаптації; особливості задоволення базових психологічних потреб особистості. У число зовнішніх факторів входять: наявність специфічної ситуації; дестабілізуючий вплив середовища.

В ході наукового пошуку було сформульоване припущення, що різні майбутні професійні сфери студентської молоді обумовлюють переважання відмінних копінг-стратегій, а саме розглядались дві сфери: медицина та психологія. Ми припустили, що для студентів медичної сфери характерна копінг-стратегія – пошук соціальної підтримки, для студентів психологів – самоконтроль. З метою перевірки даної гіпотези, на базі Запорізького національного університету та Запорізького державного медичного університету було проведено емпіричне дослідження.

В дослідженні взяли участь 62 респонденти, а саме 35 студентів II курсу Медичного університету, 27 студентів II курсу факультету соціальної педагогіки та психології Запорізького національного університету. Віковий діапазон студентської вибірки складав від 18 до 22 років.

З метою визначення переважаних способів подолання стресу, а також рівень напруги характерної копінг-стратегії було використано опитувальник «Способи оволодіючої поведінки» Р.Лазуруса.[11] Для більш точного визначення основних копінг-стратегій переважаних у студентів та аспірантів використовувалась «Методика для психологічної діагностики копінг-механізмів» Хейма.

Після проведення опитувальника «Способи оволодіючої поведінки» Р.Лазуруса серед студентів двох спеціальностей було проведено аналіз та порівняння результатів кожної копінг-стратегії, включаючи три рівня напруги. Отримані результати представлені у табл..1.

Таблиця 1

Результати визначення копінг-стратегій у студентів

Копінг-стратегії	Рівень	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Сф.проф. діяльності	Медиц.	Психол.	Медиц.	Психол.	Медиц.	Психол.
Конфронтація		17%	7%	71%	89%	12%	4%
Дистанціювання		17%	15%	60%	55%	23%	30%
Самоконтроль		37%	63%	52%	37%	11%	0
Пошук соціальної підтримки		42%	26%	46%	59%	12%	15%
Прийняття відповідальності		0	0	69%	59%	31%	41%
Уникнення		48%	41%	46%	48%	6%	11%
Планування		43%	45%	51%	55%	6%	0
Позитивна переоцінка		57%	63%	37%	37%	6%	0

Таким чином починаючи з аналізу даних першої стратегії оволодіючої поведінки – конфронтації, можна сказати що більшість респондентів як психологів так і лікарів мають середній рівень напруги даної стратегії – 89% та 71% відповідно.

Порівнюючи ці показники, можна сказати, що відмінності в розподілі є, особливо на середньому та високому рівнях. Високий рівень напруги більш характерний для студентів медичного університету, це обумовлено тим, що лікарям характерна невинуватна наполегливість, а також орієнтація на активне розв'язання проблем, причому активність може бути інколи

деструктивною та не адаптивною, можливо це пов'язано з високою конкуренцією на ринку праці, що тим самим стимулює лікарів до вибору такої стратегії.

Наступною копінг-стратегією для аналізу виступає – дистанціювання. Показники середнього рівня студентів двох спеціальностей є майже ідентичні. Серед студентської молоді ця стратегія може проявлятися у байдужому ставленні до навчання та освіти, у пасивній студентській позиції. Порівняльний аналіз отриманих емпіричних даних свідчить, що наявних відмінностей у прояві дистанціювання студентами різних спеціальностей майже не має.

Зіставивши результати прояву копінг-стратегії –самоконтроль, було визначено, що в даній діагностичній шкалі переважає високий рівень напруги копінгу у студентів психологів, а саме 63%. Такі високі результати у студентів психологічної спеціальності, можна пояснити специфікою професії, адже спеціальність психолога передбачає повний самоконтроль в роботі, контроль емоцій, стану, мови, реакцій та поведінки, все це є невід'ємною складовою професійного становлення. У студентів медичного спрямування переважає середній рівень напруги 52% самоконтролю, що свідчить про те що більшість майбутніх лікарів не в повній мірі здатні до самоконтролю, та прояв даної стратегії може залежати від стресової ситуації. Очевидно, що студенти II-го курсу ще не є сформованими спеціалістами своєї області, але вони перебувають на певному етапі становлення професіоналізму, що наочно і відображають отримані емпіричні дані.

В результаті аналізу основних ознак четвертої копінг-стратегії – пошук соціальної підтримки, було встановлено, що середній рівень прояву копінгу у психологів складає 59%, а у лікарів 46%, також значущими є результати високого рівня прояву стратегії пошук соціальної підтримки, які становлять 26% у студентів психологічного спрямування та 42% у студентів медичного спрямування. Таким чином є характерні відмінності на двох рівнях напруги копінг-стратегії.

На середньому рівні з невеликою різницею даний спосіб оволодіючої поведінки переважає у студентів психологів, але доволі значна різниця у 16% спостерігається на високому рівні, при чому надається перевага цій стратегії студентами медичної сфери діяльності. Ці результати можуть свідчити про те, що для студентів II-го курсу медичного спрямування є більш значущими рекомендації експертів і знайомих, які володіють необхідними знаннями, тобто вони частіше покладаються на досвід та вміння вже професійно сформованих лікарів. Студенти – майбутні лікарі потребують постійного схвалення та приймають рішення в залежності від порад, настанов значущих колег. Студенти психологи, в свою чергу, скоріше за все орієнтовані на власний професійний та життєвий досвід, є самодостатніми особистостями, тому потребують соціальної підтримки та схвалення значно менше.

В ході порівняння результатів копінг-стратегії «прийняття відповідальності» було визначено, що середній рівень прояву даної стратегії у психологів становить 59%, а у лікарів 69%. На високому рівні ця стратегія зовсім не проявляється у студентів обох спеціальностей. Аналізуючи отримані дані, можна зробити висновок, що прояв стратегії є майже однаковим на кожному рівні.

Згідно з результатами шостої шкали, копінг-стратегія уникнення є однією з найпоширеніших стратегій високого рівня напруги. На середньому рівні ця стратегія проявляється у 48% студентів психологічного спрямування та у 46% студентів медичного спрямування. Майже вся остання частина студентів зосереджена на високому рівні прояву, а саме 41% у психологів та 48% у медиків.

Описані показники демонструють, що велика кількість студентів має саме високий рівень прояву уникнення, ключовими діями, а точніше бездіяльністю при цьому є повне ігнорування проблеми, що може бути зумовлено як індивідуальними особливостями, так і деякими професійними навичками, але дана неадаптивна стратегія не є прийнятною як в діяльності психолога, так і в діяльності лікаря, але на даному етапі професійного становлення, навчаючись в університеті така стратегія є прийнятною. Тому можна припустити, що ці показники є лише проявом неповноцінного професійного становлення особистості.

Наступною копінг-стратегією в даному емпіричному дослідженні є «планування вирішення проблеми». При аналізі показників проведеного дослідження, було визначено, що більшість студентів мають середній рівень напруги стратегії адаптивної поведінки, а саме: у психологів 55%, а у лікарів 51%, дещо нижчі показники на високому рівні напруги, студенти-психологи 45%, студенти-лікарі 43%. Результати обох спеціальностей є доволі наближені, та не мають суттєвих відмінностей.

Останньою серед виділених копінг-стратегій є позитивна переоцінка. Порівнюючи отримані результати рівня напруги, було встановлено на середньому рівні студенти психологічного факультету та медичного вузу мають повністю ідентичні результати 37%, а на високому рівні прояву студенти психологи мають 63%, а студенти лікарі 57%. Таким чином, дана шкала демонструє, що цей вид копінг-стратегії переважає на високому рівні. В якості детермінанти цього явища може виступати процес освоєння нової соціальної ролі, прагнення до розвитку, прийняття труднощів, які виникають в процесі освоєння професії. Можна припустити, що показник є характеристикою саме II курсу навчання, коли інформація та події не сприймаються в негативному контексті, характерна висока мотивація досягнення.

Таким чином, можна сказати, що майже на кожному рівні прояву досліджуваних стратегій (окрім конфронтації та пошуку соціальної підтримки) не має суттєвих, очевидних відмінностей прояву у студентів II-го курсу, спеціальності психологія та медицина. Основними причинами цього є незначний досвід студентів у своїй професії, недостатня кількість стресових ситуацій пов'язаних з професійною діяльністю, а тому структура копінг-стилю будується на основі індивідуальних особливостей, суттєво не враховуючи при цьому професійні характеристики, неможливість уявлення спеціалізованої проблеми та побудови адаптивної стратегії.

Аналіз та порівняння за методикою для діагностики копінг-механізмів Хейма проводилось ґрунтуючись на трьох сферах особистісної діяльності: когнітивна, емоційна, поведінкова.

Починаючи з опрацювання даних основних копінг-стратегій когнітивної сфери (табл. 2), можна зазначити, що показники прояву є дещо відмінними, серед студентів медичного спрямування переважають відносно адаптивні стратегії – 43%, а саме відносність –17%, надання змісту –15%, релігійність–11%. В загальному розумінні це форми поведінки, спрямовані на оцінку труднощів у порівнянні з іншими, надання особливого сенсу їх подолання.

Другими за поширеністю є неадаптивні способи оволодіючої поведінки – 29%. Дану групу стратегій, які наявні у студентів-лікарів, становлять смиренність – 6%, розгубленість – 3% та дисимуляція – 20%. Ці стратегії означають пасивні форми поведінки з відмовою від подолання труднощів через невір'я в свої сили та інтелектуальні ресурси. Майже таку відсоткову кількість мають і адаптивні стратегії – 28%, серед них виділяють проблемний аналіз – 14%, установка власної цінності – 3% та збереження самовладання – 11%, дані адаптивні стратегії передбачають форми поведінки, спрямовані на аналіз виниклих труднощів і можливих шляхів виходу з них, підвищення самооцінки і самоконтролю, глибше усвідомлення власної цінності як особистості.

Психологи студентського віку мають дещо відмінні показники, деякі ситуативні стратегії мають різний характер прояву. Так, наприклад, серед когнітивних стратегій переважають неадаптивні – 37%, серед них смиренність – 4%, розгубленість – 7%, дисимуляція – 19%, ігнорування – 7%. Наступними за чисельністю є адаптивні копінг-стратегії – 33%, а точніше проблемний аналіз – 15%, установка власної цінності – 7%, збереження самовладання –11%. Щодо відносно адаптивних когнітивних стратегій, то вони складають 30% від загальної кількості, а саме відносність – 7%, надання змісту – 23%.

Таблиця 2

Результати визначення когнітивних копінг-стратегій у студентів

Професійна сфера	адаптивні	неадаптивні	відносно адаптивні
Медицина	28%	29%	43%
Психологія	33%	37%	30%

В процесі дослідження було проаналізовано результати прояву копінг-стратегій емоційної сфери (табл.3). Деякі відмінності знову ж таки можна простежити, особливо при виборі неадаптивних та відносно адаптивних стратегій. Але як у студентів психологів, так і у лікарів в емоційній сфері переважають адаптивні стратегії, а саме: 66% у психологів, серед яких оптимізм – 63%, протест – 3%, у 63% студентів медичного напрямку проявляється адаптивні емоційні стратегії, що включає оптимізм – 51%, протест – 12%. Характеристика даних копінг-стратегій є наступною: емоційний стан з активним обуренням і протестом по відношенню до труднощів і впевненістю в наявності виходу в будь-якій ситуації.

Значно нижчі показники мають неадаптивні стратегії, більш детально у психологів дані стратегії складають 34%, в цю групу стратегій входить придушення емоцій – 15%, покірливість – 4%, самозвинувачення – 7%, агресивність – 8%. У лікарів ці стратегії становлять – 20%, серед них придушення емоцій – 9%, самозвинувачення – 3%, агресивність – 8%. Таким чином, в цілому це варіанти поведінки, які характеризуються пригніченим емоційним станом, станом безнадійності, переживанням злості.

Відносно адаптивні стратегії емоційної сфери наявні лише у студентів лікарів та складають 17%, а саме емоційна розрядка – 9%, пасивна кооперація – 8%. Дані способи оволодіючої поведінки характеризуються як стратегії, які спрямовані або на зняття напруги, або на передачу відповідальності за вирішення труднощів іншим особам.

Таблиця 3

Результати визначення емоційних копінг-стратегій у студентів

Професійна сфера	адаптивні	неадаптивні	Відносно адаптивні
Медицина	63%	20%	17%
Психологія	66%	34%	0%

В результаті дослідження поведінкових копінг-стратегій у студентів психологів та лікарів, було визначено, що прояв стратегій на двох спеціальностях є майже однаковим, а також відсотковий розподіл за характером адаптивності також є приблизно однаковим в кожній групі (табл. 4).

Таблиця 4

Результати визначення поведінкових копінг-стратегій у студентів

Професійна сфера	адаптивні	неадаптивні	відносно адаптивні
Медицина	34%	31%	35%
Психологія	33%	33%	34%

Так, дещо переважаючими є показники відносно адаптивних стратегій поведінки, у студентів психологічної спеціальності становлять 34%, серед них відволікання – 19%, а конструктивна активність – 15%. У студентів медичного вузу 35%, точніше: компенсація – 3%, відволікання – 26%, конструктивна активність – 6%. В даному випадку високі показники має стратегія відволікання, це може бути наслідком динамічного процесу професійного становлення, тобто відхід від вирішення проблеми.

Не менш значущі результати встановленні в прояві адаптивних поведінкових стратегій. У психологів цей показник досяг 33%, серед яких виділяють співробітництво – 22%, звернення – 6%, альтруїзм – 5%. Щодо студентів медичного спрямування, то прояв адаптивних копінг-стратегій становить 34%, а саме співробітництво – 11%, звернення – 18%, альтруїзм – 5%. Можна провести паралелі з інтерпретацією минулої методики. Лікарі мають високий рівень напруги стратегії пошуку соціальної підтримки, а в даній методиці встановлено доволі високий показник звернення, таким чином можна зазначити, що для медичної спеціальності дійсно є важливою та значущою формою поведінки під час якої лікарі постійно звертаються до компетентнішої особистості за порадою.

Останньою за відсотковою чисельністю групою копінг-стратегій є неадаптивні поведінкові стратегії, результати студентів психологічного спрямування складають 33%, з них активне уникнення – 22%, відступ – 11%. Серед вибірки студентів лікарів дані стратегії проявляються у 31% респондента, а саме активне уникнення – 23%, відступ – 8%. Значний прояв активного уникнення підтверджується і результатами першої методики та свідчить про те, що представлені студенти в своїй діяльності, при виникненні проблеми, часто ігнорують її, активно уникають її прийняття та вирішення.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. В процесі емпіричного дослідження було виділено суттєвий фактор формування копінг-стратегій у студентів, це – професійна сфера діяльності, яка також детермінує вибір копінг-стратегій. Таким чином було сформоване припущення, в процесі здобування освіти студенти різних спеціальностей проходять ряд

динамічних перетворень, змін, які спрямовані на становлення професіоналізму, і ці зміни впливають на формування копінг-стратегій.

В результаті дослідження було виявлено деякі відмінності у переважанні копінг-стратегій самоконтроль та пошук соціальної підтримки на різних спеціальностях, також характерні розбіжності у виборі когнітивних та емоційних стратегій. Стратегію самоконтролю, що характерна для студентів психологів, можна пояснити специфікою роботи та вимогами до професійної самореалізації. Стратегія пошуку соціальної підтримки, що домінує у студентів медичної сфери діяльності, обумовлена необхідністю останніх до постійного схвалення та покладання на досвід кваліфікованих лікарів.

Щодо відмінностей у виборі когнітивних та емоційних копінг-стратегій. Студенти лікарі, як свідчать дані дослідження, раціонально сприймають стресову ситуацію, а студенти психологи більш позитивно та оптимістично. Можливо це обумовлено початком формування професійно важливих якостей для кожної спеціальності, також не менш важливим є очікування певної спільності людей стратегій в поведінці, залежно від кожної професії. Проте, що стосується інших стратегій, більшість студентів даної вибірки, різних професійних сфер мають однотипні домінуючі копінг-стратегії. Це можна пояснити декількома причинами, по-перше вибірку складають студенти другого курсу, який є лише початковим етапом професійного становлення, по-друге не закінчення процесу адаптації до дорослого життя та як наслідок, аргументація проблеми з точки зору середньостатистичного юнака та орієнтація на побутовий досвід.

Згідно описаних результатів, можна підвести підсумок, що зважаючи на отримані емпіричні дані в процесі дослідження, висунута гіпотеза повністю підтвердилась, було встановлено суттєві відмінності у переважанні таких стратегій як самоконтроль та пошук соціальної підтримки у студентів різних професійних сфер.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні особливостей копінг-поведінки представників професійних сфер медицина та психологія на вищих етапах професійного становлення. Та порівняння отриманих результатів з даними описаного дослідження.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – №1. – С.3-17
2. Бодров В. А. Когнитивные процессы и психологический стресс / В.А. Бодров // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 4. – С. 64–74.
3. Голованевская В.И. Характеристики Я-концепции и предпочтение стратегий совладающего поведения / В.И. Голованевская // Вестник московского университета.– 2003. – №4. – С.30-36.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. / Э.Ф.Зеер. – М.:Академический Проект, 2003. – 336 с.
5. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни. Научная монография. / Т.Л. Крюкова. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010.
6. Крюкова Т.Л. Человек как субъект совладающего поведения // Под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. М.: Ин-т психологии РАН, 2008. – с. 55 – 65.
7. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал.– № 1. – 2001. – С.16 – 24.
8. Нартова-Бочавер С. К. "Coping behavior" в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал.–1997. – Т.18. – №5.– с. 20-30.
9. Реан А.А. Локус контроля делинквентной личности / А.А. Реан // Психологический журнал.– 1994.– №2.– С.52-56.
10. Шибутани Т. Социальная психология; пер. с англ. В.Б. Ольшанского / Т. Шибутани. – М.: Прогресс, 1969. – 535 с.
11. Lazarus R. Stress, appraisal, and coping. / R. Lazarus, S. Folkman – New York: Springer, 1984. – 456 p.

References translated and transliterated

1. Ancyferova L.I. Lichnost' v trudnyh zhiznennyh usloviyah: pereosmyslenie, preobrazovanie situacij i psihologicheskaja zashhita [Person in difficult conditions: rethinking, transform situations and psychological defense] // Psihologicheskij zhurnal. – 1994. – Т. 15. – №1. – С.3-17
2. Bodrov V. A. Kognitivnye processy i psihologicheskij stress [Cognitive processes and psychological stress] // Psihologicheskij zhurnal. – 1996. – Т. 17, № 4. – С. 64–74.
3. Golovanevskaja V.I. Harakteristiki Ja-koncepcii i predpochtenie strategij sovladajushhego povedenija [Features self-concept and preference of coping strategies] // Vestnik moskovskogo universiteta.– 2003. – №4. – С.30-36.
4. Zeer Je.F. Psihologija professij [Psychology of professions] : Uchebnoe posobie dlja studentov vuzov. – 2-e izd., pererab., dop. / Je.F.Zeer. – М.:Академический Проект, 2003. – 336 с.

5. Krjukova T.L. Psihologija sovladajushhego povedenija v raznye periody zhizni. [Psychology of coping behavior in different periods of life] Nauchnaja monografija. / T.L. Krjukova. – Kostroma: KGU im. N.A. Nekrasova, 2010.
6. Krjukova T.L. Chelovek kak subekt sovladajushhego povedenija [Human as the subject of coping] // [pod red. A. L. Zhuravleva, T. L. Krjukovoj, E. A. Sergienko]. M.: In-t psihologii RAN, 2008. – s. 55 – 65.
7. Maklakov A.G. Lichnostnyj adaptacionnyj potencial: ego mobilizacija i prognozirovanie v jekstremal'nyh uslovijah [Personal adaptation potential: its mobilization and forecasting in extreme conditions] // Psihologicheskij zhurnal.– № 1. – 2001. – S.16 – 24.
8. Nartova-Bochaver S. K. "Coping behavior" v sisteme ponjatij psihologii lichnosti ["Coping behavior" in the system of concepts of personality psychology] // Psihologicheskij zhurnal.–1997. – T.18. – №5.– s. 20-30.
9. Rean A.A. Lokus kontrolja delinkventnoj lichnosti [Locus of control personality the delinquent] // Psihologicheskij zhurnal.– 1994.– №2.– S.52-56.
10. Shibutani T. Social'naja psihologija [Social Psychology]; per. s angl. V.B. Ol'shanskogo. – M.: Progress, 1969. – 535 s.
11. Lazarus R. Stress, appraisal, and coping. / R. Lazarus, S. Folkman – New York: Springer, 1984. – 456 p.

Guba, N.A., Kozura, N.V. Features of formation of coping strategies among students of different professions. The article presented the theoretical aspects of the formation of coping strategies, the main approaches to the definition of coping behavior, described the domestic and foreign psychologists. The factors that determine the choice of coping strategies have been analyzed. All the factors could be divided into external factors (environmental factors) and internal factors (personal). An additional factor, which is typical for students, is the field of future professional activity have been isolated and analyzed. The paper described the results of empirical research of formation of coping strategies among students of different professions. The authors identified significant differences in the dominance of such strategies as the self-control and search for social support for students of medical and psychology professional fields. It was also found that medical students typically have cognitive coping strategies, and psychology students are characterised by emotional coping strategies. The differences in the choice of behavioral coping strategies we have not found.

Keywords: coping strategies, students, professional formation, adaptive behavior, field of activity, self-control, the search for social support.

УДК 159.992

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Н.О. Губа

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології
Запорізький національний університет
natalya-guba@yandex.ru

О.Г. Павлюк

магістрант факультета соціальної педагогіки та психології
pavluk.alena@gmail.com

Губа Н.О., Павлюк О.Г. Особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці. Стаття присвячена аналізу проблеми формування ціннісних орієнтацій в підлітковому віці. Розглянуто сутність понять цінність і ціннісні орієнтації, класифікація цінностей, функції ціннісних орієнтацій. Описано характеристики основних факторів, що впливають на формування ціннісних орієнтацій особистості. Показано, який вплив мають ціннісні орієнтації на рівень розвитку особистості. Дана характеристика підліткового віку, як одного з найбільш складних періодів з точки зору формування ціннісних орієнтацій.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, особистість, система ціннісних орієнтацій, підлітковий вік, самооцінка.

Губа Н.А., Павлюк Е.Г. Особенности формирования ценностных ориентаций в подростковом возрасте. Статья посвящена анализу проблемы формирования ценностных ориентаций в подростковом возрасте. Рассмотрены сущность понятий ценность и ценностные ориентации, классификация ценностей, функции ценностных ориентаций. Описаны характеристики основных факторов, влияющих на формирование ценностных ориентаций личности. Показано, какое влияние имеют ценностные ориентации на уровень развития личности. Дана характеристика подросткового возраста, как одного из самых сложных периодов с точки зрения формирования ценностных ориентаций.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, личность, система ценностных ориентаций, подростковый возраст, самооценка.

Постановка проблеми. Ціннісні орієнтації це складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, що є складовою частиною системи відносин особистості, що визначає загальний підхід людини до світу, до себе, що надає сенс і напрямок особистісним позиціям, поведінці, вчинкам.

Формування ціннісних орієнтацій особистості є для різних дослідників предметом пильної уваги і різнопланового вивчення. Знання ступеня сформованості ціннісних орієнтацій, їх ієрархії, може

бути ключем для здійснення виховання особистості. Відомо, що ціннісні орієнтації впливають на визначення місця особистості в суспільстві, а також на вибір нею своєї референтної групи. Дослідження подібних питань особливого значення набуває в підлітковому віці, оскільки саме з цим періодом онтогенезу пов'язаний той рівень розвитку ціннісних орієнтацій, який забезпечує їх функціонування як особливої системи, яка надає визначальний вплив на спрямованість особистості, її активну соціальну позицію, визначають її життєві і професійні плани.

На теперешньому етапі розвитку нашої держави, який характеризується нестабільною суспільно-політичною ситуацією, соціально-економічними змінами, посилюється процес втрати моральних орієнтирів, традиційних норм і цінностей. Оскільки набір цінностей, які засвоює підліток в процесі соціалізації йому «транслює» саме суспільство, дослідження системи ціннісних орієнтацій особистості представляється особливо актуальною проблемою в ситуації серйозних соціальних змін, коли відзначається деяка «розмитість» суспільної ціннісної структури, багато цінностей втрачають свій сенс, зникають соціальні структури норм, в постулююмих суспільством ідеалах і цінностях з'являються протиріччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показує, що проблема формування цінностей та ціннісних орієнтацій особистості знайшла відображення у філософських, соціальних та психолого-педагогічних дослідженнях як вітчизняних так і закордонних вчених (Б.Г. Ананьєв, Т.М. Андрєєва, Л.І. Божович, Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, А.Г. Здравомислов, А.Ф. Лазурський, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, В.М. Мясіщев, Г. Мюнстерберг, Г. Олпорт, С.Л. Рубінштейн, М. Рокіч, В. В. Столін, Ш. Шварц, В. Франкл, В.А. Ядов). Деякі вчені розглядають проблему цінностей в зв'язку з джерелами активності людини – потребами, предметами цієї активності, мотивами і механізмами регуляції активності. Також у більшості сучасних досліджень цінності розглядаються під соціально-психологічним кутом зору, постають як соціальне явище, як продукт життєдіяльності суспільства і соціальних груп. (А.І. Донцов, Д.А. Леонтьєв).

Як центральне утворення спрямованості, ціннісні орієнтації включені в усі моделі особистості, пропонувані сучасними авторами (С.С. Бубнова, В.Ф. Глушков, Е.М.Дубовская, И.В.Дубровина, М.С. Каган, Б.С. Круглов, Н.Г.Ратанова, В.І. Слободчиков та ін.).

А.Г. Здравомислов, наприклад, бачить в ціннісних орієнтаціях «найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, які відмежовують суттєве і важливе для даної людини від несуттєвого. Сукупність сформованих, усталених ціннісних орієнтацій утворюють свого роду вісь свідомості, що забезпечує стійкість особистості, спадкоємність певної поведінки і діяльності, виражену в напрямку потреб і інтересів» [5].

Н.Ф. Наумова виділяє ціннісні орієнтації як один з механізмів цілепокладання. Вони орієнтують людину серед об'єктів природного та соціального світу, створюючи впорядковану і осмислену, картину світу, яка має значення для людини. Вони дають підставу для вибору з наявних альтернатив дії (цілей і засобів), підстави для порядку переваг відбору і оцінки цих альтернатив, визначаючи межу дії, тобто не тільки направляють, але і регулюють ці дії.

В.Г. Алексєєв вважає, що ціннісні орієнтації – це відображення в свідомості людини цінностей, визнаних нею як стратегічних життєвих цілей і загальних світоглядних орієнтирів [1]. Р.С. Немов під ціннісними орієнтаціями розуміє те, що людина особливо цінує в житті, чому він надає особливого, позитивний життєвий сенс [8]. Є.С. Волков визначав ціннісні орієнтації як свідомий регулятор соціальної поведінки особистості. Він говорив, що ціннісні орієнтації відіграють мотиваційну роль і визначають вибір діяльності. [3]. І.А. Суріна (1996) вважає, що «ціннісні орієнтації – це оціночне ставлення особистості або групи до сукупності матеріальних і духовних благ, які розуміються як предмет (або його властивості), цілі і засоби для задоволення потреби особистості (групи)» [2].

Незважаючи на відмінності у визначеннях поняття, вчені однакові в тому, що ціннісні орієнтації є центральним і домінуючим компонентом особистості, що відображає відносно стійке вибіркове ставлення суб'єкта до світу цінностей і надають значний вплив на вибір форми поведінки.

Мета статті полягає у визначенні особливостей формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Кожна людина оцінює факти свого життя по їх значимості, реалізує ціннісне ставлення до світу. Цінністю є

для людини все, що має для неї певну значимість, особистісний або суспільний сенс. Цінності – це ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина і суспільство. Існують загальноприйняті цінності, такі як, любов, престиж, повага, знання, гроші, здоров'я та ін. та внутрішньо групові цінності – політичні, релігійні та індивідуальні (особистісні). Цінності об'єднуються в систему, яка змінюється з віком та обставинами життя [9].

У психологічному словнику-довіднику за редакцією М. Кордуелл «цінність» – поняття, що означає об'єкти, явища, їх властивості, а також абстрактні ідеї, що втілюють в собі суспільні ідеали і виступають як еталони належного [7].

Під цінностями Шалом Шварц (Schwartz Shalom H.) має на увазі пізнані потреби, які безпосередньо залежать від культури, середовища, менталітету конкретного суспільства [12]. Цінності, згідно з П.А. Сорокіним, – це сенс, який люди вкладають в одні і ті ж матеріальні предмети або духовні явища.

Цінності не привнесені в суспільну свідомість ззовні і не є застиглою і незмінною категорією. Виникнення загальнолюдських цінностей може бути пояснено на основі культурно-історичної концепції психічного розвитку людини Л.С. Виготського. Відповідно до його концепції, загальнолюдські цінності виникають на тому чи іншому етапі історичного розвитку людства в ході його колективної діяльності, відображаючи нагальну потребу соціально-економічного розвитку суспільства, з одного боку, і внутрішньоособистісних потреб – з іншого. Цінність, формуючись в тій чи іншій сфері колективної свідомості як його кінцева мета, як позитивний полюс ціннісного простору кожної з цих сфер, стає загальнолюдською [4].

Світ цінностей складний, різноманітний та неоднорідний. Можна виділити чимало класифікаційних моделей, в яких цінності структуруються по предмету або змісту об'єктів, на які вони спрямовані (соціально-політичні, економічні, моральні), за суб'єктом відносин (суспільство, клас, соціальна група, колектив, індивід). Угорський дослідник Ф. Патакі пропонує таку класифікацію цінностей:

1. Суспільно-політичні цінності (суспільне життя, особисте життя, оцінке ставлення до суспільних перспектив, патріотизм, інтернаціоналізм і т.п.).
2. Колективістські цінності (солідарність, спільна дія, здатність узгодження і підпорядкування особистих інтересів, дисципліна і т.п.).
3. Інтерперсональні цінності, або цінності-відносини (дружба, секс, ставлення до дорослих і однолітків, а також оцінка їх поведінки).
4. Об'єктивовані цінності (наука, мистецтво, інтелігентність, мораль).
5. Цінності «Я» (особисті перспективи, кар'єра, вибір професії, самоздійснення).
6. Предметні цінності (переважно поведінка і оцінка насамперед предметів споживання) [11].

М.С. Яницький розділив цінності на такі групи: 1) цінності адаптації, що відображають спрямованість на фізичну або економічну безпеку; 2) цінності соціалізації, обумовлені орієнтацією на інших людей; 3) цінності індивідуалізації, що відображають спрямованість на розвиток і самоактуалізацію.

Деякі цінності приймаються людиною і стають її особистими цінностями. У свою чергу ціннісні орієнтації виражають суб'єктивне ставлення до тих чи інших цінностей, тобто відображають спрямованість особистості на ті чи інші цілі.

Існують різні визначення ціннісних орієнтацій. Поняття «ціннісні орієнтації» вперше у вітчизняній соціології та соціальної психології визначено А.Г. Здравомисловим і В.А. Ядовим: «Під ціннісною орієнтацією ми розуміємо установку особистості на ті чи інші цінності матеріальної та духовної культури суспільства».

Сучасні дослідники А.В. Капцов і Л.В. Карпушина дають таке визначення: «Ціннісні орієнтації – це відносно стійка, соціально обумовлена спрямованість особистості на ті чи інші цілі, що мають для неї смисложиттєве значення, що виражаються у вигляді будь-яких особистісних якостей, зразків поведінки і є відносно незалежними від наявих ситуацій».

Ціннісні орієнтації формуються, складаються, розвиваються і змінюються в ході накопичення суб'єктом життєвого досвіду в умовах мінливого світу, а знаходять своє вираження в цілях, соціальних виборах, представлених, ідеалах, інтересах особистості або групи в умовах реальної взаємодії (Крайг Г., 2000).

В системі ціннісних орієнтацій особистості слід розрізняти фінальні, інструментальні та похідні цінності:

1) Фінальні цінності – це вищі цінності і ідеали, важливіше і більш значуща яких немає нічого. Вони є кінцевими цілями людських прагнень, головними життєвими орієнтирами; спрямованість на такі цінності визначає провідні інтереси особистості і сенс усього її життя. Це самоцінності, які цінні самі по собі, а не тому, що служать засобом для досягнення будь-яких інших цінностей. Прагнення до них не має потреби ні в яких обґрунтуваннях, навпаки, прагнення до інших цінностей обґрунтовується тим, що вони дозволяють наблизитися до фінальних цінностей: це, наприклад, людське життя, свобода, справедливість, краса, щастя, любов, дружба, честь і гідність людини, законність.

2) Інструментальні цінності являють собою засоби і умови, необхідні в кінцевому рахунку для досягнення і збереження фінальних цінностей. Так, красиві дрібнички, витончений одяг, художні вироби, якими люди прикрашають своє житло, можуть мати інструментальну цінність як засоби, що дозволяють насолоджуватися красою; заняття спортом можуть володіти інструментальною цінністю як умова збереження і зміцнення здоров'я – а це є фінальна цінність.

3) Похідні цінності – це слідство або вираз інших цінностей, що мають значимість лише як ознаки і символи останніх. Наприклад, подарунок – похідна цінність, знак любові, дружби, поваги. Похідною цінністю є медаль або грамота, що символізують заслуги, якими людина пишається. Можна ставитися до цінності як до якоїсь реліквії – старі речі, фотографії, записки, тому що вона нагадує про дорогих душі переживаннях.

У структурі ціннісних орієнтацій особистості на вершині ієрархії знаходяться вищі, фінальні цінності. На більш низьких рівнях ієрархії розташовані інструментальні і похідні цінності. Але у різних людей ця ієрархія будується по-різному. Одна і та ж цінність може бути фінальною для однієї людини і інструментальною для іншого.

Ціннісні орієнтації відносяться до найважливіших компонентів структури особистості, за ступенем їх сформованості можна судити про рівень розвитку особистості. Розвинені ціннісні орієнтації – ознака зрілості, показник міри соціальності. Сійка і несуперечлива сукупність ціннісних орієнтацій обумовлює такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових зусиль в ім'я цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції. Суперечливість ціннісних орієнтацій породжує непослідовність в поведінці. Нерозвиненість ціннісних орієнтацій – ознака інфантилізму, панування зовнішніх стимулів у внутрішній структурі особистості.

Ціннісні орієнтації є результатом внутрішньої і зовнішньої взаємодії в процесі розвитку особистості, суб'єктивним відображенням об'єктивного світу в свідомості конкретного індивіда. Будучи усвідомленими, цінності відіграють величезну роль для визначення спрямованості індивіда, його орієнтації в соціальному середовищі.

Ціннісні орієнтації особистості виконують ряд важливих функцій: гармонізують і інтегрують духовний світ індивіда, визначаючи його соціальну значущість; визначають цілісність, унікальність і неповторність особистості; регулюють поведінку і діяльність людини в суспільстві, визначаючи її дії і вчинки.

У кожної людини, починаючи з дитинства, утворюються особисті ціннісні орієнтації, тобто ціннісні уявлення, за допомогою яких вона орієнтується в світі цінностей і визначає, які з цінностей є для неї більш значущими, а які менш. Свідомо чи несвідомо люди прагнуть якось організувати свої ціннісні орієнтації, привести їх у більш-менш логічно впорядковану ієрархічну систему.

В.А. Ядов справедливо вказує на те, що «формування ціннісних орієнтацій відповідає вищим соціальним потребам особистості в саморозвитку і самовираженні, до того ж в соціально-конкретних, історично обумовлених формах життєдіяльності, характерних для способу життя суспільства і соціальних груп, до яких належить індивід і з якими себе ідентифікує, а отже – світогляд, ідеологію і образ думок яких він розділяє».

До основних чинників, які на думку вчених впливають на формування системи ціннісних орієнтацій відносять:

1. Культурний досвід. Культура задає систему ціннісних уявлень, що регулюють індивідуальну і соціальну поведінку людини, служить базою для постановки і здійснення пізнавальних, практичних та особистісних завдань.

2. Моральні принципи. У моральних принципах зафіксовані загальні правила поведінки, вимоги суспільної дисципліни, що пред'являються до безлічі скоєних людьми вчинків будь-якого типу. У принципах моралі виражені узагальнені закони моральної поведінки, які б поєднували безліч різних за змістом вчинків в єдиний образ життя і лінію поведінки.

3. Особистий досвід. Цей фактор є найбільш значущим за ступенем впливу на формування системи цінностей у людини. Так, наприклад, ціннісні орієнтації дорослого відрізняються набагато більшою стійкістю в порівнянні з системою цінностей дитини, тобто особистий досвід «закріплює» окремі цінності, що мають для конкретної людини певну значимість. Крім того, сам процес оцінювання тверджень відбувається саме через придбання особистого досвіду і виходячи з нього (адже більшість людей вчать на своїх помилках).

4. Внутрішньосімейна атмосфера. Фактор впливу батьків на дітей має тривалий характер, тому є одним з найважливіших за ступенем впливу на дитину, і зокрема – на її життєві цінності. Вони значною мірою визначають життєвий шлях дитини. Але крім свідомого, цілеспрямованого виховання на дитину впливає вся внутрішньосімейна атмосфера, причому ефект цього впливу перевищує всі інші.

Найцікавіший, з точки зору формування системи ціннісних орієнтацій особистості, є старший підлітковий і перехідний до юнацького вік. Це пов'язано з появою на даному віковому етапі необхідних для формування ціннісних орієнтацій передумов: оволодінням понятійним мисленням, накопиченням достатнього морального досвіду, зміною соціального стану. Саме ціннісні орієнтації, сформовані в підлітковому віці, визначають особливості і характер відносин особистості з навколишньою дійсністю і тим самим певною мірою детермінують її поведінку (Б.С. Круглов, В.А. Ядов та інші).

Розглянемо більш докладно деякі основні характеристики підліткового віку для того, щоб зрозуміти механізм формування ціннісних орієнтацій в цьому віковому періоді.

1. Психологічний стан підліткового віку пов'язан з двома «переломними» моментами цього віку: психофізіологічних – статевим дозріванням і соціальним – кінець дитинства, вступ у світ дорослих [9].

Перший з цих моментів пов'язаний з внутрішніми гормональними і фізіологічними змінами, що тягнуть за собою тілесні зміни, неусвідомлене статевий потяг, а також емоційно-чутливі зміни. Другий момент – закінчення дитинства і перехід в світ дорослих пов'язаний з розвитком у свідомості підлітка критичного рефлексуючого мислення в розумовій формі. Це і є визначальний стан підлітка в психіці. Воно і створює основне протиріччя в житті підлітка.

2. Також однією з основних і гострих проблем підліткового віку є перебудова відносин з батьками, перехід від дитячої залежності до відносин, заснованих на взаємній повазі і рівності. Образний опис психіки підлітка було дано свого часу П.Б. Ганнушкіним: «Природний і здоровий протест підлітків проти частих зловживань своїм авторитетом старших переростає в безглузду впертість і безглузду протидію всякій розумній пораді. Розвиваються зарозумілість і самовпевненість».

3. Найціннішим психологічним надбанням підлітка в цей період є відкриття свого внутрішнього світу, в цей період виникають проблеми самосвідомості і самовизначення. У тісному зв'язку з пошуками сенсу життя перебуває і прагнення пізнати самого себе, свої здібності, можливості, пошук себе у відносинах з оточуючими. Для підлітка єдиною усвідомлюваною реальністю є зовнішній світ, куди він проектує свою фантазію. Для підлітка зовнішній, фізичний світ – лише одна з можливостей суб'єктивного досвіду, зосередження якого є він сам. Знаходячи здатність занурюватися в себе і насолоджуватися своїми переживаннями, підлітки відкривають цілий світ нових почуттів, вони починають сприймати і осмислювати свої емоції вже не як похідні від якихось зовнішніх подій, а як стан свого власного «Я». Навіть об'єктивна, безособова інформація нерідко стимулює юнака до інтроспекції, роздумів про себе і свої проблеми.

4. Первинне значення в підлітковому віці набуває спілкування з однолітками. Орієнтація на спілкування з однолітками часто проявляється в побоюванні бути відкинутим однолітками. Емоційне благополуччя особистості все більше починає залежати від того місця, яке вона займає в колективі, починає визначатися насамперед ставленням та оцінками товаришів [6].

Спілкування в цей період набуває ряд специфічних рис: розширення кола контактних груп, в які включається підліток і в той же час, велика вибірковість в спілкуванні, яка проявляється зокрема, в

чіткій диференціації груп спілкування на товариські, з досить широким складом членів і обмеженою інтенсивністю спілкування всередині них, і дружні, з якими підліток ідентифікує себе і які він прагне використовувати як стандарт для самооцінки і як джерело цінності. В процесі спілкування, підліток потрапляє в ситуації, що вимагають від нього прийняття того чи іншого рішення. Ухвалення рішення означає вибір з можливих варіантів. З'являється необхідність розглянути і оцінити допустимі альтернативи – головним чином в сфері визначення своїх ціннісних орієнтацій і своїх життєвих поглядів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, з вищевикладеного можна зробити висновок, що підлітковий вік – це важкий період статевого дозрівання і психологічного дорослішання дитини. У цьому віковому періоді у підлітків велика сприйнятливості до засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, які існують в світі дорослих. Йде велика внутрішня робота з перегляду свого ставлення до себе, до людей і навколишнього світу в пошуках своїх цінностей. Процес формування ціннісних орієнтацій стимулюється значним розширенням спілкування, зіткненням з різноманітним форм поведінки, поглядів, ідеалів. Цінності підлітка ще не устоялися і випробовуються практикою власної поведінки і дій оточуючих. З одного боку підлітки, вже несуть в собі результати впливу різних чинників, в цілому являють собою сформовані особистості, а з іншого – їх цінності залишаються досить гнучкими, схильними до різних впливів. Життєвий досвід підлітків небагатий, уявлення про морально-етичні цінності часто остаточно не визначені. Проблеми, пов'язані з особливостями віку, поглиблюються психофізіологічних дисбалансом, наявністю «дорослих» потреб і бажань при відсутності адекватних можливостей.

Список використаних джерел

1. Алексеев В.Г. Ценностные ориентации личности и проблема их формирования / В.Г. Алексеев. – М., 1979.
2. Волков Е.С. Зависимость ценностных ориентаций студентов от смены видов деятельности / Е.С. Волков. М., 1981.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. М.: Педагогика, 1986. – 386 с.
4. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. М.: Политиздат, 1986. – 221с.
5. Кожеурова Н.С. Роль идеала в становлении жизненной позиции молодежи (теоретический аспект) / Н.С. Кожеурова // Культура. Политика. Молодежь: Сб. науч. ст. – М., 2001. – Вып 4, ч.1. – С.147-165
6. Кордуэлл М. Психология. Словарь-справочник / Пер. с англ. К. С Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 448 с.
7. Немов Р.С. Психология. Учебник для студентов педагогических учебных заведений / Р.С. Немов. М., Владос – 1998 - 322с.
8. Ольшанский В. Старшеклассник в изменяющемся мире: Социол. Исслед. / В. Ольшанский // Нар. образование. – 2000. – №3. – С.117-120.
9. Психология: Учебник /под ред. А. А. Крылова. - М.: Проспект, 2005. – 752с.
10. Шерковин Ю.А. Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы / Ю.А. Шерковин // Психологический журнал – 2012. – Т. 3. – №5.

Reference transliterated

1. Alekseev V.G. Cennostnye orientacii lichnosti i problema ih formirovaniya / V.G. Alekseev. – M., 1979.
2. Volkov E.S. Zavisimost' cennostnyh orientacij studentov ot smeny vidov dejatel'nosti / E.S. Volkov. M., 1981.
3. Vygotskij L.S. Pedagogicheskaja psihologija / L.S. Vygotskij. M.: Pedagogika, 1986. – 386 s.
4. Zdravomyslov A.G. Potrebnosti. Interesy. Cennosti / A.G. Zdravomyslov. M.: Politizdat, 1986. – 221с.
5. Kozheurova N.S. Rol' ideala v stanovlenii zhiznennoj pozicii molodezhi (teoreticheskij aspekt) / N.S. Kozheurova // Kul'tura. Politika. Molodezh': Sb. nauch. st. – M., 2001. – Vyp 4, ch.1. – S.147-165
6. Kordujell M. Psihologija. Slovar'-spravochnik / Per. s angl. K. S Tkachenko. – M.: FAIR-PRESS, 2000. – 448 s.
7. Nemov R.S. Psihologija. Uchebnik dlja studentov pedagogicheskikh uchebnyh zavedenij / R.S. Nemov. M., Vlados – 1998 - 322s.
8. Ol'shanskij V. Starsheklassnik v izmenjajushhemsja mire: Sociol. Issled. / V. Ol'shanskij // Nar. obrazovanie. – 2000. – №3. – S.117-120.
9. Psihologija: Uchebnik /pod red. A. A. Krylova. - M.: Prospekt, 2005. – 752s.
10. Sherkovin Ju.A. Problema cennostnyh orientacij i massovye informacionnye processy / Ju.A. Sherkovin // Psihologicheskij zhurnal – 2012. – Т. 3. – №5.

Guba, N.O., Pavljuk, O.H. Features of the formation of value orientation in adolescence. The paper is dedicated to the analyzes of the problem of formation of value orientation in adolescence. The essence of the concepts of value and values, the classification of values and its function have been presented. The authors described the characteristics of the main factors, that influence the formation of value orientations of the individual. It has been shown the impact of value orientations on the level of the individual development. The characteristics of adolescence as one of the most difficult periods in terms of the formation of values have been presented. In adolescence, problems, which associated with age differences compounded by physiological imbalance, by the presence of "adult" needs and desires in the absence of adequate capacity.

Keywords: values, value orientations, personality, system of values, adolescence, self-esteem.

УДК : 159.923

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕХНІКА-ТЕХНОЛОГА ХАРЧОВОЇ ГАЛУЗІ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА СТРУКТУРА

М.О. Желтова

аспірантка кафедри психології
Запорізького Національного Університету
dg19@mail.ru

Желтова М.О. Творчий потенціал техника-технолога харчової галузі: визначення та структура. В статті висвітлено результати теоретичного аналізу проблеми творчого потенціалу особистості та його структурних компонентів. Обґрунтовано важливість розвитку творчого потенціалу для техника-технолога харчової галузі. Здійснено аналіз вітчизняних та зарубіжних концепцій творчого потенціалу особистості. Представлено тлумачення поняття «творчий потенціал» як інтегративної властивості особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність та здатність до творчої самореалізації та саморозвитку. Розглянуто особливості професійної діяльності та необхідність застосування творчого потенціалу техніком-технологом. Здійснено аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів до визначення структурних компонентів творчого потенціалу особистості. Виділено структурні компоненти творчого потенціалу особистості: мотиваційний, емоційний, вольовий, когнітивний. Подано визначення творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі. Розкрито сучасний стан розробленості означеної проблеми та перспективи її вирішення.

Ключові слова: творчий потенціал, креативність, технік-технолог харчової галузі, потреба у творчій унікальності, емоційна стійкість, дивергентне мислення, творча уява.

Желтова М. А. Творческий потенциал техника-технолога пищевой отрасли. В статье представлены результаты теоретического анализа проблемы творческого потенциала личности и его структурных компонентов. Обоснована необходимость развития творческого потенциала техника-технолога пищевой отрасли. Проведен анализ отечественных и зарубежных концепций творческого потенциала личности. Представлена интерпретация понятия «творческий потенциал» как интегративного свойства личности, характеризующего степень возможностей осуществлять творческую деятельность, готовность и способность к творческой самореализации и саморазвитию. Рассмотрены особенности профессиональной деятельности и необходимость реализации творческого потенциала техником-технологом. Проведен анализ отечественных и зарубежных подходов к определению структурных компонентов творческого потенциала личности. Выделены структурные компоненты творческого потенциала личности: мотивационный, эмоциональный, волевой, когнитивный. Дано определение творческого потенциала техника-технолога пищевой отрасли. Показано современное состояние разработанности этой проблемы и перспективы ее решения.

Ключевые слова: творческий потенциал, креативность, техник-технолог пищевой отрасли, потребность в творческой уникальности, эмоциональная устойчивость, дивергентное мышление, творческое воображение.

Постановка проблеми. Проблема творчого потенціалу особистості є актуальною задачею сучасної психологічної науки. Сьогодні в харчовій галузі спостерігаються суттєві зміни, що пов'язані із розширенням асортименту та появою нових продуктів, впровадженням новітніх технологій та сучасного обладнання. Відомим є той факт, що наявність висококваліфікованих фахівців – це фундамент успішного економічного та соціального розвитку будь-якої держави. Як показує світовий досвід останніх років, отримувати прибуток на ниві ресторанного бізнесу можуть лише творчі люди, які знають особливості ринкової економіки, мають високий рівень освіченості та професійної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчий потенціал особистості досліджувався в рамках різних наукових підходів: аксіологічний (як репертуар отриманих та самостійно набутих знань та умінь, реалізація їх в певній сфері діяльності та спілкування); онтологічний (як міра можливостей особистості у творчій діяльності); розвиваючий (як сукупність можливостей, умінь і навичок та рівень їх розвитку); діяльнісно-організаційний (універсальна якість, що визначає міру можливостей індивіда); енергетичний (психоенергетичний ресурс особистості); інтегративний (інтегративна якість особистості, що відображає міру її творчих можливостей у реальній практиці). [5; 10].

Останнім часом з'явився новий погляд на проблему творчого потенціалу (І.В. Львова, В.О. Моляко, О.О. Попель, В.Г. Риндак). Перспективною тенденцією є змістовний аналіз існуючих визначень творчого потенціалу особистості та його складної структури.

Метою статті є висвітлення результатів теоретичного аналізу проблеми творчого потенціалу та його структурних компонентів.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Проблема визначення творчого потенціалу особистості розглянута зарубіжними (Дж. Гілфорд,

Е. Торренс), російськими (Д.Б. Богоявленська, В.М. Дружинін, О.М. Матюшкін, Я.А. Пономарьов) та українськими (С.Д. Максименко, В.О. Моляко, П.А. М'ясоїд, М.В. Савчин та О.Д. Сафін) науковцями. Незважаючи на широку представленість досліджень творчого потенціалу, на сьогоднішній день не існує єдиного визначення цього феномену.

Так, Дж. Гілфорд та Е. Торренс у зарубіжну психологію ввели термін «креативність» (creativity – «творчість, творчі здібності») і розуміли його як природну здібність, що властива більшості людей у специфічних сферах діяльності та в повсякденному житті [7].

Заслуговує на увагу концепція Д.Б. Богоявленської, яка одиницею дослідження творчого потенціалу вважає інтелектуальну активність. Дослідниця виокремила риси творчої особистості, серед яких: бажання неформальних стосунків в процесі спілкування, здатність співпереживати, помірковане ставлення до оточуючих та прагнення завжди бути у центрі уваги [2].

Серед вітчизняних теорій творчого потенціалу однією з найбільш популярних є концепція В. О. Моляко. Вчений визначає творчий потенціал як інтегративну властивість особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність та здатність до творчої самореалізації та саморозвитку [4].

У наукових працях С. Д. Максименка, творчий потенціал є природною властивістю особистості, що існує з народження людини; як найвища форма активності особистості. Завдяки творчому потенціалу людина проявляє себе та свій внутрішній світ [6].

У сучасних дослідженнях В.Г. Риндака творчий потенціал визначається як система особистісних здібностей, що дозволяє індивіду змінювати прийоми дій відповідно до нових завдань, а також саме вони визначають результати діяльності. До особистісних якостей вчений відносить: уяву, критичність мислення, винахідливість та відкритість всьому новому [9].

На думку О.О. Попеля, творчий потенціал є системною характеристикою особистості, що дає їй можливість знаходити нове, творити, приймати оригінальні рішення та діяти креативно у новій ситуації [8].

Отже, теоретичний аналіз проблеми творчого потенціалу особистості показав, що науковці розуміють творчий потенціал як створення принципово нового, як творчі потенції, які розкривають можливості для розвитку. Творчий потенціал трактується як інтегративна властивість особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність та здатність до творчої самореалізації та саморозвитку.

З метою визначення змістових особливостей творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі, ми проаналізували специфіку професійної діяльності фахівця харчової галузі. Згідно з освітньо-кваліфікаційною характеристикою, техник-технолог харчової галузі має бути обізнаним у сучасних напрямках розвитку кулінарного мистецтва; проектувати нові технології приготування кулінарних виробів; організовувати та контролювати виробництво продукції на всіх етапах; вдосконалювати існуючі технології; керувати харчовим підприємством та вести відповідну документацію. Фахівець харчової галузі не тільки контролює процес приготування страв та відповідність його технології, а й впроваджує нові технології, беручи до уваги кращий світовий кулінарний досвід.

Однією з психологічних характеристик професійної діяльності техника-технолога є необхідність прояву творчого потенціалу. Ця особливість зазначена в освітньо-кваліфікаційній характеристиці фахівця, а також у його професіограмі.

Важливість застосування творчого потенціалу у професійній діяльності техника-технолога пов'язана із необхідністю розробки принципово нових продуктів; використання нетрадиційних для певної кухні продуктів; створення страв молекулярної гастрономії; доцільністю розробки технології, що збільшує строки придатності продуктів; необхідністю розробки технології, що знижує втрату продукту при тепловій обробці; важливістю оформлення готових страв та формування меню тощо.

Специфічними рисами творчого потенціалу техника-технолога є своєрідне поєднання його елементів у єдину структуру. У психологічній науці є чимало досліджень структури творчого потенціалу особистості.

Зарубіжні науковці виокремили у структурі творчого потенціалу: потребу у творчій унікальності (С. Доллінгер), здатність до конвергентного та дивергентного мислення (А. Кроплі) та уяву (Е. Рікельме) [11; 12; 13].

Є.П. Ільїн та О.О. Попель виокремили у структурі творчого потенціалу такі компоненти: мотиваційний, емоційний, інтелектуальний та вольовий. Мотиваційний компонент включає мотиви особистості, рівень компетентності, своєрідність інтересів, а також орієнтацію на творчу діяльність. Емоційний компонент творчого потенціалу особистості впливає на процес творчості, висвітлює емоційно-образні характеристики психіки. До інтелектуального компоненту науковці віднесли: уміння прогнозувати події та вчинки, допитливість, спостережливість, почуття гумору, дивергентне мислення, розвинену творчу уяву. Вольовий компонент творчого потенціалу представлений такими якостями особистості як: цілеспрямованість, наполегливість, сміливість, уміння доводити розпочату справу до кінця здатність людини до саморегуляції [1; 3; 8].

І.В. Львова додатково виокремлює у структурі творчого потенціалу світоглядні (активна життєва позиція, оптимізм, гармонійність, відданість своїм ідеалам, почуття обов'язку, патріотизм) та ціннісні (добррозичливість, тактовність, толерантність, милосердя, критичність) якості [3].

Корифеєм сучасних вітчизняних досліджень творчого потенціалу є В.О. Моляко. До структури творчого потенціалу вчений відніс: 1) задатки, нахили, що виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, наданні переваг чомусь перед чимось, загальній динамічності психічних процесів; 2) інтереси, їх спрямованість, частота й систематичність проявів, домінування пізнавальних інтересів; 3) допитливість, потяг до створення нового, до пошуку й розв'язання проблем; 4) швидкість у засвоєнні нової інформації, створення асоціативних масивів; 5) нахили до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для наступних порівнянь, відбору; 6) прояви загального інтелекту – розуміння, швидкість оцінювань та вибору шляхів розв'язку, адекватність дій; 7) емоційне забарвлення окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб'єктивне оцінювання, вибір, надання переваг; 8) наполегливість, систематичність у роботі, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, сміливе прийняття рішень; 9) творча спрямованість на пошуки аналогій, комбінування, реконструювання, змін варіантів, економність у рішеннях, використанні часу, засобів та ін.; 10) інтуїтивізм – здатність до прояву неусвідомлюваних швидких (іноді миттєвих) оцінок, прогнозів, рішень; 11) порівняно швидке та якісне оволодіння вміннями, навичками, прийомами, технікою праці, майстерністю виконання відповідних дій; 12) здібності до реалізації власних стратегій і тактик при розв'язанні різних проблем, завдань, пошуку виходу зі складних, нестандартних, екстремальних ситуацій [4].

Спираючись на наукові положення щодо структури творчого потенціалу В.О. Моляко та беручи до уваги особливості професійної діяльності техніків-технологів, нами були виокремлені наступні компоненти творчого потенціалу фахівця: мотиваційний (наявність творчих потреб, мотивація на створення продукту або страви, творча активність); емоційний компонент (емоційне ставлення до праці, емоційна стійкість); вольовий компонент (цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, активність, самостійність, ініціативність); когнітивний компонент (швидкість, гнучкість, оригінальність мислення, високий рівень розвитку творчої уяви, концентрація уваги на приготуванні страви).

Мотиваційний компонент творчого потенціалу техника-технолога безпосередньо пов'язаний із процесом створення інноваційного продукту. Наявність творчих потреб, дозволяє приготувати технику-технологу не просто страву за рецептом, а створити кулінарний шедевр. Відсутність мотивації унеможливує творчу діяльність у кулінарній справі.

Не менш важливим компонентом творчого потенціалу техника-технолога є емоційний. Емоційні переживання знаходять свій вияв у новому кулінарному витворі, а якщо ця страва є не тільки оригінальною, а й естетично оформлена, то це викликає неабиякий апетит у гостя, а також робить його постійним клієнтом закладу.

Професійна діяльність фахівця ресторанного господарства пов'язана із значним фізичним навантаженням, роботою у несприятливих кліматичних умовах, дією різноманітних шумів. Дійсно, емоційна стійкість допомагає технику-технологу бути швидким, вправним та зібраним на кухні, але поряд із цим, без емоційної стійкості неможлива творча діяльність особистості.

Одним із важливих компонентів творчого потенціалу техника-технолога є вольовий компонент. Важливою вольовою рисою техника-технолога є цілеспрямованість, тобто здатність ставити цілі, визначати шляхи та способи досягнення цілей. Технік-технолог при розробці нового продукту має чітко розуміти що він має розробити, для чого і яким чином досягти кінцевої мети.

Не менш важливою рисою фахівця ресторанного господарства є наполегливість, – це вольова здатність, завдяки якій людина мобілізує власні ресурси на боротьбу з перешкодами та труднощами. Процес приготування будь-якої страви, а особливо нової, може бути пов'язаний із труднощами. Будучи наполегливим та долаючи перешкоди, технік-технолог створює кулінарний шедевр.

Технік-технолог має швидко приймати впевнені рішення у різних умовах, адекватно оцінювати власні можливості та потенціал інших людей. Саме тому, рішучість є невід'ємним компонентом кулінарного мистецтва.

У роботі технолога важливою рисою є самостійність, тобто здатність особистості не піддаватися чужим впливам, що можуть відвернути його від досягнення поставленої мети. У процесі створення інноваційного продукту, важливо виявляти самостійність, не діяти за шаблонами, дотримуватись власної мети.

Неможлива професійна діяльність техника-технолога і без ініціативності, вольової якості, завдяки якій професіонал діє творчо.

Неабияке значення має когнітивний компонент творчого потенціалу у роботі техника-технолога харчової галузі. Швидкість мислення у роботі фахівця пов'язана із продукуванням великої кількості ідей за невеликий проміжок часу. Технік-технолог повинен швидко визначитися як оформити страву, як її подати, для того, щоб гість залишився задоволеним.

Фахівцю харчової галузі необхідна гнучкість мислення, тобто здатність переключатися з однієї ідеї на іншу. У професійній діяльності кулінарного майстра важливо знаходити різні шляхи та методи приготування страви, одна і та ж страва, може бути приготовлена різноманітними способами, один з яких буде більш швидким та економічним.

Важливою складовою дивергентного мислення техника-технолога є оригінальність. Оригінальність мислення виявляється не тільки в смакових властивостях страви, її зовнішньому оформленні, подачі, а й у можливості зробити заклад ресторанного господарства популярним серед відвідувачів.

Неможливо працювати фахівцем кулінарної справи без високого рівня розвитку творчої уяви. Спеціалісту харчової галузі необхідно постійно моделювати в уяві нові образи страв, їх зовнішній вигляд. Знаючи лише основні інгредієнти страви, технолог вже уявляє її смак, оформлення, посуд для подачі. Творча уява необхідна й на етапі розробки нової технології приготування страви, інноваційного продукту, молекулярної страви, оформлення меню тощо.

Значна кількість ідей кулінарів, зумовлює складність концентрації уваги на створенні мистецького витвору. Технолог має зосереджувати увагу на створенні нового продукту, технології приготування страви, оформленні готової страви, оздобленні меню закладу.

Таким чином, беручи до уваги дослідження змісту та структури творчого потенціалу особистості та спираючись на особливості професійної діяльності техника-технолога, творчий потенціал техника-технолога харчової галузі можна визначити як інтегративну властивість особистості, що включає мотиваційний, емоційний, вольовий та когнітивний компоненти, які обумовлені цілями та психологічними особливостями професійної діяльності техника-технолога харчового виробництва та забезпечують творчу самореалізацію і саморозвиток.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Теоретичний аналіз проблеми дозволив виявити, що реалізація творчого потенціалу особистості є пріоритетним напрямком харчової галузі, оскільки отримувати прибуток на ниві ресторанного бізнесу можуть лише творчі люди. Творчий потенціал розглядають як інтегративну властивість особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність. Виокремлені структурні компоненти творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі: мотиваційний, емоційний, вольовий та когнітивний. Подано визначення творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі.

Перспективними напрямками розвитку заявленої проблеми надалі вбачаються дослідження, які спрямовані на емпіричне дослідження компонентної структури творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі.

Список використаних джерел

1. Біла І.М. Психологія дитячої творчості / І.М. Біла. – Київ : Фенікс, 2014. – 200 с.
2. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей / Д.Б. Богоявленская – М., 2002. – 320 с.

3. Гончарук Т.В. Структура творчого потенціалу старшокласників / Т.В. Гончарук // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2014. – Вип. 18(1). – С. 143-151
4. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с
5. Кулюткин Ю.Н. Изменяющийся мир и проблема развития творческого потенциала личности. Ценностно-смысловый анализ / Ю.Н. Кулюткин – СПб.: СПбГУПМ, 2001. – 84 с.
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006, – 240 с.
7. Особов І.П. Деякі аспекти вивчення креативності. Зарубіжний досвід ХХ століття в оцінці сучасних дослідників / І.П. Особов / Гуманитарные научные исследования. – Октябрь, 2011. №2
8. Попель А.А. Психологические условия развития социальной креативности студентов в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. психол. наук / А.А. Попель. –Н. Новгород, 2005. – 217 с.
9. Рындак В.Г. Творчество. Краткий педагогический словарь / В.Г. Рындак – М.,2001. – 108 с.
10. Яцкова О.Ю. Анализ понятия «творческий потенциал» в современной педагогической литературе / О.Ю. Яцкова // Педагогика: традиции и инновации: материалы ИИ междунар. науч. конф. (г.Челябинск, октябрь 2012 г.). – Челябинск: Два комсомольца, 2012. – С. 25-27.
11. Dollinger S.J. Need for Uniqueness, Need for Cognition, and Creativity // The Journal of Creative Behavior. – 2003. – Vol. 37. – № 2. – P. 99 – 116
12. Cropley A. In Praise of Convergent Thinking // Creativity Research Journal. – 2006. – Vol. <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t775653635~db=all tab=issueslist~branches=18 - v1818>. – № 3. – P. 391 – 404]
13. Riquelme H. Can People Creative in Imagery Interpret Ambiguous Figures Faster than People Less Creative in Imagery? // The Journal of Creative Behavior. – 2002. – Vol. 36. – № 2. – P. 105 – 116

References translated and transliterated

1. Bila I.M. Psihologija ditjacoї tvorčosti [Psychology of children's creativity] / I.M. Bila. – Kіiv : Feniks, 2014. – 200 s.
2. Bogojavlenskaja D.B. Psihologija tvorčeskih sposobnostej [Psychology of creativity] / D.B. Bogojavlenskaja – М., 2002. – 320 s.
3. Goncharuk T.V. Struktura tvorčogo potencialu staršoklasnikov [The structure of creative potential of pupils] / T. V. Goncharuk // Teoretiko-metodichni problemi vihovannja ditej ta uchniv'skoї molodi. – 2014. – Vip. 18(1). – S. 143-151
4. Zdibnosti, tvorčist', obdarovanist': teorija, metodika, rezul'tati doslidzhen' [Ability, creativity, giftedness: theory, methodology, research results] / Za red. V. O. Moljako, O. L. Muziki. – Zhitomir: Vid-vo Ruta, 2006. – 320 s
5. Kuljutkin Ju.N. Izmenjajushijsja mir i problema razvitija tvorčeskogo potenciala lichnosti. Cennostno-smyslovoj analiz [The changing world and the problem of development of creative potential of personality. Axiological analysis] / Ju.N. Kuljutkin – SPb.: SPbGUPM, 2001. – 84 s.
6. Maksimenko S.D. Geneza zdijšnennja osobistosti [The Genesis of the implementation of the individual] / S.D. Maksimenko – K.: Vidavnictvo TOV «KMM», 2006, – 240 s.
7. Osobov I.P. Dejaki aspekti vivčennja kreativnosti. Zarubizhnij dosvid HH stolittja v ocinci suchasnih doslidnikov [Some aspects of studying of creativity. Foreign experience of the twentieth century in the assessment of modern researchers] / I.P. Osobov / Gumanitarnye nauchnye issledovanija. – Oktjabr', 2011. №2
8. Popel' A. A. Psihologicheskie uslovija razvitija social'noj kreativnosti studentov v processe professional'noj podgotovki : dis. ... kand. psihol. nauk [Psychological conditions of development of social creativity of students in the process of professional training] / A. A. Popel'. –N. Novgorod, 2005. – 217 s.
9. Ryndak V.G. Tvorčestvo. Kratkij pedagogičeskij slovar' [Creativity. Brief pedagogical dictionary] / V.G. Ryndak – М.,2001. – 108 s.
10. Jackova O. Ju. Analiz ponjatija «tvorčeskij potencial» v sovremennoj pedagogičeskoj literature [The analysis of the concept of creativity in modern pedagogical literature] / O. Ju. Jackova // Pedagogika: tradicii i innovacii: materialy II mezhdunar. nauch. konf. (g.Cheljabinsk, oktjabr' 2012 g.). – Cheljabinsk: Dva komsomol'ca, 2012. – S. 25-27.
11. Dollinger S.J. Need for Uniqueness, Need for Cognition, and Creativity // The Journal of Creative Behavior. – 2003. – Vol. 37. – № 2. – P. 99 – 116
12. Cropley A. In Praise of Convergent Thinking // Creativity Research Journal. – 2006. – Vol. <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t775653635~db=all tab=issueslist~branches=18 - v1818>. – № 3. – P. 391 – 404]
13. Riquelme H. Can People Creative in Imagery Interpret Ambiguous Figures Faster than People Less Creative in Imagery? // The Journal of Creative Behavior. – 2002. – Vol. 36. – № 2. – P. 105 – 116

Zheltova, M.O. Creative potential of the food industry technologist: definition and structure. In the article the results of theoretical analysis of the problem of creative potential and its structural components have been analyzed. The importance of technologist` creativity for the food industry has been proved. The analysis of domestic and foreign concepts of creative potential has been presented. The paper presented the interpretation of the concept of "creativity" as integrative characteristics of personality that characterized the extent possibility to carry out the creative activity, readiness and capacity for creative self-realization and self-development. Features of professional activity and the need for creativity for technologist have been analyzed. The analysis of national and foreign approaches to determine the structural components of creative potential have been presented. It has been defined, that the structural components of creative potential were the following: motivational, emotional, volitional, and cognitive. Posted definition of creativity technologist food industry. The paper also revealed the current situation of elaboration of definite problem and the prospects of its solution.

Keywords: creativity, food industry technologist, the need for creative uniqueness, emotional stability, divergent thinking, creative imagination.

POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER (PTSD) IN MILITARY VETERANS: UNDERSTANDING UKRAINIAN CONTEXT

О.В. Іщук

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Запорізький національний університет
Olga.ischuk@gmail.com

Іщук О.В. Посттравматичний стресовий розлад у військових ветеранів: розуміючи український контекст. В статті розкрито сучасний стан розуміння українським суспільством психологічної травми та посттравматичного стресового розладу. Представлені як науково-теоретичний, так і науково-практичний напрями дослідження психології травми українськими та західними науковцями. Визначено поняття травми відповідно до закордонних досліджень, а також наведено визначені вітчизняними науковцями особливості психологічної травми. Розкрито шляхи реагування нервової системи людини на травмуючі події, описано причини та події, ситуації, що найчастіше провокують виникнення психологічної травми. Здійснено аналіз існуючих даних стосовно посттравматичного стресового розладу крізь призму зарубіжних досліджень та виявлено можливості застосування результатів у вітчизняних реаліях. Проаналізовано шляхи виникнення ПТСР та основні характеристики даного розладу. Згадано діагностику та лікування посттравматичного стресового розладу в Україні.

Ключові слова: військовий конфлікт, ветерани антитерористичної операції, напруга, посттравматичний стресовий розлад, психологічна травма, синдром АТО.

Ищук О.В. Посттравматическое стрессовое расстройство у военных ветеранов: понимая украинский контекст. В статье раскрыто актуальное понимание украинским обществом понятий психологическая травма и посттравматическое стрессовое расстройство. Представлены как научно-теоретическое, так и научно-практическое направления исследования психологии травмы украинскими и западными учеными. Определено понятие травмы согласно зарубежным исследованиям, а также исследуемые отечественными учеными особенности психологической травмы. Раскрыты пути реагирования нервной системы человека на травмирующие события, описаны причины и события, ситуации, чаще всего провоцирующие возникновение психологической травмы. Проведен анализ существующих данных о посттравматическом стрессовом расстройстве через призму зарубежных исследований и выявлены возможности применения результатов в отечественных реаліях. Проанализированы пути возникновения ПТСР и основные характеристики данного расстройства. Уделено внимание диагностике и лечению посттравматического стрессового расстройства в Украине.

Ключевые слова: военный конфликт, ветераны антитеррористической операции, напряжение, посттравматическое стрессовое расстройство, психологическая травма, синдром АТО.

Problem formulation. According to recent events in Ukraine, prolonged military conflict in the east of our country, lack of psychological culture of military and civilian, depressed emotional state of all citizens, all of it contribute to development of depressive trends in society. It's increasingly can be heard the word "trauma" in everyday language. But what it's mean really? Or more and more often is heard that all the military have PTSD and need to be treated. So, it is very important to find out what is the trauma and post-traumatic stress disorder in general and in the military in particular and distribute this knowledge.

Analysis of recent research and publications. So, we have basic understanding of trauma or its consequences and many researchers have studied this problems. Firstly, we will list the Ukrainian scientists, who have researched features of trauma psychology – S. Goncharova, O. Masyk, E. Mazur, M. Padun, L. Perhamenschyk, I. Pogodin, N. Pov'yakel, Y. Semenova, G. Strachenbaum, G. Tsyganenko F. Vasyluk, M. Yakovchuk, L. Zasyekina, Y. Zinshenko, etc. Secondly will list foreign researchers – B. Adams, K.-H. Biesold, A. Ciszewski, G. Cohen, K. Dean, B. Dohrenwend, D. Fink, M. Gilbertson, L. Jaycox, H. Kang, K. Kasai, K. Koenen, M. Konner, A. Langley, N. Lasko, R. Marshall, F. Murphy, B. Natelson, D. Olweus, R. Pitman, L. Sampson, M. Shenton, J. Turner, N. Turse and others. In spite of numerous studies devoted to the psychology of trauma, post-traumatic stress disorder and other psychotraumatic issues in Ukrainian scientific space still have no unambiguous interpretation and understanding of the concept of trauma, its consequences and manifestations.

Consequently, **the purpose of the article** is to analyze of the existing data concerning of post-traumatic stress disorder (PTSD) in foreign studies and to find the ways to transfer these findings in our reality.

Main study and results justification. So, the general definition of trauma in dictionaries is approximately like psychological or emotional injury caused by a deeply disturbing experience. Now, we

want to clarify the understanding meaning “trauma” in Ukraine scientific space. Thus, psychological nature of trauma is characterized by the following features: psychological trauma belongs to the unconscious forms of mental activity; uncertainty and flexibility (N. Sardzhveladze, L. Trubitsina, N. Tarabrina, O. Bermant-Polyakova and other); the presence of internal conflict as incompatibility, conflict of contradictions and personality’s relation (Z. Freud, D. Kalshed, F. Vasylyuk); psychological significance of traumatic situation for personality or another words – subjectivity perception (P. Levin, V. Romek, V. Kontorovich, E. Krukovich etc.); traumatic event localized no beyond the person, but inside it (V. M’yasishchev, A. Krasilo and others) [1].

And, as we know, or remind ourselves, the human nervous system has three ways of responding to stressful events:

1. **Social engagement** is the most evolved strategy. Social interacting with another person—making eye contact, listening, talking — can quickly calm you down and put the brakes on “fight-or-flight.”
2. **Mobilization**, or the fight-or-flight response, occurs, when social engagement isn’t appropriate and person need to defend himself or escape danger. So, heart pounds faster, blood pressure rises, and muscles tighten, increasing strength and speed. Once the danger has passed, nervous system calms body, lowering heart rate and blood pressure, and winding back down to its normal balance.
3. **Immobilization** occurs, when person have experienced too much stress in a situation and, while the danger has passed, person find itself “stuck.” That’s nervous system is unable to return to its normal state of balance and person is unable to move on from the event [6].

Next, let’s describe the most common causes of emotional or psychological trauma. So, emotional and psychological trauma can be caused by:

- one-time events, such as an accident, injury, natural disaster, or violent attack;
- ongoing, relentless stress, such as living in a crime-ridden neighborhood or battling a life-threatening illness;
- commonly overlooked causes, such as surgery (especially in the first 3 years of life), the sudden death of someone close, the breakup of a significant relationship, or a humiliating or deeply disappointing experience.

Let’s list an event will most likely lead to emotional or psychological trauma if: it happened unexpectedly; you were unprepared for it; you felt powerless to prevent it; it happened repeatedly; someone was intentionally cruel; it happened in childhood [7].

It need to be explained, that people react in different ways to trauma, experiencing a wide range of physical and emotional reactions. It’s very important to realize, that there is no “right” or “wrong” way to think, feel, or respond, so, please, don’t judge your own reactions or those of other people. Think, favorite phrase of psychologists and psychotherapists – your responses are *normal* reactions to *abnormal* events.

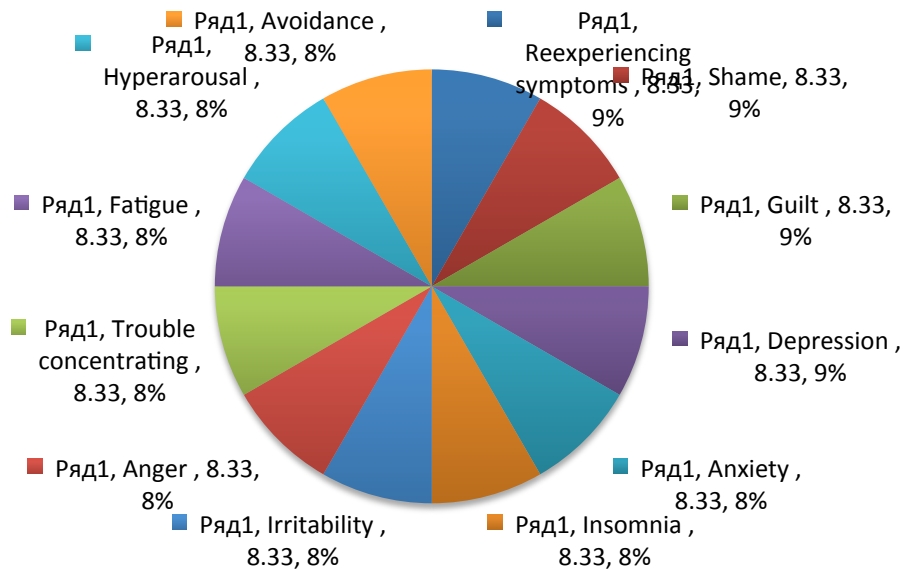
Well, let’s define main psychological symptoms of trauma, which describe in scientific literature: shock, denial, or disbelief; anger, irritability, mood swings; guilt, shame, self-blame; feeling sad or hopeless; confusion, difficulty concentrating; anxiety and fear; withdrawing from others; feeling disconnected or numb and so more another. But, accepting psychological symptoms, we have different physical symptoms of trauma, because our body reacts more quickly, than we figured it out. So, present physical symptoms of trauma are the following: insomnia or nightmares; being startled easily; racing heartbeat; aches and pains; fatigue; difficulty concentrating; edginess and agitation; muscle tension and so on.

Symptoms typically last from a few days to a few months, gradually fading as individual process the trauma. But even when person is feeling better, it may be troubled from time to time by painful memories or emotions—especially in response to triggers such as an anniversary of the event or something that reminds person of the trauma [6]. So, when it happened and going on, if the person pursued intrusive unpleasant memories and unproductive thoughts and behavior, probably, person has post-traumatic stress disorder.

In foreign and Ukrainian dictionaries **post-traumatic stress disorder** (PTSD) defined like a condition created by exposure to a psychologically distressing event outside the range of usual human experience, one which would be markedly distressing to almost anyone, and which causes intense fear, terror, and helplessness.

That it was PTSD, the trauma experience need an assault to the person’s biology and psyche, besides, the event may have happened recently or a long time ago [5].

So, let's try to describe, what is PTSD and what components it has. Firstly, post-traumatic stress disorder is an anxiety disorder caused by very stressful, frightening or distressing events including military combat, violent personal attacks or serious road accidents. Secondly, PTSD may develop immediately after someone experiences of a disturbing event or it can occur weeks, months or even years later. Thirdly, post-traumatic stress disorder is estimated to affect about one in every three people who have a traumatic experience. At fourth, someone with PTSD will often relive the traumatic event through nightmares and flashbacks, and may experience feelings of isolation, irritability and guilt. At fifth, they may also have problems with sleeping, such as insomnia, and find concentrating difficult. And the last, but not least, these symptoms are often severe and persistent enough to have a significant impact on the person's day-to-day life [3]. Let's present the main complex characteristics of PTSD (pic. 1).

Pic. 1. The main characteristics of post-traumatic stress disorder.

So, post-traumatic stress disorder (PTSD) is an anxiety disorder that may develop after exposure to a terrifying event or ordeal in which severe physical harm occurred or was threatened [5].

Galina Tsyganenko said, that one of our problems is, that we don't have statistics. Therefore, we operate by US data. We have three areas of problems and issues: psychoeducation — what happened to me now, how to normalize psychological state — 75%; crisis response, emergency reaction, insomnia — 25-50%; serious rehabilitation need 15% of veterans [2].

Common data that traumatic happening that can trigger PTSD frequently include violent personal assaults, natural or unnatural disasters, accidents, or military combat. Aware the conditions that formed today for Ukraine and Ukrainians I particularly can say for sure that PTSD is a reality. But even if we know that situation, unfortunately Ukrainian society doesn't aware of general daily life dangers that lie behind traumatic disorder. And I don't say about scientific explanation of repercussion post-traumatic stress disorder or its influence for our life, life of each of us.

Post-traumatic stress disorder (PTSD) in a veterans usually known as shell shock or combat stress, and in Ukraine it known like ATO syndrome, and the latest known name of such similar symptom was Afganian syndrome, that occurs after experiencing severe trauma or a life-threatening event. As though it might sound strange but it's normal for the mind and body to be in shock after such an event, but this normal response becomes PTSD when nervous system gets "stuck" [7].

In Ukraine PTSD diagnostic passes long and difficult for ATO veterans and experts with appropriate profile. PTSD is frequently accompanied by depression, substance abuse or anxiety disorders. When all manifestations are appropriately diagnosed and treated, the likelihood of successful treatment increases.

Well, as evidenced by objective scientific facts treatment needs a lot time of therapy. And it's naive to expect mental recovery rates for short period of time but result worth it. So, recovering from PTSD involves transitioning out of the mental and emotional war zone you're still living in and helping your nervous system become "unstuck." [7].

But it's important to understand that symptoms sometimes don't surface for months or even years after returning from deployment. While PTSD develops differently from veteran to veteran, there are four symptom clusters:

1. **Recurrent, intrusive reminders of the traumatic event**, including distressing thoughts, nightmares, and flashbacks where you feel like it's happening again. Experiencing extreme emotional and physical reactions to reminders (panic attacks, uncontrollable shaking, heart palpitations, etc.).
2. **Extreme avoidance of things that remind you of the traumatic event**, including people, places, people, thoughts, or situations you associate with the bad memories. Withdrawing from friends and family and losing interest in everyday activities.
3. **Negative changes in thoughts and mood**, such as exaggerated negative beliefs about yourself or the world and persistent feelings of fear, guilt, or shame. Diminished ability to experience positive emotions.
4. **Being on guard all the time, jumpy, and emotionally reactive**, as indicated by irritability, anger, reckless behavior, difficulty sleeping, trouble concentrating and hypervigilance [7].

These clusters can be manifested not at all or only partially but if veteran or member of his family have noticed even though some of the symptoms, seek the psychological help of qualified psychologist.

Let's discuss the psychological intervention. B.A. van der Kolk dedicate, that the key element of the psychotherapy of people with PTSD is the integration of the alien, the unacceptable, the terrifying, the incomprehensible. Life events initially experienced as alien, as if imposed from outside upon passive victims, must come to be "personalized" affectively as integrated aspects of one's history and life experiences. The massive defenses, initially established as emergency protective measures, must gradually relax their grip upon the psyche, so that dissociated aspects of experience do not continue to intrude into one's life experience and thereby threaten to retraumatize an already traumatized victim [8]. And also S. Epstein concern mechanisms of treatment and indicate that psychotherapy must address two fundamental aspects of PTSD: the deconditioning of anxiety, and the pervasive effects that trauma has on the way victims views themselves and the world. In only the simplest cases will it be sufficient to decondition the anxiety associated with the trauma [4]. In the vast majority of patients, both aspects will have to be treated, which means the use of a combination of procedures for Reconditioning anxiety, for changing beliefs, and for developing a cognitive system that somehow allows a person to continue to cope effectively in a world that now is known to be capable of great destructiveness.

Conclusions and prospects for further research. Consequently most of the studies on PTSD was held in the United States of America. The focus of psychologists interest were consequences of the war in Vietnam, because during and after the combat operations many veterans, behaved completely inadequate. As a result, many of them ended up in jail, some committed suicide. And it's statistical data for all over the world after war conflicts. So, sadly, but according to world statistic this tendency wait and Ukraine. Of course our society was seriously concerned about what happening. Accordingly, this way of research is prospect and actuality so needed significant psychological studies in future.

Список використаних джерел

1. Семенова Ю.С. Психотравма (психологічна травма): дискусійні питання медицини та психології / Ю. С. Семенова // Український науково-медичний молодіжний журнал. – Спеціальний випуск № 3, Актуальні проблеми сучасної медичної психології: Матеріали V науково-практичної конференції, м.Київ, 11-12 травня 2011 р.: Національний медичний університет імені О.О.Богомольця, 2011. – с. 50-54.
2. Циганенко Г. Солдати хочуть воювати на передовій [Електронний ресурс] / Галина Циганенко // «ТРК «Громадське радіо» — Режим доступу до журн. : <http://hromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/soldaty-hochut-voyuvaty-na-peredoviy-psyholog>
3. Cohen G. Mental Health Among Reserve Component Military Service Members and Veterans // Gregory H. Cohen, David S. Fink, Laura Sampson, and Sandro Galea Epidemiologic Reviews Advance Access published January 16, 2015.
4. Epstein, S. The Self-Concept, The Traumatic Neurosis, And The Structure Of Personality / In D. Ozer, J.M. Healy, Jr., & A.J. Stewart (Eds.) // Perspectives in personality (1991. —Vol. 3, Part A, pp. 63-98). — London: Jessica Kingsley.
5. Friedman M. J. PTSD: History and Overview [Electronic resource] / Matthew J. Friedman // PTSD: National Center for PTSD. — Access mode: <http://epirev.oxfordjournals.org/content/early/2015/01/15/epirev.mxu007.full.pdf+html>
6. Margolies L. Understanding the Effects of Trauma: Post-traumatic Stress Disorder (PTSD) [Electronic resource] / Lynn Margolies // Psychcentral. — Access mode: <http://psychcentral.com/lib/understanding-the-effects-of-trauma-post-traumatic-stress-disorder-ptsd/>

7. Smith M. PTSD in Veterans: Symptoms Of Post-Traumatic Stress Disorder [Electronic resource] / Melinda Smith, M.A., Lawrence Robinson, Jeanne Segal // Helpguide.org: Trusted guide to mental, emotional & social health. — Access mode: [http://www.helpguide.org/articles/ptsd-trauma/ptsd-in-veterans.htm]
8. van der Kolk, B.A. The Psychological Processing Of Traumatic Experience: Rorschach Patterns in PTSD / B.A. van der Kolk, & C.P. Ducey // Journal of Traumatic Stress. — 1989. — 2. — pp. 259-274.

References translated and transliterated

1. Semenova Y.S. Psykotravma (psykholohichna travma): dyskusiyini pytannya medytsyny ta psykholohiyi [Psychotrauma (psychological trauma): discussion questions of medicine and psychology] / Y. S. Semenova // Ukrayins'kyy naukovo-medychnyy molodizhnyy zhurnal. — Spetsial'nyy vypusk # 3, Aktual'ni problemy suchasnoyi medychnoyi psykholohiyi: Materialy V naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, m.Kyyiv, 11-12 travnya 2011 r.: Natsional'nyy medychnyy universytet imeni O.O.Bohomol'tsya, 2011. — s. 50-54.
2. Tsyhanenko H. Soldaty khochut' voyuvaty na peredoviy [The soldiers want to fight on the front line] [Elektronnyy resurs] / Halyna Tsyhanenko // «TRK «Hromads'ke radio» — Rezhym dostupu do zhurn. : <http://hromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/soldaty-hochut-voyuvaty-na-peredoviy-psyholog>
3. Cohen G. Mental Health Among Reserve Component Military Service Members and Veterans // Gregory H. Cohen, David S. Fink, Laura Sampson, and Sandro Galea Epidemiologic Reviews Advance Access published January 16, 2015.
4. Epstein, S. The Self-Concept, The Traumatic Neurosis, And The Structure Of Personality / In D. Ozer, J.M. Healy, Jr., & A.J. Stewart (Eds.) // Perspectives in personality (1991. —Vol. 3, Part A, pp. 63-98). — London: Jessica Kingsley.
5. Friedman M. J. PTSD: History and Overview [Electronic resource] / Matthew J. Friedman // PTSD: National Center for PTSD. — Access mode: <http://epirev.oxfordjournals.org/content/early/2015/01/15/epirev.mxu007.full.pdf+html>
6. Margolies L. Understanding the Effects of Trauma: Post-traumatic Stress Disorder (PTSD) [Electronic resource] / Lynn Margolies // Psychcentral. — Access mode: <http://psychcentral.com/lib/understanding-the-effects-of-trauma-post-traumatic-stress-disorder-ptsd/>
7. Smith M. PTSD in Veterans: Symptoms Of Post-Traumatic Stress Disorder [Electronic resource] / Melinda Smith, M.A., Lawrence Robinson, Jeanne Segal // Helpguide.org: Trusted guide to mental, emotional & social health. — Access mode: [http://www.helpguide.org/articles/ptsd-trauma/ptsd-in-veterans.htm]
8. van der Kolk, B.A. The Psychological Processing Of Traumatic Experience: Rorschach Patterns in PTSD / B.A. van der Kolk, & C.P. Ducey // Journal of Traumatic Stress. — 1989. — 2. — pp. 259-274.

Ishchuk, O.V. Post-Traumatic stress disorder (PTSD) in military veterans: understanding Ukrainian context. The article revealed the actual understanding of the concepts of psychological trauma and posttraumatic stress disorder in Ukrainian society. The paper presented the names of Ukrainian and Western scholars dealing with the psychology of trauma, shown findings in theoretical and practical scientific directions. The general definition of trauma in foreign and Ukrainian dictionaries was submitted, the psychological nature of trauma and its features were illustrated. The author gave the explanation of how people react in different ways to trauma, experiencing a wide range of physical and emotional reactions. The article listed some events, that mostly lead to emotional or psychological trauma. The data clarified the psychological and physiological trauma symptoms. The article paid an attention to the duration of appearance and manifestation of trauma symptoms and particularly post-traumatic stress disorder. We described what is PTSD and what component it had, for example, shame, guilt, depression, anxiety, anger, etc. Analysis of existing information on PTSD through the prism of foreign studies and found the possibility of applying the results, adapting it to our reality were given. This research showed the ways of occurrence of PTSD and the main characteristics of this disorder. The attention was given to the diagnosis and treatment of post-traumatic stress disorder in Ukraine.

Keywords: military conflict, the veterans of the antiterrorist operation, psychological tension, post-traumatic stress disorder, psychological trauma, ATO syndrome.

УДК 159.922.27 : 316.35

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖГРУПОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ГЕНДЕРНИХ ГРУП

Я.Ю. Кацович

здобувач кафедри психології
Запорізького національного університету

Кацович Я.Ю. Емпіричне дослідження особливостей міжгрупової диференціації гендерних груп. У статті визначено основні характеристики міжгрупової диференціації в гендерних групах, обґрунтовано необхідність її емпіричного дослідження. З'ясовано, що при взаємодії гендерних груп проявляються феномени міжгрупової диференціації (інгруповий фаворитизм, ін- та аутгрупова дискримінація). Знайдено статистично значущі відмінності в оцінках чоловіків і жінок. Встановлено, що існують статистично значущі відмінності в оцінці чоловіків і жінок в залежності від психологічної статі особистості: було виявлено, що стереотипні характеристики притаманні переважно представникам фемінної та маскуліної психологічної статі. Фемінні жінки загалом схильні до високих оцінок як своєї групи, так і групи чоловіків. Чоловіки та жінки з андрогінною психологічною статтю дають менш стереотипні оцінки.

Ключові слова: міжгрупова диференціація, гендерні групи, психологічна стать, інгруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація.

Кацович Я.Ю. Эмпирическое исследование особенностей межгрупповой дифференциации гендерных групп. В статье определены основные характеристики межгрупповой дифференциации в гендерных группах, обоснована необходимость ее эмпирического исследования. Установлено, что при взаимодействии гендерных групп проявляются феномены межгрупповой дифференциации (ингрупповой фаворитизм, ин- и аутгрупповая дискриминация). Найдены статистически значимые различия в оценках мужчин и женщин. Установлено, что существуют статистически значимые различия в оценке мужчин и женщин в зависимости от психологического пола личности: было обнаружено, что стереотипные характеристики присущи в основном представителям феминного и маскулинного психологического пола. Феминные женщины вообще склонны к высоким оценкам как своей группы, так и группы мужчин. Мужчины и женщины с андрогинным психологическим полом дают менее стереотипные оценки.

Ключевые слова: межгрупповая дифференциация, гендерные группы, психологический пол, ингрупповой фаворитизм, аутгрупповая дискриминация.

Постановка проблеми. В сучасному світі диференціація ролей чоловіків та жінок зазнала суттєвих трансформацій. Все частіше жінки оволодівають чоловічими професіями, а чоловіки займають традиційно жіночі посади. Відбувається зміна стандартних стратегій взаємодії у всіх сферах життєдіяльності. Разом з цим природно, що при цьому підвищується рівень міжгрупової диференціації. Основою для формування гендерних відносин є поляризація, диференціація позицій чоловіків і жінок (як представників різних гендерних груп), яка, на наш погляд, пов'язана з феноменами нерівності, домінування, влади, підпорядкування. При цьому, важливим є не лише усвідомлення приналежності до певної гендерної групи і ідентифікації з нею, – актуальним є налагодження відносин між членами різних груп як загалом, так і зокрема. Аспектів життя, де чоловіки та жінки зустрічаються задля безпосередньої взаємодії безліч – це соціальна, економічна, політична, культурна, сімейна, сексуальна та інші сфери. На наш погляд, знання механізмів взаємодії гендерних груп та міжгрупової диференціації дозволить уникнути негативних наслідків взаємодії та налагодити співпрацю в будь-якій сфері життя: професійної, сімейної, особистої та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, аналіз категорій гендеру та взаємодії гендерних груп представлений у роботах С.Л. Бем, Ш.М. Берн, Т.В. Говорун, А.І. Донцова, Н.В. Досіної, М. Кімела, І.С. Клеціної, Л.М. Ожигової, М.В. Реуцького, М.Г. Ткалич та ін. Особливу увагу на міжгруппову диференціацію у взаємодії соціальних груп звертали такі науковці як В.С. Агеев, О.А. Гулевич, А.І. Донцов, І.Р. Сушков та ін. Однак, наявних досліджень міжгруппової диференціації гендерних груп наразі недостатньо для всебічного висвітлення даної проблематики в її актуальному стані. Відомо, що кількість аспектів, в яких взаємодія між чоловіками та жінками повинна нести якісний продукт, дуже велика, і недостатня розробленість даної проблематики не дозволяє зробити цю взаємодію якісною. Зокрема, не дивлячись на кількість досліджень гендеру та міжгруппової диференціації соціальних груп, науковці ще не дійшли висновку, як можна вирішити проблему появи, наприклад, феноменів інгруппового фаворитизму та аутгруппової дискримінації. Тому на сьогодні таке дослідження має важливу практичну значущість.

Міжгруппову диференціацію науковці (В.С. Агеев [2], О.А. Гулевич [3] та ін.) визначають як феномен міжгруппового спілкування, що припускає різну оцінку членів своєї (інгруппи) й іншої (аутгруппи) груп, різні емоції, які вони викликають, а також різну поведінку по відношенню до них. Цей ефект виникає у міжгрупповій ситуації, в якій беруть участь люди, які усвідомлюють свою приналежність до певної соціальної спільності, зокрема при ідентифікації себе з певною гендерною групою.

На основі аналізу робіт В.С. Агеева [2], Г.М. Андреевої [1], А.І. Донцова [4] був виділений перелік параметрів, відповідно з яким розкриваються особливості соціальних (в тому числі і гендерних) груп, а саме: 1) загальні характеристики соціальних груп; 2) психологічна структура соціальних групи; 3) співвідношення психіки окремих індивідів, що входять в соціальну групу, з елементами групової психології; 4) характеристика стану і статусу соціальної групи в суспільстві.

О.А. Гулевич виокремлює такі види міжгруппової диференціації: інгрупповий фаворитизм (перевага інгруппи) / аутгруппова дискримінація (нехтування аутгруппою); аутгрупповий фаворитизм (перевага аутгруппи) / інгруппова дискримінація (нехтування інгруппою) [3].

Міжгруппова диференціація супроводжує людину в будь-якій діяльності та зумовлює її включеність в соціум на рівні тієї групи, до якої вона себе відносить. Більше того, співвідношення з тією чи іншою групою зумовлює характер взаємодії, яка є важливою, зокрема, при гендерній взаємодії – як зі своєю, так і з протилежною їй групою. А оскільки гендерні групи є одними з

найбільших соціально-психологічних спільностей, дослідження специфіки їх міжгрупової диференціації набуває важливого значення.

Метою статті є аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей міжгрупової диференціації в оцінці представників гендерних ін- та аутгруп.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Для перевірки *гіпотези* про те, що при взаємодії гендерних груп проявляються феномени міжгрупової диференціації, а саме – феномен інгрупового / аутгрупового фаворитизму та феномен аутгрупової / інгрупової дискримінації, прояв яких залежить від соціально-демографічних та індивідуально-психологічних особливостей особистості, нами були використані наступні методи: методика «Психологічна стаття особистості» С. Бем (в модифікації О.Г. Лопухової) [6], методика семантичного диференціалу для оцінки представників гендерної інгрупи та аутгрупи [8], методика з визначення ставлення до представників ін- та аутгрупи (діагностика прийняття інших – шкала Фейя) [8].

Вибірка дослідження складала 592 особи, з яких 70.8% – це жінки, 29.2% – чоловіки. Вік респондентів – від 18 до 70 років ($M=35.7$; $SD=11.6$).

Аналіз результатів емпіричного дослідження представимо наступним чином: 1) проаналізуємо загальні результати дослідження ставлення до чоловіків і жінок, отримані за методиками семантичного диференціалу та шкали Фейя; 2) визначимо статеві відмінності у цьому ставленні та відмінності за психологічною статтю особистості; 3) з'ясуємо, чи існують інші відмінності у цьому ставленні, а саме: вікові, за рівнем освіти.

Отже, *загальні результати дослідження ставлення до чоловіків і жінок* показали, що загалом, респонденти оцінюють жінок вище, ніж чоловіків ($M = 12.91$ та 10.83 відповідно за методикою семантичного диференціалу та $M = 57.0$ та 54.1 відповідно за шкалою Фейя, при максимальних 90). Отже, жінки є більш привабливими для респондентів, ніж чоловіки. Однак, зазначимо, що оцінка і чоловіків, і жінок знаходиться на рівні вище середнього. Також, згідно результатам за семантичним диференціалом, активність жінок оцінена вище, ніж активність чоловіків ($M = 6.91$ та 5.87 відповідно): вони сприймаються більше як екстравертовані, мають більш привабливі особистісні особливості. При цьому, сила, домінування, впевненість, незалежність, схильність розраховувати на власні сили сприймається респондентами як чоловіча властивість ($M = 6.12$), ніж як жіноча ($M = 4.28$), що, на наш погляд, відповідає гендерним стереотипам про «сильного чоловіка та слабку жінку».

Аналіз *взаємозв'язку статевої належності респондентів та їх оцінки представників гендерної інгрупи і гендерної аутгрупи* показав наявність статистично значущих відмінностей.

Отже, чоловіки вище оцінюють силу чоловіків, ніж жінки ($t = -2.53$, $p<0.01$). В оцінці привабливості жінок також знайдені відмінності: жінки оцінюють інгрупу вище, ніж чоловіки оцінюють жінок ($t = 2.39$, $p<0.02$). Чоловіки набагато нижче оцінюють силу жінок, ніж вони самі ($t = 3.06$, $p<0.001$), теж саме стосується активності ($t = 4.62$, $p<0.001$). Таким чином, більше відмінностей спостерігається в оцінці жіночої групи. В оцінці чоловіків відмінності знайдені лише в показниках сили. На наш погляд, ці данні підтверджують результати досліджень [5; 7], які показують, що стосовно жінок існує більше гендерних стереотипів, ніж стосовно чоловіків, також жіночі гендерні норми не так жорстко «прописані», як чоловічі, а отже, і оцінки образу жінки більш диференційовані.

Діагностика прийняття інших за шкалою Фейя підтверджують такі результати: стеві відмінності знайдені як в оцінці чоловіків ($r = -0.25$, $p<0.01$), так і в оцінці жінок ($r = 0.29$, $p<0.01$), при цьому чоловіки вище оцінюють привабливість жінок ($M = 60.3$), ніж привабливість чоловіків ($M = 50.7$), жінки майже однаково оцінюють привабливість ін- та аутгрупи ($M = 55.3$ та $M = 55.9$ відповідно). Отже, чоловіки схильні бачити більше відмінностей між чоловіками і жінками, ніж це роблять жінки, які цих відмінностей не підкреслюють.

Аналіз окремих пар прикметників семантичного диференціалу показав, що чоловіки найчастіше звертають увагу на категорії зовнішності, зібраності та рівня вербальної активності. Особливість при цьому полягає в тому, що згідно результатам, чоловік не обов'язково повинен бути фізично привабливим, але при цьому він має бути напруженим, тобто готовим до дії. Ці дані є стереотипними показниками нормативної маскуліності у суспільстві.

Але також можна помітити, що пара «розслаблений / напружений» знаходиться на рівні статистичної значущості $p<0.05$, а пара «відлюдний / комунікабельний» – на рівні $p<0.01$. Це можна

пояснити тим, що чоловіки зараз частіше взаємодіють в гетерогендерних колективах, що змушує їх пристосовуватися до «жіночої» форми взаємодії – а саме, підвищувати свій рівень вербальної комунікації.

Жінки також показали стереотипні результати, обираючи притаманні для їхньої інгрупи ознаки: мовчазна, пасивна, чуйна, нерішуча. Але, паралельно цим результатам, на рівні статистичної значущості $p < 0.01$ знаходяться такі прикметники, як сильна, незалежна, енергійна, комунікабельна, самостійна. Впевненість, яка зазвичай є характеристикою чоловіка, знаходиться на рівні статистичної значущості $p < 0.05$. Такі дані можна обґрунтувати тим, що задля самореалізації в суспільстві, жінки все частіше обирають статево нетипові форми взаємодії.

Виходячи з цих результатів, ми бачимо кореляцію як серед чоловіків, так і серед жінок по наступним парам прикметників: привабливий / непривабливий, слабкий / сильний, млявий / енергійний, відлюдний / комунікабельний, несамостійний / самостійний.

Окрім цього, чоловіки характеризують представників своєї статі як відкритих, доброзичливих, впевнених, але в цей же час егоїстичних, несправедливих та нещирих. Жінки ж позитивно характеризують представниць своєї статі лише за категорією «незалежна», серед інших – мовчазна, пасивна та нерішуча.

Показово, що окремо чоловіки дають більш позитивні характеристики представникам своєї статі, що можна співвіднести з наявністю феномену інгрупового фаворитизму, а жінки приписують більш негативні риси жінкам, що вказує на феномен інгрупової дискримінації.

Ці результати, на наш погляд, можна пояснити особливостями гендерної взаємодії. Зазвичай, чоловіки більше схильні до інгрупового фаворитизму та аутгрупової дискримінації, якщо переважно їх оточують представники спільної їм статі [3]. Це пов'язано як з гендерними стереотипами, так і з установками на домінування над жінками, які знаходяться в меншості. Щодо жінок, то вони схильні до інгрупової дискримінації та аутгрупового фаворитизму, якщо більшість становлять представниці їхньої статі. При цьому, в колективі, де більшість складають чоловіки, жінки можуть показувати як високий рівень інгрупового фаворитизму, так і високий рівень інгрупової дискримінації. Це, на наш погляд, пов'язано з рівнем конкуренції в тій сфері взаємодії, де вони знаходяться, а також з особливостями гендерної ідентифікації.

Аналіз *взаємозв'язку психологічної статі респондентів та їх оцінок представників гендерної ін- та аутгруп* також показав наявність значущих відмінностей.

Проаналізувавши психологічну стать чоловіків і жінок, які взяли участь у дослідженні, було виявлено, що 69.6% мають андрогінну психологічну стать, 13.1% – фемінну, 12.3% – маскулінну, 5.0% – недиференційовану.

Серед жінок 73.6% мають андрогінну психологічну стать, 16.2% – фемінну, 5.2% – маскулінну, 5.0% – недиференційовану. Серед чоловіків: 60.2% – андрогінну, 29.2% – маскулінну, 5.6% – фемінну та 5.0% – недиференційовану. Отже, жінок з андрогінним типом особистості більше, ніж чоловіків. Також більша кількість чоловіків має психологічну стать, яка відповідає їх біологічній статі (маскулінну), ніж кількість жінок, яка має фемінну психологічну стать.

У 69.6% опитаних з андрогінною психологічною статтю спостерігається зв'язок за більшою кількістю пар прикметників семантичного диференціалу. Зазначимо також, що носії маскулінної психологічної статі (в основному чоловіки) нижче оцінюють силу жінок, ніж інші ($r = -0.26$, $p < 0.01$).

Окремо рівень фемінності респондентів пов'язаний із оцінкою привабливості чоловіків ($r = 0.22$, $p < 0.01$) та їх активністю ($r = 0.18$, $p < 0.01$): чим вищий рівень фемінності, тим більш привабливими та активними здаються чоловіки.

У характеристиках жінок знайдені такі відмінності: чим вищий рівень маскулінності у респондентів, тим вище ними оцінюється сила жінок ($r = 0.14$, $p < 0.05$). Рівень фемінності респондентів також пов'язаний з оцінюванням жінок: рівнем привабливості ($r = 0.20$, $p < 0.01$), сили ($r = 0.22$, $p < 0.01$), активності ($r = 0.15$, $p < 0.05$). На наш погляд, це обумовлено тим, що жінки (серед тих, хто має фемінну психологічну стать більшість) схильні надавати більш позитивні оцінки при характеристиках іншого. Тому фемінність респондентів пов'язана з високими оцінками.

Діагностика прийняття інших за шкалою Фейя показала, що психологічна стать респондентів пов'язана з оцінкою привабливості взаємодії з чоловіками на рівні тенденції ($r = -0.14$, $p < 0.05$). До того ж, окремо з оцінкою чоловіків пов'язаний рівень фемінності як складова психологічної статі

($r = 0.31$, $p < 0.01$). Отже, фемінні жінки вище оцінюють чоловіків, ніж жінок. Ці дані підтверджуються дослідженнями [7], які свідчать про те, що носіям фемінної психологічної статі (а це у більшості випадків жінки) притаманний аутистичний фаворитизм: ставлення до чоловіків є кращим, ніж до жінок. Знайдені нами статеві відмінності також підтверджують

Таким чином, ми можемо спостерігати залежність показників семантичного диференціалу та оцінки привабливості чоловіків і жінок за шкалою Фейя як від біологічної, так і від психологічної статі, а також різницю між цими показниками, яка впливає на особливості міжгрупової диференціації. На наш погляд, це може бути пов'язано як з гендерними стереотипами та гендерними соціальними нормами, що було зазначено вище, так і з диференціацією ролей та статусів у конкретних групах, серед чоловіків та жінок.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. За результатами емпіричного дослідження проблеми було з'ясовано, що при взаємодії гендерних груп проявляються феномени міжгрупової диференціації, а саме – феномен інгрупового фаворитизму, феномен ін- та аутистичної дискримінації, особливістю яких є те, що представники однієї гендерної групи надають перевагу своїй групі, що відображається на оцінках особистісних властивостей представників своєї статі та протилежної. Результати показали, що існують статистично значущі відмінності в оцінках чоловіків і жінок: за окремими особистісними характеристиками чоловіки вище оцінюють чоловіків, а жінки – жінок. Окрім цього встановлено, що існують статистично значущі відмінності в оцінці чоловіків і жінок в залежності від психологічної статі особистості: було виявлено, що стереотипні характеристики притаманні переважно представникам фемінної та маскуліної психологічної статі. Фемінні жінки загалом схильні до високих оцінок як своєї групи, так і групи чоловіків. Чоловіки та жінки з андрогінною психологічною статтю дають менш стереотипні оцінки.

Ці результати свідчать, на наш погляд, про важливість розробки програми подолання негативних наслідків міжгрупової диференціації, які неминуче виникають в гендерних групах та впливають на характер та продуктивність міжгрупової взаємодії.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология [Учебник для факультетов психологии университетов] / Г.М. Андреева – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 149 с.
2. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В.С. Агеев - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. - 240 с.
3. Гулевич О.А. Психология межгрупповых отношений / О.А. Гулевич. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. – 432 с.
4. Донцов А.И. О понятии «группа» в социальной психологии ? А.И. Донцов // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. №4 – 1997. – С. 17-25.
5. Досина Н.В. Компонент согласия во взаимодействиях гендерных групп: когнитивный подход к анализу / Н.В. Досина // Социология и социальная работа. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Социальные науки», 2011. – № 3 (23). – С. 14-19.
6. Лопухова О.Г. Психологический пол личности: адаптация диагностической методики / О.Г. Лопухова // Прикладная психология, 2001 г. №3.
7. Ткалич М.Г. Психология гендерной взаимодействия персонала организаций : [монография] / М.Г. Ткалич. – Київ-Запоріжжя: ЗНУ, 2015 – 315 с.
8. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов. – М.: Из-во Института психотерапии, 2002 – 339 с.

References transliterated

1. Andreeva G.M. Social'naja psihologija / G.M. Andreeva – М.: Izd-vo MGU, 1980. – 149 s.
2. Ageev V.S. Mezhhgruppovoe vzaimodejstvie: social'no-psihologicheskie problemy / V.S. Ageev — М.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1990. — 240 s.
3. Gulevich O.A. Psihologija mezhhgruppovyh otnoshenij / O.A.Gulevich. – М.: Moskovskij psihologo-social'nyj in, 2007. – 432 s.
4. Doncov A.I. O ponjatii «gruppa» v social'noj psihologii // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 14. Psihologija. №4, 1997. – S. 17-25.
5. Dosina N.V. Komponent soglasija vo vzaimodejstvijah gendernyh grupp: kognitivnyj podhod k analizu / N.V. Dosina // Sociologija i social'naja rabota. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Serija «Social'nye nauki», 2011. – № 3 (23). – S. 14-19.
6. Lopuhova O.G. Psihologicheskij pol lichnosti: adaptacija diagnosticheskoj metodiki / O.G. Lopuhova // Prikladnaja psihologija, 2001 g. №3.
7. Tkalych M.G. Psihologija gendernoi' vzajemodii' personalu organizacij : [monografija] / M.G. Tkalych. – Kyi'v-Zaporizhzhja: ZNU, 2015 – 315 s.

8. Fetiskin N.P. Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp / N.P. Fetiskin, V.V. Kozlov. – M.: Iz-vo Instituta psihoterapii, 2002 – 339 s.

Katsovych, Ya.Yu. Empirical research of gender intergroup bias. The paper is dedicated to the study of the phenomenon of intergroup differentiation in gender groups. The main characteristics of intergroup differentiation in gender groups and the necessity of its empirical research were discussed. It was found that in the interaction of gender groups we can meet the phenomena of intergroup bias (ingroup favoritism, outgroup discrimination). We found statistically significant differences in the assessments of men and women. It was established that there were statistically significant differences in the assessment of men and women based on psychological sex (type of gender identity), it was found that the stereotypical characteristics inherent to most members of the feminine and masculine psychological sex. Feminine women are generally prone to high marks both gender ingroup and gender outgroup. Men and women with androgynous psychological gender are less stereotyped evaluation. These findings pointed the importance of developing programmes to overcome the negative effects of intergroup differentiation that inevitably arise in gender groups and affect intergroup interaction.

Keywords: intergroup differentiation, gender groups, psychological sex, ingroup favoritism, outgroup discrimination.

УДК 316.6:316.35:364.044 (477)

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ СПЕЦИФІЧНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В НАПРЯМКАХ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В.В. Кузьмін

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи
Запорізького національного технічного університету
Kuzmin2v@gmail.com

Кузьмін В.В. Типологізація специфічних груп населення України в напрямках організації соціально-психологічної діяльності. В статті розглянуто типологізацію специфічних груп населення України у фокусі організації соціально-психологічної роботи у спеціалізованих установах. Автором запропоновано вважати, що основним критерієм соціально-психологічної інфраструктурної підтримки є їх якісна соціально-психологічна адаптація та соціалізація, ресоціалізація відповідних груп клієнтів, адже фахова підтримка населення має здійснюватися на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що є особливо важливим в сучасних вітчизняних реаліях.

Ключові слова: специфічна соціальна група, психологія соціальної роботи, клієнт, соціально-психологічна адаптація, соціалізація, спеціалізовані установи.

Кузьмин В.В. Типологизация специфических групп населения Украины в фокусе социальной психологии, психологии социальной работы. В статье рассмотрена типологизация специфических групп населения Украины в фокусе социальной психологии, психологии социальной работы в контексте поддержки в учреждениях социально-психологической инфраструктуры. Автором предложено считать, что основным критерием социально-психологической инфраструктурной поддержки является качественная ресоциализация соответствующих клиентов, ведь профессиональная поддержка этих групп населения имеет особую важность и приоритетность в современных отечественных реалиях.

Ключевые слова: специфическая социальная группа, социальная психология, психология социальной работы, клиент, учреждения инфраструктуры.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство все більше контактує з великою кількістю травмуючих подій, які віддзеркалюються у носіїв психологічної поведінки. Відповідні зміни у структурі особистостей, які мають певною мірою «відхилену» поведінку, дають нам підстави певним чином класифікувати різні групи клієнтів. В сучасних умовах, до значної кількості груп клієнтів соціально-психологічних служб, в Україні до цієї когорти приєдналися внутрішньо-переміщені особи, які по суті є вимушеними внутрішніми мігрантами. Також важливо відзначити, що останніми роками також поновилась забута група клієнтів спеціалізованих служб в соціально-психологічній роботі – постраждали в наслідок військових дій, зон надзвичайного лиха, посткатастроф тощо.

За даними Державної служби статистики на протязі 2015-2016рр., значно збільшилась чисельність осіб, які потребують соціально-психологічної допомоги у різних напрямках. Аналізуючи соціальний звіт Міністерства соціальної політики за 2015 рік, можна відмітити певні зрушення, які додатково вказують на проблематику становища населення України. Так, число офіційних учасників бойових дій станом на 01.01.2016 сягнуло 163 712 тисяч осіб. Також вкрай гостро в нашій державі постає та вимагає негайного вирішення проблема сирітства, на 1 січня 2016 року в Україні зареєстроване 73 182 дитини з відповідним статусом, при цьому близько 80% з них є соціальними сиротами. Турбує така категорія, як клієнти з особливими потребами, що потребують багатоаспектної

соціально-психологічної підтримки з боку соціальних та психологічних служб, у 2016 році по Україні їх нараховується біля 2614.1 тис. осіб [10, с.65].

Також актуальною є підтримка ВІЛ-інфікованого населення та членів їх сімей. Адже, незважаючи на досить широке інформування населення про ВІЛ-інфекцію, інфіковані особи потерпають від дискримінації в побуті і громадському житті. Хоча, за офіційними даними, число зареєстрованих ВІЛ-інфікованих становить 126604 тис. осіб, з них хворі на СНІД – 34016 осіб [4].

Мета статті – на основі сучасних соціально-психологічних уявлень типологізувати специфічні групи населення України у фокусі соціально-психологічної роботи.

Дослідження визначеної вище мети порушує перед нами наступне коло завдань:

- запропонувати концепт соціальної групи населення у фокусі психології соціальної роботи;
- на основі специфічних рис клієнтів соціально-психологічних спеціалізованих служб із різних специфічних груп запропонувати їх типологію у контексті сучасних уявлень психології соціальної роботи;
- розглянути інфраструктурну забезпеченість підтримки клієнтів соціально-психологічних спеціалізованих служб.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Збільшення чисельності осіб із різних соціальних груп актуалізує їх соціально-психологічну підтримку у різних закладах інфраструктури. Система соціальної роботи має свою структуру, що охоплює такі елементи, як особистість, громадянське суспільство, кадри, технологію, матеріли задоволення потреб, соціальну інфраструктуру, органи управління, нормативну базу тощо [11, с.84].

Сучасна соціальна психологія розуміє групу як основну форму соціальних спільнот. Прийнято вважати групою двох або більше індивідів, які мають схожі погляди й пов'язані між собою у відносно стійких моделях соціальної взаємодії. У гуманітарних науках виділяють такі істотні умови, необхідні для того, щоб сукупність вважати групою: наявність взаємодій між її членами; поява очікувань кожного члена групи щодо інших її членів; прояв координації дій; кооперація й солідарність з приводу спільних цілей і культурних зразків. Таким чином, соціальна група – це сукупність індивідів за певною класифікаційною ознакою, які взаємодіють між собою певним чином на основі очікувань кожного члена групи щодо інших.

На думку Л. Орбан-Лембрик, «розкриваючи особливості групи, соціальна психологія послуговується параметрами, що характеризують групу як цілісність, а також тими, що характеризують індивіда як члена групи» [7, с. 191]. Автор підкреслює, що на сьогодні, однією з найвагомійших проблем у соціально-психологічному аналізі соціальних груп є їх класифікація [2].

У сучасній науковій думці існують різноманітні види класифікації соціальних груп, але в рамках соціальної психології виокремлюються умовні групи за різними специфічними ознаками, а саме: статеві, вікові, фахові та ін., а також реально існуючі групи населення. Психологізуючи, можна відзначити, що індивід може бути одночасно членом декількох соціальних груп, на цінності яких він орієнтується і які для нього можуть бути референтними. Важливо відзначити що соціальна психологія більше орієнтується на поведінку та безпосередні практики людей, що визначає їх включення у реальні соціальні групи.

Якщо ж від соціальної психології перейти до психології соціальної роботи та визначення групи клієнтів, то можна сформулювати наступним чином – це існуюче утворення в якому люди зібрані разом за певною специфічною ознакою та знаходяться у подібних умовах. В рамках однієї соціальної групи клієнтів можна запропонувати групування подібних соціальних спільнотей, адже у деяких випадках факту співпраці, стійких моделей соціальної взаємодії між ними може й не бути. Але в рамках системи аналізу такі об'єднання людей за загальною ознакою можна вважати допустимим. Елементи неповної соціальності груп можна пояснити з позиції американського психолога Е. Аронса, на думку якого несоціальні групи визначаються як групи, що складаються з двох або більше людей, які знаходяться в одному місці, але не взаємодіють один з одним, тобто члени таких груп присутніми або як пасивні спостерігачі [6, с.517]. Таким чином ми дійшли до динамічної ознаки класифікації соціальних груп та спільнотей, в основі чого лежить функціонування соціальних груп та спільнот із взаємодією інтеграції та диференціації.

Поряд із функціонуванням усталених соціальних груп сучасні вчені виокремлюють різні специфічні соціальні групи, пояснюючи їх появу об'єктивними труднощами трансформації суспільства, становлення демократичної правової держави, певними прорахунками в реформуванні держави, що в загальному випадку призвело до зміщення значної кількості населення за межу бідності та малозабезпеченості. Серед основних таких груп дослідник Є.В. Кулебякін відзначає престарілих, пенсіонерів, інвалідів, безробітних, мігрантів тощо. Також автор, прогнозуючи фон суспільно-політичних факторів, нестабільність та непередбачуваність соціально-економічної та політичної ситуації, проблеми соціальної та особистісної безпеки населення в суспільстві визначає необхідність соціально-психологічної підтримки громадян [5, с.8].

З роками гуманізовані підходи до населення були підкріплені дієвим соціально-психологічним інструментарієм по підтримці дискримінованих клієнтів зі специфічних соціальних груп. Гуманізацією було охоплено і розширення контингенту «пільговиків», тобто державні структури відійшли від усталеного кола контингенту сиріт, інвалідів та диспансерних груп тощо. До клієнтської аудиторії почали відносити все більше і більше нових специфічних груп.

Аналізуючи різні аспекти надання соціальних послуг у сфері зайнятості, ряд авторів виділяє такий специфічний контингент: сироти; безробітна молодь; молоді сім'ї з дітьми; самотні молоді жінки, які мають дітей віком до 6 років; молоді особи із інвалідністю; звільнені з місць позбавлення волі; звільнені з військової служби, військовослужбовці; хворі на ВІЛ/СНІД; молоді особи з девіантною поведінкою (алкоголізм, наркоманія, проституція, правопорушення тощо); «діти вулиці» та молоді особи без постійного проживання; молоді особи, які пройшли лікування від наркоманії, токсикоманії, алкоголізму; молоді мігранти [9, с.124].

Визначаючи поняття клієнта соціальної роботи, ряд сучасних вчених України відзначають їх наступним чином – окремі особи, групи людей, їхні родичі, громади тощо. Через специфічні життєві обставини ці клієнти не можуть самостійно вирішити свої проблеми, вийти зі стану особистої життєвої кризи, самостійного функціонування і саме тому потребують спеціалізованої допомоги фахівців. Відзначається також що потенційними клієнтами соціальної роботи вважають представників вразливих (пригнічених) верств чи груп населення. Вразливими авторами запропоновано вважати індивідів чи груп осіб, які зазнають чи мають більшу ймовірність потерпіти негативного впливу різних факторів чи хвороби. У класичній соціально-психологічній роботі є синонім цього поняття – групи ризику [1, с.28].

У закордонному досвіді соціально-психологічної роботи розглядаються як клієнти соціальної роботи такі групи осіб: безхатченкі; родини, в яких існують проблеми дитячої занедбаності, сексуальних чи фізичних зловживань щодо дитини одного з членів подружжя; подружні пари, що мають відхилення у шлюбно-сімейних відносинах; родини, в яких дитина фактично виховується одним із батьків і в яких конфлікти провокуються насиллям з боку батька, з можливими відповідними втечами з дому та іншими девіаціями з боку дитини; ВІЛ-інфіковані люди та їх родини; люди, що мають низькі доходи через безробіття, втрату годувальника, різні нозологічні обмеження, недостатність навичок та нахилів тощо; люди, які перебувають або перебували в ув'язненні, життєві практики яких були змінені через покарання за протиправну поведінку; незаміжні вагітні дівчата-підлітки чи такі, що вже виховують дитину; люди, які мають специфічні соматичні чи психічні захворювання, або яким встановлено інвалідність; термінальні хворі; люди, залежні від вживання алкоголю, наркотиків, та члени їх родин; мігранти та меншини, які мають недостатні ресурси та можливості, чи ті, хто став жертвами расизму, сексизму або іншої форми дискримінації; люди із затримкою в розвитку (інваліди розвитку) та їхні родини; особи похилого віку, що через поважний вік не можуть адекватно функціонувати в суспільстві; діти-сироти і такі що залишились без батьківського піклування; жертви насилля; діти, що мають проблеми в навчальній діяльності та їхні родини; люди у стані стресу, що пов'язаний із різними травмуючими факторами (смерті, катастрофи, звільнення, вихід на пенсію) [3, с. 209; 6].

В практичній соціально-психологічній роботі може бути і розширення контингенту клієнтів, адже і в традиційній українській сім'ї можуть мати місце негаразди й на побутовому рівні, і конфліктність із членами родин сусідів тощо. Враховуючи соціально-психологічну підтримку клієнтів, можна типологізувати їх специфічні спільності в Україні з групуванням у більш великі групи наступним чином (табл. 1).

Таблиця 1

Типологізація клієнтів соціально-психологічних служб в Україні з різних соціальних груп та спільностей

Специфічна соціальна група клієнтів	Приклади контингенту клієнтів спільності	Заклади соціально-психологічної інфраструктури
1	2	3
1. Клієнти із маргінальною спрямованістю	безхатченкі; важковиховувані діти та підлітки; особи що перебували чи перебувають в ув'язненні (звільнились з місць позбавлення волі); маргіналізовані особи з девіантною поведінкою, які страждають на алкоголізм, наркоманію, проституцію;	Організація Товариства Червоного Хреста; центр соціальних служб; органи управління освітою та охороною здоров'я; кримінальна поліція у справах неповнолітніх; департамент відбування покарань; департамент соціального захисту.
2. Клієнти , які не можуть набутися достатньої економічної активності в сучасному інституті зайнятості	Малозабезпечені особи чи родини; окремі особи, що мають низькі доходи через безробіття, втрату годувальника; особи після проходження військової служби, члени їх сімей; особи із інвалідністю різних груп та нозологій;	Центр соціальних служб; реабілітаційні центри; департамент соціального захисту; центр зайнятості; органи управління освітою та охороною здоров'я; організація Товариства Червоного Хреста.
3. Клієнти , які постраждали в наслідок посткатастроф	Особа, які постраждали в наслідок ЧАЕС; внутрішньо-переміщені особи; мігранти.	Центр соціальних служб; реабілітаційні центри; департамент соціального захисту; центри зайнятості; органи управління освітою та охороною здоров'я; організація Товариства Червоного Хреста.
4. Клієнти із соціальними захворюваннями та тимчасовими відхиленнями	Особа хворі на соціальні хвороби ВІЛ/СНІД, туберкульоз, вірусний гепатит тощо; особи, які пройшли лікування в закритих спеціалізованих установах; споживачі ін'єкційних наркотиків; диспансерні групи хворих тощо; особи, які мають суїцидальні нахили.	Органи управління освітою та охороною здоров'я; центр соціальних служб; реабілітаційні центри, департамент соціального захисту, центр зайнятості; організація Товариства Червоного Хреста; «Мережа ЛЖВ» та ряд інших громадських організацій; телефон довіри.
5. Клієнти , які виховуються без батьківського нагляду	Особа із сирітським дитинством включаючи сиріт, позбавлених батьківського піклування та осіб з їх числа; «діти вулиці».	Органи управління освітою та охороною здоров'я; Центри соціальних служб; інтернатні заклади; департамент соціального захисту; Центри зайнятості; організація Товариства Червоного Хреста; ряд інших громадських організацій.
6. Клієнти , що мають ризиковану сексуальну поведінку	Клієнти, що мають гомосексуальну чи лесбійську поведінку; жінки, працівниці секс-бізнесу.	Органи управління освітою та охороною здоров'я; Центри соціальних служб; Департамент соціального захисту, Центри зайнятості; організація Товариства Червоного Хреста; ряд інших громадських організацій; органи правопорядку; телефон довіри.
7. Клієнти , які стали жертвами насилля, різних форм дискримінації	Особа які стали жертвами насилля, расизму, сексизму або іншої форми дискримінації; люди у стані стресу, що пов'язано із різними травмуючими факторами (смерті близької особи, катастрофи, звільнення, вихід на пенсію); подружні пари, що мають відхилення у шлюбно-сімейних відносинах; родини, в яких дитина фактично виховується одним із батьків і в яких конфлікти провокуються насиллям з боку батька, з можливими відповідними втечами з дому та іншими девіаціями з боку дитини;	Органи правопорядку; органи управління освітою та охороною здоров'я; Центри соц. служб; Департамент соціального захисту, Центри зайнятості; організація Товариства Червоного Хреста; ряд інших громадських організацій; міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда-Україна"; підрозділи Державної служби України з надзвичайних ситуацій; телефон довіри.
8. Клієнти за різними соціально-демографічними ознаками	діти, тобто особи до 18 років; безробітна молодь, що не має досвіду будь-якої економічної активності; неповнолітні незаміжні вагітні дівчата-підлітки чи такі, що вже виховують дитину; самотні молоді жінки; молоді сім'ї з дітьми; особи похилого віку; безробітна молодь що не має досвіду будь-якої економічної активності; особи передпенсійного та пенсійного віку.	Органи правопорядку; органи управління освітою та охороною здоров'я; центри соціальних служб; департамент соціального захисту, інтернатні заклади; Центри зайнятості; організація Товариства Червоного Хреста; міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда-Україна"; ряд інших громадських організацій; підрозділи Державної служби України з надзвичайних ситуацій; телефон довіри; відділення пенсійного фонду.

Аналізуючи матеріали наукових досліджень різних авторів, можна дійти до висновку, що наявність у суспільстві специфічних соціальних груп та спільностей груп є масштабною соціально-психологічною проблемою, а стан їх повсякденного буття близький до стану соціальної ексклюзії. Зазначену проблематику пропонується подолати шляхом побудови та використання не лише реально-існуючих напрацювань супроводу клієнтів спеціалізованих соціально-психологічних служб, але й розробки та оновлення вже існуючого інструментарію, що буде здатним справити позитивний вплив на клієнта та його оточення. Можна запропонувати соціально-психологічну підтримку, яку здійснювати, використовуючи суб'єкт-суб'єктну взаємодію клієнта та співробітників закладів інфраструктури, що має забезпечити більш якісну підтримку представників специфічних соціальних груп та спільностей, адже це буде протидіяти стану їх соціальної ексклюзії, виключить стигматизацію і маргіналізацію частини відповідних клієнтів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Гуманізація сучасної соціальної політики в Україні піднесла на якісно новий рівень психологічну діяльність в цілому, інституціоналізувалась психологія соціальної роботи як вид професійної та наукової діяльності в сучасному українському суспільстві.

Типологізовано клієнтів соціально-психологічних служб в Україні з різних соціальних груп та спільностей з поділом специфічних соціальних груп клієнтів на відповідні спільності клієнтів та відзначено заклади соціальної інфраструктури, які мають здійснювати їх підтримку. Організаційна взаємодія спеціалізованих служб в соціально-психологічній роботі є цікавим напрямком дослідження як з боку методологічного, так із інфраструктурного забезпечення діяльності. Реагуючи на кризовість у сучасному суспільстві, держава як макроагент соціалізації та реабілітації клієнтів організовує у т.ч. й соціально-психологічну реабілітацію, дієву підтримку через соціальну політику на різних рівнях ієрархії – державного, регіонального, місцевого та на рівні територіальних громад; забезпечує роботу психологів в різних соціальних сферах, як то державна служба, бізнес, промисловість, освіта, охорона здоров'я, армія, МВС тощо. Запропоновано здійснювати соціально-психологічну підтримку, використовуючи суб'єкт-суб'єктну взаємодію клієнтів та співробітників закладів інфраструктури, що забезпечить якіснішу підтримку членів специфічних соціальних груп та спільностей, адже вони не будуть залишатись носіями соціальної ексклюзії, будуть меншою мірою стигматизованими і не буде з цього передумов для маргіналізації частини проблемного контингенту.

Список використаних джерел

1. Алгоритмы консультирования представителей целевых групп проектов снижения вреда. Пособие для социальных и аутрич-работников / М. Варбан, Л. Шульга, И. Огданский, Н. Тюленева и др. – К.: МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2014. – 90 с.
2. Андреева, Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. - М.: Аспект Пресс, 2012. - 363 с.
3. Все про соціальну роботу [Короткий енциклопедичний словник-довідник] / За науковою ред. д.соц.н., проф. Пічі. Вид. 2-ге, виправлене, перероблене та доповнене. – Львів: «Новий світ – 2000», 2013. – 616с.
4. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2015 році // Статистичний бюлетень державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Кулебякин Е.В. Психология социальной работы. Учебно-методическое пособие. / Е.В. Кулебякин. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного государственного университета, 2004. – 86 с.
6. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене/В.В.Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688с.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: підручник: У 2 кн. Кн. 2 / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 558 с.
8. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки: методичний посібник / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, І.М. Біла, Г.П. Лазос та ін.; за заг. ред. З. Г. Кісарчук. – К.: Логос. – 232 с.
9. Соціальна робота у сфері зайнятості населення: навчальний посібник для студентів спеціальності соціальна робота / за ред. В.В. Харабет, А.І. Андрищенко, В.М. Ніколаєвського. – Маріуполь: Новий світ, 2012. – 568 с.
10. Соціальний звіт за 2015 рік [Електронний ресурс] / Департамент стратегічного планування Мінсоцполітики України // Мінсоцполітики України. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=160211.
11. Халамендик В.Б. Інфраструктура соціальної роботи: теоретико-методологічний аналіз. Монографія/Б.Халамендик. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – 262 с.
12. Цветкова, Л.А. Социальная психология наркотизма в студенческой среде / Л.А. Цветкова. - СПб.: СПбГУ, 2012. - 256 с.

References translated

1. Algorithms of consultation of representatives of target groups of projects of decrease in harm. A grant for social and outreach workers / M. Varban, L. Shulga, I. Ogdansky, N. Tyuleneva, etc. – To.: MBF "The International Alliance on HIV/AIDS

- in Ukraine", 2014. – 90 pages.
2. Andreyeva, G. M. Social psychology: The textbook for higher educational institutions / G. M. Andreyeva. - M.: Aspect Press, 2012. - 363 with.
  3. All about a sots_alna to the robot [A short entsiklopedichny slovník-dov_dnik] / Behind an edition naukova д.соц.н., prof. P_ch_. Look. to a 2-ga, vipravlena, pereroblена that to the dopovнена. – Львів: "Is newer світ – 2000", 2013. – 616 pages.
  4. An okhorona mortgage здоров'я that захворюваність населення Ukraṣni at 2015 році//the Statistichny bulletin majestic to a statistics kom_tet [the Elektronny resource]. – The mode to access to the website: <http://www.ukrstat.gov.ua>
  5. Kulebyakin E. V. Psychology of social work. Educational and methodical grant. / E. V. Kulebyakin. – Vladivostok: Publishing house of the Far East state university, 2004. – 86 pages.
  6. Moskalenko of V. V. Sots_aln психологія. P_druchnik. Vidannya to a 2-ga, vipravlena that dopovnene/V.V.Moskalenko. – To.: Center учбово ї_l_teratur, 2008. – 688 pages.
  7. Orban-Lembric of L. E. Sots_aln психологія: p_druchnik: At 2 books of Book 2/L. E. Orban-Lembric. – To.: Либідь, 2006. – 558 pages.
  8. Psikholog_chna of a dopomog дітям at the krizovikh the situats_yakh: method i tekhn_k: metodichny pos_bnik / Z.G. K_sarchuk, Ya. M. Omelchenko, I. M. B_la, G. P. Lazos that ін.; for заг. edition Z. G. K_sarchuk. – To.: Lagos. – 232 pages.
  9. Sots_alna of the robot at сфері зайнятості населення: a navchalny pos_bnik for студентів спеціальності a sots_alna of the robot / for an edition of V. V. Harabet, And.I. Andryushchenko, V. M. N_kola%vsky. – Mar_upol: Novy світ, 2012. – 568 pages.
  10. Sots_alny звіт for 2015 рік [the Elektronny resource] / Department of strateg_chny планування M_nsotspol_tiki Ukraṣni//M_nsotspol_tiki Ukraṣni. – 2016. – The mode to access to a resource: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=160211.
  11. Halamendik V. B. of a _nfrastruktur sots_alno і robot: teoretiko-metodolog_chniya аналіз. Monograf_ya/V.B. Halamendik. – Zaporizhia: Dick field, 2006. – 262 p.
  12. Tsvetkova, L.A. Social psychology of a drug addiction in the student's environment / L.A. Tsvetkova. - SPb.: St.Petersburg State University, 2012. – 256.

Kuzmin, V. Classification of specific groups the population of Ukraine in the direction of social and psychological operations. The article deals with the typology of specific groups of the Ukrainian population in focus of social and psychological work in special institutions. The author proposed to believe that the main criterion of social and psychological infrastructure support was the high quality of social and psychological adaptation and socialization, resocialization respective customer groups, because professional support of the population should be based on subject-subject interaction, which was especially important in today domestic realities. The author classified the clients of social and psychological services in Ukraine from different social groups and communities with the division of specific social groups of clients to appropriate community clients and noted social infrastructure institutions that have to implement them support. Organizational feedback of specialized services in social-psychological work is an interesting area of research both from a methodological way of provision of infrastructure. Responding to the crisis in modern society the state as a macro agent of socialization and rehabilitation of clients including organized and psychosocial rehabilitation, support through effective social policies at different levels of the hierarchy – the national, regional, local and at the level of local communities; supports the work of psychologists in different social sectors, such as public service, business, industry, education, health, military, Interior Ministry and others.

Keywords: specific social group, psychology, social work, customer, social and psychological adaptation, socialization, specialized agencies.

УДК 159.922

POSITIVE VALUES MATURITY LEVEL IN RESPONDENTS WITH DIFFERENT HARDINESS INDEX

K.P. Kutovyy

PhD in Psychology, associate professor of General and Medical Psychology Department

I.O. Arshava

PhD in Public Administration, private notary, associate professor of Social and Management Psychology Department, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

Кутувий К.П., Аршава І.О. Рівень сформованості позитивних цінностей у суб'єктів з різним рівнем життєстійкості.

В статті проаналізовано особливості зв'язку сформованості позитивних цінностей, сенсожиттєвих орієнтацій з рівнем життєстійкості юнаків. Представлено науково-теоретичний аналіз понять «життєстійкість», «позитивні цінності». Визначено, що передумовою життєстійкості людини в майбутньому є узгоджена система ціннісних орієнтацій, яка лежить в основі формування узгоджених життєвих цілей та планів. Виявлено, що у юнаків з високою життєстійкістю більш сформований рівень позитивних цінностей: розвинене вміння спілкуватися, хоробрість, завзятість, любов, гумор, ентузіазм. Встановлено, що високому рівню життєстійкості особистості відповідає вищий рівень сформованості позитивних цінностей. Виявлено, що показники життєстійкості мають позитивний кореляційний зв'язок з позитивними цінностями особистості, рівнем сенсу життя, саморегуляції.

Ключові слова: особистість, життєстійкість, позитивні цінності, сенсожиттєві орієнтації, саморегуляція, трансцендентність.

Кутовой К.П., Аршава И.А. Уровень сформированности положительных ценностей у субъектов с разным уровнем жизнестойкости. В статье проанализировано особенности связи сформированности положительных ценностей, смысложизненных ориентаций с уровнем жизнестойкости юношей. Представлено научно-теоретический анализ понятий «жизнестойкость», «положительные ценности». Определено, что предпосылкой жизнестойкости человека в будущем является согласованная система ценностных ориентаций, которая лежит в основе формирования согласованных жизненных целей и планов. Выявлено, что у юношей с высокой жизнестойкостью более сложившийся уровень позитивных ценностей: развито умение общаться, храбрость, упорство, любовь, юмор, энтузиазм. Установлено, что высокому уровню жизнестойкости личности соответствует более высокий уровень сформированности положительных ценностей. Выявлено, что показатели жизнестойкости имеют положительную корреляционную связь с положительными ценностями личности, уровнем смысла жизни, саморегуляции.

Ключевые слова: личность, жизнестойкость, положительные ценности, сенсожизненные ориентации, саморегуляция, трансцендентность.

Problem formulation. In the challenging environment of modern youth life, the problems associated with emerging difficult situations solution are being especially actualized. These problems are topical for young people, because current social situation requires maximum adaptation. They face the challenges related to both adoption of a new role in the society and the professional self-determination. Some of these challenges are External independent testing, university entry, further employment, increasing number of interpersonal interactions as well as many other not less stressful situations connected with necessary development of personal independence. So, it's important to find the mechanisms, conditions and factors of personal resources development to overcome the difficult life situations and to form the human capabilities to resist the impact of environment and preserve own mental and physical well-being. Studies of inner human resources enable person to withstand the difficult conditions of life keeping own human self, integrity and identity. To denominate these resources modern psychologists use a range of categories such as adaptability, psychological stability, personal potential, vitality and hardiness.

Analysis of recent studies and publications. In our opinion, the most capacious concept reflecting the personal vital potential is "hardiness". This concept introduced by S. Kobasa and S. Maddi expresses the abilities of personality for mature and complex forms of self-control both on existential and psycho-physiological levels of person functioning. That's why modern psychology pays high attention to such an integrative property as hardiness [7; 8].

The development of hardiness as integral personality trait and its components is a subject of researches and studies by native and foreign scientists: L. Aleksandrova, B. Ananiev, S. Bogomaz, D. Koshaba, D. Leontiev, N. Loginova, S. Maddi, T. Nalyvaiko, S. Rubinstein, A. Fominova etc. Specifics of hardiness correlation with elements of self-organization, self-realization, self-regulation of personality behavior are justified in researches conducted by L. Dyka, V. Morosanova, K. Muzdybaev, A. Osnitsky etc.

Theoretical analysis leads to conclusion that hardiness index is determined by the level of semantic regulation allowing to regard life difficulties as situations of progress. The highest level of semantic regulation is represented in *vital values*. If person realizes the expediency of the following positive values in life, it will be able to consciously adjust its own level of subjective life satisfaction, which will determine *personal stability and prospects of development*. In particular, researches in the field of positive psychology (S. Peterson, and M. Seligman) indicate that positive individual values obtain more extended definition in modern psychological science [9; 10; 11].

Apparently, the system of positive values and life-meaning orientations are composing the background component of personal stability. According to S. Maddi concept, the hardiness components are being formed in childhood and partly in teenage period. That's why we consider teenage period of life as the most proper time to form hardiness as a component of personality regulatory system important to improve the physical and mental health of youth in further coping of life challenges and personal realization [3; 8].

Analyzing the mentioned above, we can affirm that the identification in specifics of correlation between positive values maturity level and the personality hardiness index in young age still remains behind the field of problematic studied. Both hardiness and the positive personal values are system of stable positive personality traits which may be considered as a certain personal resource that promotes a successful adaptation to a new educational or professional environment. The actual issue research enable us to assume that the planning of the further hardiness as an integral characteristic of young age person may improve the ability for everyday life difficulties coping as well as the responsibility for own present and

future.

The basic mechanisms of hardiness are primarily focused on reducing the negative impact of any stress factors identified by S. Maddi. Accordingly to D. Leontiev and E. Rasskazova studies, some of these mechanisms are evaluation of life changes as less stressful, forming of motivation for transformational acquirement, immune responses enhancement, advanced responsibility in health practices use, search for active social support that would contribute the transformational acquirement. Being in action, these mechanisms of hardiness enable the constructive solving of problems, coping of life difficulties and adverse circumstances emerging on the way towards individual self-realization [4; 6].

Hardiness is a system of creeds about self, the world, and the relationship with reality. This disposition includes three relatively independent components: engagement, control and risk taking. The intensity of these components and hardiness in general, prevents inner tension development in stressful situations by hardy stress coping and perception of such a situations as less important.

A person with the intense hardiness position is prone to experience the happening events as "interesting and joyful, a result of personal choice and initiative, and important stimulus to learn something new" (D. Leontiev, E. Rasskazova, 2006) [6, p.13]. Such person is able to effective self-regulation not only in the stressful situations but also in the situations of success in different spheres of life. A viable person uses a "flexible" self-regulation that enables its own performance monitoring, as well as decision making shall it continue or cancel the activity despite a fatigue [6]. Therefore, a viable person feels satisfied with his/her work more often, and consequently demonstrates a higher performance in different spheres of life.

Hardiness is being acquired and formed in a context of relationships between children and parents. The foundation of an engagement component formation is a kind of children/parents relations based on respect and support. Shaping the child's concern, *engagement* in life and involvement, this type of relations gives the feeling of acceptance and support, satisfying the need for security and love, procreating the proper conditions for the realization of a personal potential. Under these conditions, environment becomes exciting and meaningful to a child and self-interest appears. The absence or lack of parental love when parents do not accept or deny the expression of children needs and abilities gives the feeling of empty world deprived of values. As a result, it leads to an estrangement formation [8].

In the last decade, we can notice the significant interest towards the study of positive character traits in foreign psychology. A considerable amount of researches in this direction was made before during the studying of the certain positive traits impact on a human feeling of subjective well-being. For example, studies by C.Snyder (1994) detected an important role of *hope* causing the subjective well-being [9].

Recently, there has been significant progress in reasoning and development of positive character traits *classification criteria*. These studies were led by "Values in Action" (VIA) Research Institute established in USA. The researchers modeled the list of so-called "healthy traits" of personality based on descriptions of mental deviations contained in the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders edited in United States (DSM-IV / DR). On this basis, 24 personal properties were selected and defined as traits (traitlike) [10, 11].

The selected "positive" (healthy) traits were correlated with six virtues; in turn, they have been identified on the background of broad review of the basic philosophical traditions of virtues determination in different cultures and religions, in particular Jewish, Christian and Muslim etc. All the six fundamental virtues are common for different cultures, so they were selected as the universal values that guide an optimally functioning personality.

Accordingly to the interpretation suggested by authors of classification, *wisdom* provides the insight into a person's cognitive abilities represented in active prediction of knowledge acquirement and practical apply; *courage* means manifestation of fortitude and vital energy required to provide active efforts to reach the objectives in cause of difficulties and obstacles; *humanity* provides the ability to form and maintain friendly social relationships; *justice* appears as citizenship and promotes social welfare; *moderation* is a self-control; and *transcendence* are ideas about the sense of being and correlation to the world around [11].

The integral comprehension of positive values in a personal development is currently an important task. Due to the fact that the value orientation is the most important factor for a personal self-determination, the problem formation of the value system among the young people is particularly

relevance nowadays. An unrepugnant system of value orientations determines the productivity of life, priorities setting simplifies the situation of life choices [1, 2, 11].

A value characterizes the personality in terms of the essential principles of life, which he/she uses as a reference point during the life path. As it is known, the value system is being formed in the process of socialization and the role identification. The value orientations mostly determine the peculiarities of social and psychological adaptation, an interaction with other people, an effectiveness of different activities, an organization and content fullness of the whole life. In turn, changes in the structure of personality are related to the formation of the value system. Therefore, the changes occurring in the value orientations of the modern youth require more complex research.

In our opinion, one of the most significant aspects is the research of the peculiarities of hardiness taking into account the positive personal values.

Each age stage of personality is characterized by the dominance of certain values. During the enhancement, the views of personality, attitudes – both to reality and to the way of seeing oneself – are changing. Youth age is characterized by a self-assertive ambition, a professional identity, a self-realization need. A coordinated, consistent value system, which is the basis of forming meaningful and coherent chronological life goals and plans, is the most important prerequisite for successful personal fulfillment in the future.

The main purpose of current research – is following up the features of relation between the level of positive values formation and ideas about meaning of life of senior pupils with different rates of hardiness.

The sample is 63 people, age from 16 to 17 (30 boys and 33 girls).

To answer the research questions the following data tools were used (covering the object of current study - hardiness and the psychological constructs that make up the positive human values): «Hardiness inventory» by S. Maddi (adapted by D. Leontyev, E. Rasskazova) [6]; test «Assessment of the child dignity» by K. Dalsgaard [11]; test «Life-purpose orientation» by D. Leontyev [5]; test «Style of self behavior» by V. Morosanova.

Mathematic - statistical data was processed using the r - linear Pearson correlation coefficient (for data relation between indicators); the Mann-Whitney U-test (for detecting statistically significant differences).

Statistical analysis of the results of empirical research primarily involved the comparison of positive values life-purpose orientation and other traits studied with different levels of resilience. On the first phase of data processing all testers were divided in 2 groups (according to the index of total scale of hardiness by S. Maddi inventory) – with high level (37 persons) and low level (26 persons) of vitality. The criterion for the distribution acted studied arithmetic average on a scale general vitality is 78.95. Table 1 shows the performance differences of significance defined with the Mann-Whitney U-test, distributed between the groups. These results indicate statistically significant differences in terms of technique scales of hardiness by S. Maddi.

Table 1

Comparison of the mean values of the studied groups with low and high level of hardiness by the scale of S. Maddi

Scales	Group with low level of hardiness	Group with high level of hardiness	Mann-Whitney U-test	Level of signifance
Involvement	25.4	38.8	38.5	0.001
Control	22.8	34.7	43.5	0.001
Risk acceptance	12.0	18.6	76.5	0.001
Total hardiness	60.2	92.1	10.0	0.001

Consider the differences between the groups regarding positive values, the results are shown in Table 2. Total we got 8 statistically significant differences out of 24 scales by K.Dalsgaard method. Thus, we can state that members of the group with the high resilience statistically significantly different from the members of the group with the low hardiness characterizing by more developed ability to communicate, courage, perseverance, love, teamwork, humor and enthusiasm and leadership qualities. All these indicators averages in the group with the high resilience are higher than in the group with the low resilience.

Table 2

Indicators of positive values differences magnitude (Mann–Whitney U-test) between two groups with low and high level of hardiness studied by method of K. Dalsgaard

Scales	Group with low level of hardiness	Group with high level of hardiness	Mann-Whitney U-test	Level of signifiacne
1. Curiosity	7.7	7.3	413.5	0.331
2. Love of Knowledge	6.9	7.5	391.0	0.198
3. Ability to judgment	6.8	6.4	370.5	0.112
4. Resourcefulness	7.0	7.3	430.0	0.471
5. Ability to communicate	6.6	7.9	296.0	0.008**
6. Ability to see prospects	7.1	7.8	378.5	0.145
7. Courage	7.2	8.6	267.5	0.0028**
8. Persistence	6.4	7.9	279.5	0.0048**
9. The integrity of character	6.3	7.1	368.5	0.112
10. Compassion	7.5	8.2	377.0	0.139
11. Love	7.4	8.9	294.5	0.0068**
12. Collectivism	6.1	7.6	283.0	0.0058**
13. Justice	7.1	7.7	415.0	0.348
14. Leadership	4.3	6.3	217.0	0.001**
15. Self - control	7.3	8.0	364.0	0.094
16. Prudence	7.3	7.8	410.0	0.307
17. Humility	7.8	7.6	433.0	0.495
18. The aesthetic feeling	7.5	7.5	435.0	0.515
19. Gratitude	7.9	8.3	426.0	0.429
20. Hope	7.0	7.7	372.0	0.123
21. Faith	6.7	7.6	360.5	0.087
22. Forgiveness	6.9	7.1	461.0	0.777
23. Humor	7.2	8.0	340.5	0.046*
24. Enthusiasm	6.0	8.3	161.5	0.001**

Note: * - statistically significant differences at $p \leq 0.05$

** – statistically significant differences at $p \leq 0.01$

This allows to state that the respondents from our sample with low level of hardiness have low level formation of positive values, in accordance with high level of personality hardiness corresponds high level of development of positive values.

Analysis of comparing the scales of «Life-purpose orientation» method by D. Leontyev studied between different groups with the help of Mann–Whitney U-test (Table. 3) shows statistically significant differences at level $p < 0,001$ in all scales of test.

Table 3

Definition of life-meaning orientations index differences between sample persons with low and high hardiness level (using the LPO methodology by D. Leontiev)

Scales	Group with low level of hardiness	Group with high level of hardiness	Mann-Whitney U-test	Level of signifiacne
Total index	80.0	105.5	149	0.001*
Goal	23.3	32.3	157	0.001*
Process	30.9	32.9	154.5	0.001*
Result	20.3	26.9	187	0.001*
Locus of control –me	16.5	21.9	161	0.001*
Locus of control – life	23.8	30.7	221.5	0.001*

Note: * - statistically significant differences at $p \leq 0.01$

It allows us to affirm that in our research, high sense of being level is typical to high index of hardiness. An interesting and less explored issue is self-regulation specifics of people with different level of

hardiness. Accordingly to data represented in Table 4, there are certain differences between the sample teams studied by the following scales of V. Morosanova questionnaire: "simulation", "results evaluation", "flexibility", "independence" and "the overall level of self-regulation".

Note that average index by "independence" scale in low hardiness team was higher than high hardiness team level. Practically, it means that persons with low hardiness are mostly prone to rely on own strength, less attracting others to solve their problems. A possible argument for this assumption is that low-hardiness team persons pay more attention to behavior planning, but differences between teams are not significant here, so we cannot argue this decisively. This issue may be the topic worthy of separate study.

Table 4

Definition of self-regulation index differences between sample persons with low and high hardiness level

Scales	Low level of hardiness	High level of hardiness	Mann-Whitney U-test	Level of signifance
Planning	6,4	6,3	449	0,650
Modeling	4,6	6,2	227,5	0,000*
Programming	5,5	6,1	372	0,123
Appraisal of result	5,4	6,5	253,5	0,001*
Flexibility	5,6	7,1	235,5	0,000*
Independence	5,9	5,0	330	0,032*
Total level of self-regulation	28,5	31,7	318,5	0,023*

Note: * - statistically significant differences at $p \leq 0.01$

At the next stage of the results processing we conducted a correlation analysis. The purpose of this stage was to determine correlations between hardiness index and other procedures performed. As it is represented in Table 5, hardiness has close correlations to positive values measured by K. Dalsgaard methodology. Note that all the significant correlations were positive. Among the scales of hardiness test, the most statistically significant are correlations with such values as "enthusiasm", "dedication", "love", "kindness", "teamwork", and "leadership" revealed in indicators of "engagement" scale.

Table 5

Levels of index correlation by S.Maddi hardiness methodology and positive values questionnaire by K. Dalsgaard

Scales	Involvement	Contol	Risk acceptance	Total index of hardiness
1. Curiosity	7.7	7.3	413.5	0.331
2. Love of Knowledge	6.9	7.5	391	0.198
3. Ability to judgment	6.8	6.4	370.5	0.112
4. Resourcefulness	7.0	7.3	430	0.471
5. Ability to communicate	6.6	7.9	296	0.008**
6. Ability to see prospects	7.1	7.8	378.5	0.145
7. Courage	7.2	8.6	267.5	0.0028**
8. Persistence	6.4	7.9	279.5	0.0048**
9. The integrity of character	6.3	7.1	368.5	0.112
10. Compassion	7.5	8.2	377	0.139
11. Love	7.4	8.9	294.5	0.0068**
12. Collectivism	6.1	7.6	283	0.0058**
13. Justice	7.1	7.7	415	0.348
14. Leadership	4.3	6.3	217	0.001**
15. Self - control	7.3	8.0	364	0.094
16. Prudence	7.3	7.8	410	0.307
17. Humility	7.8	7.6	433	0.495
18. The aesthetic feeling	7.5	7.5	435	0.515
19. Gratitude	7.9	8.3	426	0.429
20. Hope	7.0	7.7	372	0.123
21. Faith	6.7	7.6	360.5	0.087
22. Forgiveness	6.9	7.1	461	0.777
23. Humor	7.2	8.0	340.5	0.046*
24. Enthusiasm	6.0	8.3	161.5	0.001**

Note:**Correlation significant at 0,01

*Correlation significant at 0,05

Total hardiness as an integral scale of questionnaire is correlated to leadership qualities, teamwork, love, devotion, and courage; in particular, it affirms the hypothesis of current study.

There is also a statistically significant positive correlation between hardiness and life-meaning orientations, except of "process" scale. In general, we can say that the higher is one's hardiness level, the more intense and filled with sense person's life is. It especially goes to objectives setting, focusing on results and vital self-control.

As for "process" scale, we can say that life of persons with low hardiness may be full of events too, but the character of these events perception is far from their meaning of life. For example, it may be negative experiences, some obstacles coping etc.

Conclusions. On the basis of the obtained results we can state the following, i.e. high school students with the high hardiness index, unlike their cohorts with the low level, have more developed communicative abilities, courage, devotion, love, teamwork, humor and enthusiasm as well as leadership qualities. High levels of personal hardiness are correlated with the higher levels of the positive values maturity. High level of life sense in high school students promotes the higher level of hardiness. The data correlation analysis displayed that all the hardiness indicators have a positive correlations with the positive personal values, the sense of being level, self-regulation and the positive emotions experiencing.

The perspective of our research is to study a personal potential development, as well as specifics of changes in mentality of modern youth.

References transliterated and transliterated

1. Fredrickson, B.L. The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions / B.L.Fredrickson // *American Psychologist*. – 2001. – Vol 56. – P.218–226.
2. Gallagher, M. W. Positive Psychology / M. W. Gallagher, S. J. Lopez // In W. Buskist (Ed). *The SAGE Handbook of Psychology of the 21-st Century*. – 2008. – P. 202–210.
3. Kuzikova S. B. Psihologichni osnovi stanovlennya sub'ekta samorozvitku v yunatskomu vitsi : monografiya / S. B. Kuzikova. – Sumi : MakDen, 2012. – 410 s.
4. Leontev D. A. Novye orientiry ponimaniya lichnosti v psihologii: ot neobhodimogo k vozmozhnomu / D. A. Leontev // *Voprosy psihologii*. – 2011. – №1. – P. 3-27.
5. Leontev D.A. Test smyslozhiznennyih orientatsiy [Life-purpose orientation] / D. A. Leontev. – M.: Smyisl, 2000.
6. Leontev D.A. Test zhiznestoykosti [Test of hardiness]/ D. A. Leontev, E. I Rasskazova. – M.: Smyisl, 2006. – 63 p.
7. Maddi S. Hardiness: an Operationalization of Existential Courage / S.Maddi // *Journal of Humanistic Psychology*. – 2004. – Vol. 44, № 3. – P. 279-298.
8. Maddi S. Smyisloobrazovanie v protsessah prinyatiya resheniya / S.Maddi // *Psihologicheskij zhurnal*. – 2005. – Vol. 26, № 6. – P. 87-101.
9. Nosenko E. L. Suchasni napryami zarubzhnoyi psihologiyi: psihologiya osobistosti: pidruchnik /E. L. Nosenko, I. F. Arshava. – D. : Vid-vo Dnlpropetr. nats. un-tu, 2010. – 261 p.
10. Peterson, C. Character strengths and virtues: A handbook and classification/ C. Peterson, M. E. P. Seligman. – New York: Oxford university Press, 2004.
11. Seligman M. P. Novaya pozitivnaya psihologiya: Nauchnyiy vzglyad na schaste i smysl zhizni/ M. P. Seligman. – M.: Izdatelstvo «Sofiya», 2006. - 368 p.

K.P. Kutovyy, I.O. Arshava. Positive values maturity level in respondents with different hardiness index. The article analyzes the correlations among positive values and life sense orientations maturity and the hardiness index of youth. A theoretical scientific analysis of "hardiness" and "positive values" concepts is represented. It was determined that the coherent system of values orientations as a background of coherent life objectives and plans formation is a precondition for the further personal hardiness. We found that the higher level of positive values (as well as the high developed communication skills, courage, devotion, love, humor, enthusiasm) is typical for the young people with strong hardiness. So, the higher the hardiness is, the more mature are positive values. It was revealed that the hardiness index is positively correlated with the positive personal values, sense of being, self-regulation.

Keywords: personality, hardiness, positive values, life-meaning orientation, self-regulation, transcendence.

УДК: 159.922

ДОСЛІДЖЕННЯ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ РОЛЬОВОЇ СТРУКТУРИ ОСІБ, ЩО ПЕРЕЖИВАЮТЬ ОСОБИСТІСНУ КРИЗУ

Н.В. Ліщина

аспірант Кафедри загальної і диференційної психології,
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Ліщина Н.В. Дослідження когнітивного компонента рольової структури осіб, що переживають особистісну кризу.

У статті наводяться емпіричні дані щодо встановлення та аналізу взаємозв'язків між показниками когнітивного компонента (у вигляді понять-стимулів) і шкалами особистісної кризи в прошарку життєвих ролей особистості. Надається інформація про наявність та направленість статистичних зв'язків між явищами, що вивчаються, які представлені кореляційними плеядами в двох вибірках: жіночій і чоловічій. Виявлені неоднозначні зв'язки (прямі, зворотні) між більшістю показників, що вивчаються. Встановлено схожості та розбіжності у кількості та направленості зв'язків між показниками, що вивчаються у представників жіночої статі в порівнянні з чоловічою.

Ключові слова: особистість, соціально-психологічні ролі, криза, життєві ролі, структура особистості, когнітивний компонент, поняття-стимули, особистісна криза.

Лищина Н.В. Исследование когнитивного компонента ролевой структуры лиц, переживающих личностный кризис. В статье предоставлены эмпирические данные о взаимосвязях между показателями когнитивного компонента (в виде понятий-стимулов) и шкалами личностного кризиса, базирующегося на жизненных ролях личности. Дана информация о наличии и направленности статистических связей между изучаемыми явлениями, которые в статье представлены корреляционными плеядами по результатам двух выборок: женской и мужской. Обнаружены неоднозначные связи (прямые, обратные) между большинством изучаемых показателей. Установлены сходства и различия в количестве и направленности связей между показателями у респондентов женского пола в сравнении с мужским.

Ключевые слова: личность, социально-психологические роли, кризис, жизненные роли, структура личности, когнитивный компонент, понятия-стимулы, личностный кризис.

Постановка проблеми. Стрімкі соціокультурні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, пред'являють дедалі більші вимоги до особистості, яка не здатна своєчасно з ними впоратися і все частіше стикається з масою соціально-психологічних протиріч, як внутрішньо-особистісного, так і міжособистісного характеру. Це призводить до загострення психологічних проблем і породження кризових переживань. Окрім психологічної кризи, спостерігається зростання кризи особистості, зокрема особистісної кризи.

На сьогоднішній день досить повно описана феноменологія криз особистості (Р.А. Ахмеров, А.А. Баканова, І.В. Бринза, Г.А. Вайзер, Ф.Е. Василюк, Л.Ф. Верстелле, Л.Г. Дика, І.В. Калінін, К.В. Карпинський, В.В. Козлов, Т.М. Титаренко, G. Carlan) [1, 2, 3, 7, 9], але вивчення особистісної кризи, що обумовлена використанням певних життєвих ролей особистістю, залишається поза увагою вчених.

Кризові процеси вносять непомірний дисбаланс в систему соціально-психологічних ролей, в суперечність вступають всі типи психологічних ролей людини: від ситуативних до життєвих. Зазнають перетворення й традиційні життєві ролі особистості, які через високу значимість в житті людини, інформаційно-просвітній різнобій, відсутність «моделей», на які можна спиратися, ведуть до гострих психічних переживань. На відміну від більшості соціальних ролей, «життєві ролі» спираються на базові цінності особистості, мають істотне значення, особливий сенс в житті людини, є «агрегатом» буття особистості. Наш інтерес викликають саме «життєві ролі» особистості. П.П. Горностаєв стверджує, що «криза завжди супроводжується зміною життєвих ролей людини, руйнуванням старих і появою нових ролей. Ця зміна далеко не завжди відбувається безболісно, часто виникають протиріччя, неможливість позбавитися від старої ролі або складність в прийнятті нової, що створює додаткові труднощі протікання кризи» [8].

Аналіз наукової літератури за проблемою «особистості» та «ролі» дозволив встановити, що ролі входять у структуру особистості [4, 5, 10, 12] і безпосередньо пов'язані із «особистістю». В структурі особистості багатьма дослідниками (Р. Бернс, Т.В. Говорун, В.В. Козлов, В.А. Петровський, О.П. Саннікова, А.В. Сергеева, Х. Ремшмидт та ін..) традиційно виділяються три її компонента: когнітивний, емоційний і поведінковий. Так, А.В. Сергеева надає коротку характеристику кожному компоненту:

- когнітивний компонент – це уявлення особистості про саму себе, які базуються на об'єктивних знаннях чи суб'єктивних думках, що характеризуються ролевими, персональними, екзистенційними самокатегоризаціями;
- емоційний компонент – це самопереживання відносно своїх якостей і можливостей, які характеризуються позитивними, негативними або амбівалентними емоціями;
- поведінковий компонент виражається в частоті прийняття і здійснення самостійних рішень у важливих питаннях життя. Кожне рішення здійснюється з приводу себе і свого життя в певній сфері життя [10].

Дослідники ролевої структури (Г.В. Осіпов, І.С. Клецина, Дж. Мид та ін.) також погоджуються із наявністю трьох компонентів та визначають роль, як інтегративний феномен, в структурі якого виділяють: когнітивний, емоційний, поведінковий аспекти [4, 8, 11]. Автори вважають, що когнітивний рольовий компонент – це знання ролі, уявлення про права, обов'язки, правила, стереотипи, пов'язані з роллю; емоційний – це сила переживань стосовно виконуваної ролі; поведінковий – це вміння виконувати роль, з урахуванням рольової варіативності, гнучкості, глибини, децентрації; наявність копінг-стратегій. Автори стверджують, що вказані чинники впливають на успішність (безуспішність) виконання ролі особистістю, та в разі неуспішного виконання ролі, вірогідна можливість рольового конфлікту або ролевої кризи.

Враховані аспекти мають пряме відношення як до формування особистісної кризи, обумовленої життєвими ролями, так і виходу з неї. Акумуляє вище зазначене, набуває практичного сенсу вивчення трьох визначених аспектів ролевої структури особистості, в першу чергу – когнітивного компоненту, з подальшим аналізом емоційного і поведінкового аспектів, а саме в усвідомленні особистістю своїх життєвих ролей, в спрямованості її інтересів, переживань, цінностей у співвідношенні із рольовими моделями і функціями в контексті психотерапевтичної, консультаційної допомоги (діагностування, прогнозування та корекція поведінки людини в період переживання кризових явищ).

Наш дослідницький інтерес, у зв'язку із вивченням особистісної кризи, пригортає саме когнітивний компонент. Приступаючи до власного емпіричного дослідження, ми припустили, що існують зв'язки між шкалами особистісної кризи (пов'язаною із виконанням життєвих ролей) і показниками «поняттями-стимулами» (які мають відношення до когнітивного компоненту ролевої структури). Виявленню підлягають статистичні закономірності між поняттями-стимулами, гіпотетично пов'язаними з особистісною кризою.

Мета дослідження – виявити та вивчити співвідношення між когнітивними показниками «поняттями-стимулами» і показниками особистісної кризи, обумовленою використанням певних життєвих ролей.

Організація та методики дослідження. Для реалізації поставленої мети використано оригінальний тест-опитувальник діагностики «Схильності до переживання рольової кризи» (РК), автори І.В. Бринза, Н.В. Ліщина та модифікована методика «Символічний аналізатор світу» (САС), Микляєва А.В., Румянцева П.В., яка являє собою видозмінений варіант відомого «Колірного тесту відносин» (Еткінд А.М., 1980).

Змістовно тест-опитувальник РК складається із 96 тверджень, спрямованих на виявлення шести шкал рольової кризи: Я-Дитина, Я-Мати/Батько, Я- Дружина/Супруг, Я-Професіонал, Я-Жінка/Мужчина, Я-Дорослий. Методика РК складається з 2 варіантів: жіночий і чоловічий, тому і зв'язки розглядаються окремо по жіночій і чоловічій вибірці.

Методика САС включає поняття-стимули (ролі, цінності, стани): (Сд)- дорослий, (Сди) – дитина; (Сч) – чоловік, (Сж) – жінка, (Сдр) – дружба, (Сст) – старість, (Ссм) – сім'я, (Ск) – кар'єра, (Сз) – здоров'я, (Скх) – коханий, (Сус) – успіхи, (Ств) – творчість, (Свд) – відпочинок, (Язр) – я зараз, (Ямн) – я в минулому, (Ямб) – я в майбутньому. Поняття-стимули ранжуються та забарвлюються емоціями. Кольоро-асоціативний експеримент, який є основною експериментальною процедурою дослідження за допомогою даної методики, базується на припущенні про те, що істотні характеристики невербальних компонентів відношення до самого себе і до значимих об'єктів індивідуальної картини світу відображаються в колірних асоціаціях до них, тому стає можливим проникнути в «досить глибокі, частково неусвідомлювані компоненти відносин, минаючи при цьому спотворюючи захисні механізми вербальної системи свідомості» [5].

У вибірку увійшли респонденти в кількості 241 осіб, віком від 18 до 56 років, серед них студенти денного та заочного відділення Одеської національної академії будівництва і архітектури, Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, Одеського національного політехнічного університету, а також працівники Приморського району електричних мереж РЕМ, Одеського осередку УСП «Системна сімейна терапія». Статистичне опрацювання даних здійснювалося за допомогою комп'ютерної програми SPSS-13.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Отримані дані кореляційного аналізу надали можливість встановити напрямок і тісноту зв'язків між всіма показниками, що вивчаються. Значимі коефіцієнти представлені в кореляційних плеядах на малюнках 1 і 2. Навіть візуальний аналіз цих малюнків демонструє наявність неоднозначних зв'язків (прямих, зворотних), а також різноманітну тісноту і направленість зв'язків в жіночому варіанті в порівнянні з чоловічим. Роздивимося більш детально жіночий варіант (рис.1).

Згідно рис. 1, шкала ролевої кризи (РК) «Я-Дитина» має прямі лінійні зв'язки з показниками (САС) «доросла» (Сд), «жінка» (Сж) (на рівні $p \leq 0.05$), із «я зараз» (Язр) (на рівні $p \leq 0.01$), та зворотні зв'язки із «старість» (Сст), «творчість» (Ств) (на рівні $p \leq 0.05$). Статистичні дані пояснюються тим, що переживання жінкою ролевої кризи «Я-Дитина» пов'язано, перш за все, з відсутністю її уявлення про роль «дитина» (права, обов'язки, правила, пов'язані з нею), а також з негативним фокусом до важливого компоненту – творчості (Ств). Спостерігається надмірна увага до ролі «доросла» (Сд) і ролі «жінка» (Сж), негативне відношення до старості (Сст) і фіксація на поточному моменті (Язр).

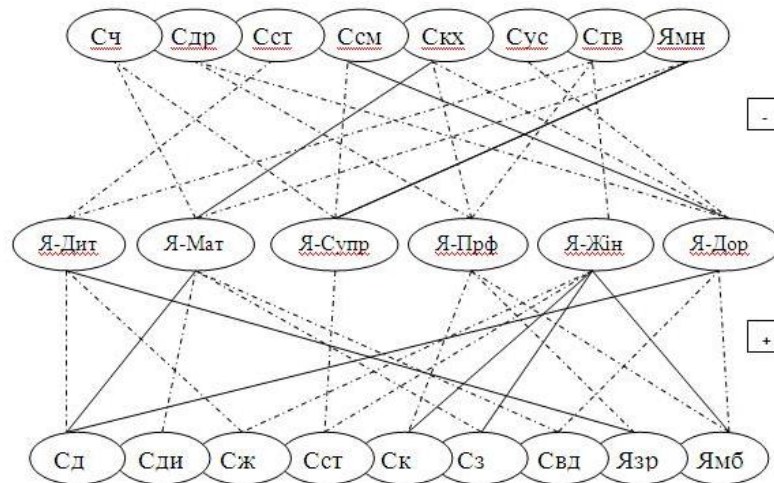

Рис. 1. Кореляційна плеяда між шкалами ролевої кризи і когнітивними показниками «понять-стимулів», жіночий варіант

Примітка: 1) Показники ролевої кризи (РК), жіночий варіант: «Я-Дит» - Я Дитина, «Я-Мат» - Я Мати, «Я-Супр» - Я Супруга, «Я-Прф» - Я Професіонал, «Я-Жін» - Я Жінка, «Я-Дор» - Я Доросла; 2) Показники САС: (Сд)- дорослий, (Сди) – дитина; (Сч) – чоловік, (Сж) – жінка, (Сдр) – дружба, (Сст) – старість, (Ссм) – сім'я, (Ск) – кар'єра, (Сз) – здоров'я, (Скх) – коханий, (Сус) – успіхи, (Ств) – творчість, (Свд) – відпочинок, (Язр) – я зараз, (Ямн) – я в минулому, (Ямб) – я в майбутньому; 3) ___ - $p < 0.01$, - - - $p < 0.05$

Шкала (РК) «Я-Мати» корелює у прямому зв'язку із показниками (САС) «дорослий» (Сд) (на рівні $p \leq 0.01$), «дитина» (Сди), «здоров'я» (Сз), «відпочинок» (Свд) (на рівні $p \leq 0.05$), та у зворотному зв'язку із «коханий» (Скх) (на рівні $p \leq 0.01$), «чоловік» (Сч), «я в минулому» (Ямн) (на рівні $p \leq 0.05$). Цей факт говорить про те, що рольова криза материнства пов'язана, з одного боку, із збільшенням її уваги до ролі «доросла» (в контексті відповідальності) і ролі «дитина» (стосовно відпочинку), а з іншого боку – спостерігається негативне відношення до чоловіків (Сч), особливо – до «коханого» чоловіка (Скх) та фіксація на своєму минулому в негативному контексті. Загострюється увага стосовно здоров'я та відпочинку.

Зворотні кореляційні зв'язки виявлені між шкалою (РК) «Я-Супруга» і показниками (САС) «чоловік» (Сч), «сім'я» (Ссм) (на рівні $p \leq 0.05$), із «я в минулому» (Ямн) (на рівні $p \leq 0.01$), та прямі зв'язки із «старість» (Сст). Наявний факт означає негативне ставлення жінки, що переживає рольову кризу подружжя, до чоловіків, сім'ї, свого минулого, та зростання напружених думок і переживань з приводу старості та її наслідків.

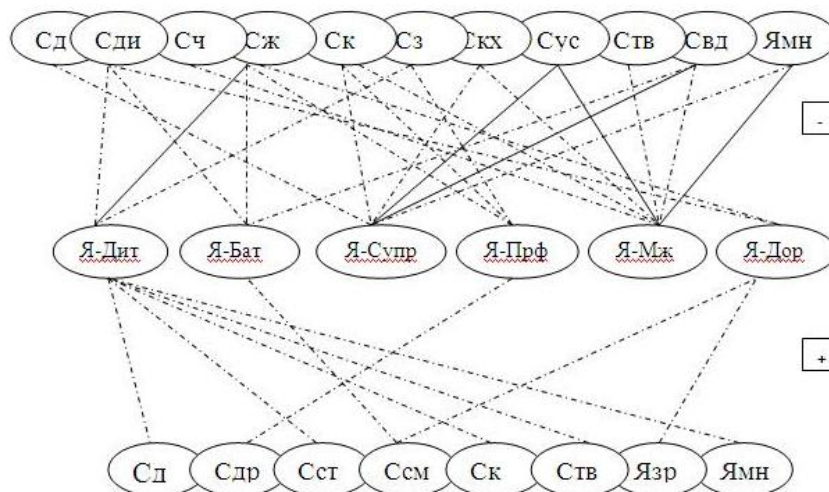
Шкала РК «Я-Професіонал» має прямі лінійні зв'язки із показниками (САС) «кар'єра» (Ск), «я зараз» (Язр) (на рівні $p \leq 0.05$), та зворотні зв'язки із «дружба» (Сдр), «коханий» (Скх), «творчість» (Ств), «я в майбутньому» (Ямб). Психологічне пояснення цьому наступне: при переживанні рольової кризи «Я-Професіонал», жінка має чіткі уявлення про свої права, обов'язки, правила, стосовно власної кар'єри, намагається фіксуватися на поточному моменті, та продовжує свій трудоголізм, який супроводжується страхом дивитися у майбутнє, зберігає негативне ставлення до «коханого» чоловіка, до дружніх стосунків і творчої діяльності.

Переважно позитивні кореляції має шкала (РК) «Я-Жінка» з показниками (САС) «жінка» (Сж), «старість» (Сст) (на рівні $p \leq 0.05$), «кар'єра» (Ск), «здоров'я» (Сз), «я в майбутньому» (Ямб) (на рівні $p \leq 0.01$), а також негативні – із «творчість» (Ств) (на рівні $p \leq 0.01$). Обґрунтувати можна ці дані тим, що навіть в кризі «Я-Жінка», жіночі уявлення про права, правила, стереотипи, пов'язані з безпосередньою роллю «жінки» зберігаються, але загострюються уявлення та переживання в напрямку старості, свого здоров'я і власної кар'єри, виключенням є творчість (до якої нема діла). Здійснюється фокусування на майбутньому.

Щодо шкали (РК) «Я-Доросла», виявлено прямі лінійні зв'язки з показниками (САС) «дорослий» (Сд) (на рівні $p \leq 0.01$), «відпочинок» (Свд), «я в майбутньому» (Ямб) (на рівні $p \leq 0.05$), та зворотні зв'язки із «сім'я» (Ссм) (на рівні $p \leq 0.01$), «дружба» (Сдр), «коханий» (Скх), «успіхи» (Сус) (на рівні $p \leq 0.05$). Тобто, переживання рольової кризи «Я-Доросла», зберігає уявлення себе власне «дорослою» (та персональними категоризаціями, пов'язаними з виконанням цієї ролі), але супроводжується негативними подумками в напрямку сім'ї, дружби, коханого чоловіка, власних успіхів, виявляється потреба до відпочинку, увага зосереджена не в поточному моменті, а більш переноситься у майбутнє.

В цілому, ще раз звертаючи свою увагу на рис.1, можна виділити в жіночому варіанті методики (РК) різноманітний й рівномірний спектр зв'язків. Простежуються як прямі, так і зворотні кореляції. Найчастіше зустрічаються негативні зв'язки із поняттями-стимулам «Коханий» (Скх) – 3 із 6 можливих, «Творчість» (Ств) – 3 із 6, а також позитивні із «Доросла» (Сд) – 3 із 6, та із станом «Я в майбутньому» (Ямб) – 3 із 6.

Далі проаналізуємо результати дослідження серед респондентів чоловічої статі, що виявляють зв'язок шкал рольової кризи (РК) із показниками «понять стимулів» (САС), які представлені на рис.2.

Рис. 2. Кореляційна плеяда між шкалами рольової кризи і когнітивними показниками «понять-стимулів», чоловічий варіант

Примітка: 1) Показники рольової кризи (РК): «Я-Дит» - Я Дитина, «Я-Бат» - Я Батько, «Я-Супр» - Я Супруг, «Я-Прф»- Я Професіонал, «Я-Мж» - Я Мужчина, «Я-Дор» - Я Дорослий; 2) Показники САС: (Сд)- дорослий, (Сди) – дитина; (Сч) – чоловік, (Сж) – жінка, (Сдр) – дружба, (Сст) – старість, (Ссм) – сім'я, (Ск) – кар'єра, (Сз) – здоров'я, (Скх) – коханий, (Сус) – успіхи, (Ств) – творчість, (Свд) – відпочинок, (Язр) – я зараз, (Ямн) – я в минулому, (Ямб) – я в майбутньому; 3) ___ - $p < 0.01$, - - - $p < 0.05$

Згідно рис. 2, шкала РК «Я-Дитина» має прямі лінійні зв'язки з показниками (САС) «дорослий» (Сд), «старість» (Сст), «кар'єра» (Ск), «творчість» (Ств), «я в минулому» (Ямн) (на рівні $p \leq 0.05$), та зворотні – з «жінка» (Сж) (на рівні $p \leq 0.01$), з «дитина» (Сди), «здоров'я» (Сз) (на рівні $p \leq 0.05$). Пояснюється цей факт тим, що при переживанні рольової кризи «Я-Дитина», чоловік здебільше

орієнтується на роль «дорослий», замислюється про старість, свою кар'єру, про творчу діяльність. Найбільш негативним окрасом проявляється в його картині світу «жінка» і все, що з нею пов'язано. Спостерігається фіксація на минулому, негативне відношення до здоров'я і до ролі «дитина».

Шкала (РК) «Я-Батько» корелює в зворотному зв'язку з показниками (САС) «дитина» (Сди), «жінка» (Сж), «відпочинок» (Свд) (на рівні $p \leq 0.05$), та в прямому – з «сім'я» (Ссм) (на рівні $p \leq 0.05$), що пояснюється так, в кризі батьківства чоловік знаходиться в протиріччі: з одного боку, для нього важлива сім'я (Ссм), з другого – він незадоволений дитиною (Сди) і жінкою (Сж), ще й потребує відпочинку, якого немає.

Виключно негативні зв'язки мають дві шкали (РК) «Я-Супруг» і «Я-Мужчина» з показниками (САС) «успіхи» (Сус) (на рівні $p \leq 0.01$), із «кар'єра» (Ск), «кохана» (Скх) (на рівні $p \leq 0.05$), та з «відпочинок» (Свд), «я в минулому» (Ямн). Наявний факт можна пояснити тим, що при переживанні вказаних видів ролевої кризи, особистість виражає необізнаність і негативне відношення до кар'єри, успіхів та до своєї «коханої» жінки, потребує відпочинку, фіксується на минулому в негативному фокусі. Додатково (РК) «Я-Супруг» корелює із «дорослий» (Сд) (на рівні $p \leq 0.05$), що означає негативне відношення до ролі «дорослий» й відповідальності, що слідує з неї. А (РК) «Я-Мужчина» додатково корелює із «чоловік» (Сч) (на рівні $p \leq 0.05$), тобто підкреслюється негативне ставлення до себе, як до чоловіка.

РК «Я-Професіонал» має прямі зв'язки з показником (САС) «дружба» (Сдр) (на рівні $p \leq 0.05$), в негативному – з «жінка» (Сж), «кар'єра» (Ск), «здоров'я» (Сз) (на рівні $p \leq 0.05$), що означає, переживання ролевої кризи «Я-Професіонал» виявляє негативні ставлення до власної кар'єри, до здоров'я, і до жінки. Позитивні асоціації викликає лише дружба.

«Я-Дорослий», як шкала (РК) має зворотні зв'язки із показниками (САС) «дитина» (Сди), «жінка» (Сж) (на рівні $p \leq 0.05$), та позитивні зв'язки з «сім'я» (Ссм), «я зараз» (Язр), «я в минулому» (Ямн) (на рівні $p \leq 0.05$). Отримані дані пояснюються тим, що переживання ролевої кризи «Я-Дорослий» супроводжується фіксацією не тільки на минулому, а й на поточному моменті і позитивному відношенні до сім'ї, при цьому, має негативне забарвлення поняття-стимул «дитина» та негативне відношення до жінки.

В цілому, ще раз звертаючи увагу на рис. 2, можна простежити в чоловічому варіанті в основному негативні зв'язки, серед яких найчастіше зустрічається показник «Жінка» (Сж) – 4 із 6 можливих, «Кар'єра» (Ск) – 4 із 6, «Я в минулому» (Ямн) – 4 із 6, «Відпочинок» (Свд) – 3 із 6.

Таким чином, виявлені кореляційні зв'язки не суперечать науковій логіці, вони лаконічно підтверджують наші теоретичні припущення та погляди інших вчених [2, 4, 5, 10 та ін], стосовно їх взаємодії та взаємозалежності.

Аналіз результатів емпіричного дослідження щодо співвідношення між показниками емоційної спрямованості та ролевої кризи дає можливість зробити наступні **висновки**:

1. Узагальнення літературних джерел показало, що дослідження особистісної кризи в контексті життєвих ролей особистості, та виявлення особливостей когнітивного компоненту ролевої структури, з метою подолання особистісної кризи, мало вивчене, тому є перспективним та актуальним.

2. Встановлені статистично значимі кореляційні зв'язки між більшістю показників когнітивного компоненту (у вигляді понять-стимулів) та шкалами особистісної кризи, обумовленою життєвими ролями, окремо серед респондентів жіночої і чоловічої статі. Дані факти засвідчують участь когнітивного компоненту в кризових переживаннях.

3. З'ясовано, що у вибірці жінок з різними ролевими позиціями наявна більша кількість кореляцій з такими поняттями-стимулам в негативному фокусі, як «Коханий» (Скх) – 3 із 6 можливих, «Творчість» (Ств) – 3 із 6, а також позитивні - із «Доросла» (Сд) – 3 із 6, та із станом «Я в майбутньому» (Ямб) – 3 із 6. У вибірці чоловіків більша кількість кореляцій встановлена в негативному напрямку із наступними поняттями-стимулам: «Жінка» (Сж) – 4 із 6 можливих, «Кар'єра» (Ск) – 4 із 6, «Я в минулому» (Ямн) – 4 із 6, «Відпочинок» (Свд) – 3 із 6. В цілому, в жіночому варіанті можна виділити різноманітний й рівномірний спектр зв'язків, де простежуються як прямі, так і зворотні кореляції, на відміну від чоловічого варіанту, де переважно зустрічаються негативні зв'язки.

4. Отримані результати не вичерпують всіх аспектів проблеми, що вивчається, а лише позначили перспективу подальшої її розробки, а саме, спрямувати пошук на розкриття специфіки

переживання особистісної кризи, обумовленою використанням певних життєвих ролей, з метою розробки індивідуальних програм психологічної корекції та допомоги.

Список використаних джерел

1. Амбрумова А.Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика / А.Г. Амбрумова // Психологический журнал. 1985. - Т.6. - №6. - С. 107-115.
2. Брынза И.В. Особенности переживания профессионального кризиса у лиц с различным типом эмоциональности: дисс. канд. психол. наук : 19.00.01 / Брынза Ирина Вячеславовна. – Одесса, 2000. – 281 с.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк М.: МГУ, 1984. - 187 с.
4. Гендерная психология. 2-е изд. / Под ред. И. С. Клециной. — СПб.: Питер, 2009. — 496 с.
5. Микляева А. В., Румянцева П. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография. / А.В. Микляева - СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. - С. 48-57.
6. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг - шкалы. (изд. 2-е, исправленное, дополненное). / Т.Л. Крюкова – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова – Авантитул, 2010. – 64 с.
7. Лазарус Р. Теория кризиса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс. Л.: Медицина, 1980. - С. 178-208.
8. Основні тенденції функціонування особистості у ракурсі ролі теорії. /П.П. Горностай. Наукові студії з соціальної та політичної психології. Вип. 6(9).- К., 2002. - С. 44-57
9. Психологія життєвої кризи / Відп.ред. Т.М.Титаренко – К.: Агрпромовидав України, 1998. – 348 с.
10. Сергеева А.В. Психологічний інструментарій дослідження когнітивного компонента інтегральної ідентичності особистості / А.В.Сергеева // Наука і освіта. – 2012. - № 9СВ. – С.185-189.
11. Социология: Учебник для вузов / Г. В. Осипов, А. В. Кабыща, М.Р. Тульчинский др. – М.: Наука, 1995.
12. Энциклопедический социологический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. – М., 1995.

References translated and transliterated

1. Ambrumova A.H. (1985) Analiz sostoianiy psikhologicheskogo kryzysa y ykh dynamyka. [An analysis of the state of psychological crisis, and their dynamics] - Psikhologicheskyy zhurnal. – Т.6.
2. Brinza Y.B. (2000) Osobennosty perezhyvaniya professyonalnogo kryzysa u lyts s razlychnim typtom emotsyonalnosty. [Features of the professional experience of crisis in persons with different types of emotion] – Dyss. kand. psykhol. nauk : 19.00.01. Odessa.
3. Vasyliuk F.E. (1984) Psikhoholyia perezhyvaniya: analiz preodoleniya krytycheskykh sytuatsiy [Experiences psychology: an analysis of overcoming critical situations]. – Moscow.: MHU.
4. Gendernaya psihologiya [Gender psychology]. (2009) / Pod red. I. S. Kletsinoy, 2-e izd. — SPb.: Piter, [in Russian]
5. Miklyaeva A.V., Rumyanceva P.V. (2008) Socialnaya identitnost lichnosti: soderganie, structura, mehanizmi formirovaniya: Monografiya. [Social identity of the person: content, structure, mechanisms of formation: Monograph]- SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I.Gercena.
6. Kryukova T.L. (2010) Metody izucheniya sovladayuschego povedeniya: tri koping – shkaly [Methods of study of coping behavior: three coping - scale] (izd. 2-e, ispravlennoe, dopolnennoe). – Kostroma: KGU im. N.A. Nekrasova – Avantitul.
7. Lazarus R. (1980) Teoryia kryzysa y psikhofyziologicheskyye yssledovaniya [Theory of crisis and psychophysiological research]. – Emotsyonalnyy stress. L.: Medytsyna,
8. Osnovni tendentsii funktsionuvannya osobystosti u rakursi rolovoi teorii. [Major trends in the functioning of the individual role theory perspective]. P.P. Hornostai. Naukovi studii z sotsialnoi ta politychnoi psikhologii. Vyp. 6(9).- Kiev, 2002
9. Psikhoholiiia zhyttievoy kryzy [Psychology crises in life] – Vidp.red. T.M. Tytarenko – Kiev: Ahropromvydav Ukrainy, 199810.
10. Sergeeva A.V. (2012) Psihologichniy instrumentariy doslidgennya kognitivnogo komponenta integralnoi identichnosti osobistosti [Psychological tools for research cognitive component of an integrated identity of person]- Nauka i osvita № 9
11. Sotsyolohyia: Uchebnyk dlia vuzov [Sociology: Textbook for high schools] - H. V. Osypov, A. V. Kabishcha, M. R. Tulchynskiy dr. – Moscow: Nauka, 1995.
12. Entsiklopedycheskyi sotsyolohycheskyi slovar [Collegiate Dictionary sociological] - Pod red. H. V. Osypova. – М., 1995.

Lishchyna, N.V. The study of the cognitive component of the role structure of persons, who are experiencing a personality crisis. The article is dedicated to the research of the problem of personality crisis. The analysis of the scientific literature found that "role" included in the structure of personality, which has a complex hierarchical system. Our research interest in connection with the study of personal crisis, embrace cognitive component in the role-structure of personality (in form of concepts-incentives). Analysis of the six role-crisis positions: "Child", "Mother / Father", "Spouse", "Professional", "Woman /Man", "Adult". The article presents empirical data and analysis to establish relationships between indicators of cognitive component (in the form of concepts-incentives) and the personality crisis. Available information on the availability and relevance of statistical relationships between the phenomena studied represented correlation-pleiades in the two samples: female and male. It has been identified the ambiguous relationship (direct, inverse) between studied indicators. It has been installed similarities and differences in the amount and direction of relationships between studied parameters of females compared to males. These facts confirmed the participation of cognitive component in crisis experiences. The results din't exhaust all aspects of the problem under the study, but only marked its prospects for further development

Keywords: personality, psychological role, crisis, vital role, personality structure, cognitive component, concepts-incentives, personal crisis

УДК 316.6

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ЧАЙЛДФРІ

О.А. Лукасевич

кандидат психологічних наук, доцент
Запорізького національного університету
galitskayao@ukr.net

А.Р. Мітіна

студентка 4 курсу факультету соціальної педагогіки та психології
Запорізького національного університету
malinovskaya.allochka@mail.ru

Лукасевич О.А., Мітіна А.Р. Психологічний аналіз феномену чайлдфрі. В статті розглянуто основні підходи до визначення сутності чайлдфрі, основні напрямки дослідження даного феномену. Обґрунтовано необхідність інтеграції проаналізованих підходів для дослідження психологічних особливостей представників чайлдфрі. На основі теоретичного дослідження встановлено співвідношення понять "childfree", "childless", "without children", "nonmother". Визначено наявність двох видів бездітних, що відрізняються вираженістю основних змістових характеристик: реджектори та аффецьонадо. Встановлено наявність гендерних відмінностей у представників чайлдфрі, а також фактори прогностичного характеру бездітності: вік, національність і громадянство, шлюбні відносини, соціально-економічний статус і участь на ринку праці, витрати на виховання дитини.

Ключові слова: чайлдфрі, бездітні, реджектори, аффецьонадо, антинаталізм, материнство, сім'я.

Лукасевич О.А., Митина А.Р. Психологический анализ феномена чайлдфри. В статье рассмотрены основные подходы к определению сущности чайлдфри, основные направления исследования данного феномена. Обоснована необходимость интеграции проанализированных подходов к исследованию психологических особенностей представителей чайлдфри. На основании теоретического исследования установлено соотношение понятий "childfree", "childless", "without children", "nonmother". Определено наличие двух видов бездетных, которые отличаются выраженностью основных содержательных характеристик: реджекторы и аффецьонадо. Установлено наличие гендерных различий у представителей чайлдфри, а также факторы прогностического характера бездетности: возраст, национальность и гражданство, брачные отношения, социально-экономический статус и участие в рынке труда, издержки на воспитание ребенка.

Ключевые слова: чайлдфри, бездетные, реджекторы, аффецьонадо, антинаталізм, материнство, семья.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день проблема бездітності набуває широкого розповсюдження по всьому світу. Перебудова цінностей та орієнтацій особистості у сучасному світі призводить до переоцінки власних пріоритетів. Бездітність у наш час стає стійкою тенденцією, до якої добровільно приєднується все більше число людей. Добровільно бездітні існували завжди, у всі віки, але не завжди цей феномен набував прилюдного розповсюдження, оскільки бездітність не вважалась нормальним явищем у суспільстві. Важливо визначити та зрозуміти, що спонукає молодих людей, що проживають в шлюбі добровільно відмовлятися від радощів батьківства. Добровільно бездітні не бажають продовжувати свій рід, та залишати після себе слід на землі, в якості нащадків. Кар'єрні орієнтації та життя заради себе, насолоди займають верхні сходинки за шкалою цінностей добровільно бездітних. Свідомість прихильників цього напрямку специфічно трансформується, спостерігається тенденція, коли зарібок стає настільки пріоритетним для особистості, що механізми мотивації на кар'єру та матеріальне забезпечення пригнічують батьківські інстинкти. Ці показники дуже часто трактуються невірно, що призводить до появи стереотипів мислення суспільства щодо добровільної бездітності. Феномен добровільної відмови від народження дітей розглядається у негативній спрямованості. Така невизначеність поняття обумовлена нестачею досліджень добровільно бездітних в сфері психологічного знання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Термін "childfree" виник як антитеза терміну "childless", що означає неможливість мати дітей при наявності бажання їх мати. Чайлдфрі свідомо відмовляються ставати біологічними батьками, стверджуючи, що їх життя може бути повноцінним і без нащадків. Деякі з них можуть любити дітей, деякі залишаються індіферентними, деякі відчувають неприязнь, але спільним для всіх чайлдфрі є відсутність дитини і небажання ставати батьками.

Ідеї чайлдфрі не можна назвати абсолютно новими, ще у античні часи висувались ідеї антинаталізму – філософської позиції, яка негативно оцінює відтворення потомства. Вони поділялись багатьма відомими філософами, зокрема Софоклом, А. Шопенгауером, Г. Гейне та ін. Прихильники цієї позиції стверджували, що антинаталістична політика може вирішити проблему перенаселення та

відповідних проблем голоду і вичерпання енергетичних ресурсів. Політика, спрямована на зменшення кількості дітей у сім'ї, і сьогодні практикується у деяких перенаселених країнах. Інші прихильники антинаталізму апелюють до морального боку питання. Так, Д. Бенатар вважав, що завдання шкоди є морально невірним актом, якого слід уникати. Відповідно, повинен існувати моральний імператив проти розмноження, оскільки народження нової людини завжди тягне за собою нетривіальну шкоду цій же людині. На думку Д. Бенатара, кожна створена людина заздалегідь приречена на страждання, навіть якщо умови її життя будуть безперервно покращуватися [8].

За останні десять років вийшла велика кількість зарубіжних наукових статей, присвячених чайлдфрі, проводяться різні емпіричні дослідження. Дана проблематика розробляється у працях Дж. Віверс, Є. Буркетт, А. Бурне, Т. Кассей, К. Парка, Р. Джиллеспі, М. Дірленд, Д. Кніла, Ч. Джоші, К. Морелла та ін.

Аналізуючи концепції ранніх взаємовідносин у симбіозі «мати-дитина» О. Камзіна та Н. Самікіна припустили, що усвідомлене небажання мати дітей пов'язане із наявністю у структурі життєвого сценарію особливих батьківських драйверів, що формують певну систему цінностей і ставлення до дітей і дитинства [3]. Дійсно, у психології приділяється особлива увага взаємовідносинам значимих дорослих з дитиною. З. Фрейд, Д. Віннікот, М. Кляйн, А. Адлер, Дж. Боулбі писали про вплив дитячого досвіду взаємодії із значимими дорослими на встановлення емоційно-близьких і надійних відносин з людьми у майбутньому.

Ще у ранньому дитинстві кожен обирає для себе модель майбутнього життя і смерті під впливом батьківських послань. В процесі соціальних ігор дитина отримує можливість розвивати своє соціальне почуття, формує сценарій згідно дитячих ілюзій і погляд на життя. В дитинстві чоловіки і жінки отримують послання і заборони, що визначають статеву роль. При отриманні власного дитячого досвіду взаємодії із матір'ю, на думку Д. Віннікота, формується здатність жінки бути хорошою матір'ю у майбутньому [2]. Сім'я і відносини з матір'ю або значимим дорослим стають для дитини умовою формування моделі материнства і установки на дітонародження.

Високий рівень споживання у суспільстві і тенденції до професійного статусу і соціальної незалежності перешкоджають формуванню моделі материнства. Відбувається просування нової моделі самодостатньої особистості, яка не обтяжена функцією материнства.

В межах теорії об'єктних відносин і психоаналізу «мати і дитина» вважаються діадичною системою розвитку підсистем «мати» і «дитина» [5]. В результаті дослідження жінок чайлдфрі В. Брутман, М. Панкратова, С. Єнікополов зробили висновок про низьку толерантність до стресів, чутливість до несправедливості і відчуття пустоти, егоцентричність і незалежність у цих жінок [1].

Е. Бадінтер у дослідженні материнських установок виявила, що материнська любов є еволюційним поняттям, яке змінюється під впливом історії. Як зазначає автор, жінці властиві взаємопов'язані три ролі: матері, дружини і жінки, яка самореалізується. Жінка приймає як значиму у різні епохи одну з цих ролей, оскільки існує тісний взаємозв'язок між суспільними потребами і материнською відповідальністю за народження дитини. Жінка стає хорошою матір'ю у тому випадку, коли материнство цінується і заохочується у суспільстві [4].

Перша спроба саме наукової рефлексії поняття «чайлдфрі» зроблена канадським соціологом Дж. Віверс у книзі «Бездітні за власним бажанням» [14]. З точки зору Дж. Віверс, «вільні від дітей» поділяються на два класи щодо основних мотивацій бездітності:

- 1) реджектори – різновид чайлдфрі, що відчують відразу до дітей, а також до процесів вагітності, пологів та грудного вигодовування;
- 2) афексьонадо – різновид чайлдфрі, які прагнуть до безтурботного бездітного способу життя – божественне життя, часті подорожі, постійні розваги [14].

Аналогічну класифікацію наводить і Р. Джиллеспі у своїй роботі «Чайлдфрі серед жінок», а саме: 1) ті, для кого важливіше власна зовнішність, краса та привабливість бездітності; 2) ті, кому властиве «відторгнення, відраза до дітей» [9].

Своє відображення феномен чайлдфрі знайшов і в руслі психоаналітичних теорій. Д. Кніл і Ч. Джоші, К. Морелл виділили такі категорії чайлдфрі:

- 1) «ті, хто постійно відкладають» – з юності або з моменту укладання шлюбу / партнерства застосовують контрацепцію, але від самого початку не відмовляються від ідеї мати дитину. Їх

тимчасове «потім» плавно переходить у постійне «ніколи». В цей момент вони вже більше або не хочуть, або не можуть мати дітей;

2) «хвилеподібні відмовники» – категорія, у якій бувають періоди, коли вони хочуть дітей, іноді навіть дуже хочуть. В той же час інші міркування і прагнення їх життя все ж виявляються важливішими навіть в ці періоди, і дітей вони в результаті все-таки не мають саме за власним рішенням [11; 13].

Як видно з аналізу останніх досліджень та публікацій явище чайлдфрі має декілька векторів свого спрямування. Більшість науковців виділяють схожі тенденції життєвих позицій чайлдфрі. Тому стереотипне сприйняття чайлдфрі змінюється, оскільки розширюються межі розуміння феномену добровільної бездітності.

Мета статті полягає у висвітленні результатів теоретичного аналізу проблеми чайлдфрі у психології.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Буквальний переклад слова “childfree” – «вільні від дітей» має на увазі людей, які живуть активним сексуальним життям, можливо, перебувають у шлюбі, цілеспрямовано застосовують міри щодо уникнення зачаття і народження дітей.

Чайлдфрі – це явище, що зародилось у західному суспільстві і розглядається у двох значеннях. По-перше, під чайлдфрі розуміють людей, які не мають дітей через безпліддя. По-друге, це люди, які заявляють, що відсутність дітей – це їх вільний і обміркований вибір. Для України характерно розуміння чайлдфрі лише у другому значенні, і у даному випадку існує аналог англійського слова “childfree” – добровільна бездітність. Відтак, чайлдфрі визначається як явище, за яким люди свідомо відмовляються від народження дітей, не маючи при цьому ніяких фізіологічних обмежень.

Важливо зазначити, що у англійській літературі для позначення даного феномену спостерігається значна варіативність у термінології. Так, варіанти “without children” (без дітей), “childless” (бездітний), “nonmother” (не-мати) звертають увагу на відхилення від встановленої норми, тобто існування термінологічної одиниці, яка передбачає рівноправність між вибором ставати або не ставати батьками.

На сьогодні в Україні дана проблематика практично не опрацьована. Можливо, це пов'язано з тим, що добровільна бездітність суперечить цінностям і нормам сучасного суспільства. Питанню бездітності за медичними показниками надається великого значення як на рівні медичної науки і практики, так і у напрямку соціальної і демографічної політики. Бездітність, що не пояснюється медичними факторами, залишається найменш вивченим питанням, що може свідчити про соціальне табування цієї проблеми.

Зарубіжні дослідження проблеми бездітності були викликані змінами у сфері медичних технологій, що спричинили глобальні зміни в укладі життя, трансформації суспільства і сім'ї.

До поняття «добровільно бездітний» дослідники відносять певні категорії людей: людину дітородного віку, яка фізично здатна мати дітей, проте не має наміру цього робити; людину дітородного віку, яка обрала стерилізацію; людину старшого віку, яка у свій час могла мати дітей, але воліла цього не робити [12].

Аналіз наукових джерел свідчить про наявність групи людей, які протиставляють «добровільно бездітним»: тимчасово бездітні – категорія людей, які не мають дітей, але планують їх мати у майбутньому; недобровільно бездітні – категорія людей, які хочуть мати дітей, але не здатні за медичними показниками.

Слід зазначити, що при вивченні добровільної бездітності необхідно враховувати і специфічний часовий фактор, тобто можливу зміну думки відносно бажання мати дітей через деякий час. Т. Хітон, К. Якобсон і К. Холланд встановили, що п'ята частина із досліджуваних змінила думку відносно бажання мати дітей під час проведення декількох етапів дослідження [10].

Сучасні дослідження чайлдфрі підтверджують наявність факторів потенціальної бездітності: старша вікова група; національність, а саме американці європейського походження; незаміжні; високий соціально-економічний статус, а саме освіта, дохід, престиж виду діяльності; значний досвід роботи, а саме повна зайнятість, тривала участь на ринку праці; зв'язок із релігійними нормами [7].

Зауважимо, що встановлені критерії сконцентровані на недоліках і перевагах народження дитини, на гендерних ролях, традиційному укладі сім'ї, на точках зору прихильників заохочення народжуваності.

Науковці, які аналізують батьківство у контексті еволюції сучасної сім'ї, виявили низку факторів прогностичного характеру.

По-перше, вік. Існує тенденція, що у певний період життя для жінки більш молодого віку доволі типово бути бездітною, наприклад, у зв'язку із навчанням або початком побудови кар'єри. Жінки старшого віку часто приймають рішення залишатися бездітними і в майбутньому. Отже, впевненість жінки у небажанні мати дітей, їх пояснення та інтерпретація бездітності змінюються з часом.

По-друге, національність і громадянство. Кроскультурні дослідження показали, що центральним фактом власного життя вважають дітей австрійці, англійці, ірландці, італійці, голандці. На противагу їм американці європейського походження з найбільшою долею вірогідності входили до числа добровільно бездітних.

По-третє, шлюб і шлюбні відносини. Одним із основних прогностичних параметрів, що вказують на бездітність, є відсутність шлюбних відносин. Так, для жінок, які вагались у виборі стратегії бездітності, вирішальним фактором виявилось відсутність партнера і часу, необхідного для виховання дитини.

По-четверте, соціально-економічний статус і участь на ринку праці. Дослідження показали, що люди з більш високим рівнем освіти частіше приймають рішення про бездітність або відкладають час появи першої дитини. Високий рівень доходів також було виявлено серед прогностичних факторів потенціальної бездітності. Особливо важливим цей фактор є для жінок, оскільки вони із значною долею вірогідності, ніж чоловіки, позбавляються можливості приймати участь на ринку праці при появі дітей. Деякі жінки вважають відсутність фінансових засобів вирішальним фактором у прийнятті рішення про бездітність. Повна зайнятість на роботі також часто корелює із добровільною бездітністю, хоча бездітні жінки добровільно присвячують свій час і сили розвитку кар'єри.

У п'ятих, витрати на виховання дитини. Серед найбільш розповсюджених причин, що впливають на відсутність дітей – свобода і незалежність, відраза до щоденних турбот про дітей. Перша причина розуміється не лише як можливість уявляти себе на ринку праці, але й як переважання певного стилю життя з особливою увагою до вільного часу, подорожей, суспільної діяльності і політичної активності. Уявлення бездітних тісно пов'язане із неприязню до дітей, однак даний фактор дуже рідко згадувався жінками як вирішальний при виборі стратегії бездітності. Більш того, бездітні жінки відмічають, що із задоволенням спілкуються із дітьми знайомих. Саме батьківство часто асоціюється із втратою ідентичності, що суперечить розповсюдженому бажанню будувати свій життєвий шлях без вимушеної зміни курсу після народження дитини.

Що стосується гендерних відмінностей серед представників чайлдфрі, то тут спостерігаються певні закономірності:

- чоловіки, які не хочуть мати дітей характеризуються в середньому нижчим рівнем доходів і освіти, ніж чайлдфрі-жінки;
- серед інтернет-спільнот чайлдфрі набагато більше жінок, ніж чоловіків. Це пояснюється тим, що говорити про відмову від дітей заради кар'єри більш соціально прийнятно, ніж «не розмножуватися» просто для витрачання всього свого заробітку на себе.
- чоловіків-чайлдфрі дещо більше, ніж жінок, згідно із кількісними соціологічними опитуваннями в різних країнах. Чоловіки сприймають дітей з більш раціональної точки зору, емоційні атрактори мають для них менше значення.
- серед чоловіків завжди більше остаточно бездітних, що пов'язано із тим, що жінки свідомо прагнуть мати дітей, а чоловіки часто просто «пливуть за течією» у цьому питанні;
- у чоловіків з високим рівнем доходу більше дітей, в той час як більш високий особистий дохід жінки звичайно корелює із меншою кількістю дітей на одну жінку.

Таким чином, на думку Т. Солломатіної, для жінки бути чайлдфрі – це перш за все свобода працювати, а для чоловіка – це свобода не працювати [6].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Аналіз результатів проведеного дослідження показав, що існують дві принципово різні ситуації, які характеризують феномен

бездітності. З одного боку, бездітність стосується лише тих, хто не має партнера для довготривалих відносин. З іншого боку, бездітність може бути і результатом свідомого рішення, прийнятого подружньою парою.

У зв'язку з цим, необхідним є дослідження ціннісних орієнтацій і сімейних стратегій чоловіків і жінок репродуктивного і раннього пострепродуктивного віку. Вплив соціально-економічного контексту, зокрема соціальної політики у сфері охорони здоров'я і можливостей для поєднання професійних і сімейних обов'язків також є необхідними елементами аналізу при дослідженні народжуваності.

Список використаних джерел

1. Брутман В.И. Некоторые результаты обследования женщин отказавшихся от своих новорожденных детей / Брутман В.И., Панкратова М.Г. Еникополов С.Н. // Вопросы психологии, №5. – 1994. – С.31-36.
2. Винникот Д. Маленькие дети и их матери / д. Винникот. – М.: Класс, 1998. – 79 с.
3. Камзина О.А. Исследование жизненных сценариев у представителей сообщества «childfree» / О.А. Камзина, Н.Ю. Самыкина // Вестник Самарского государственного университета. – Самара, 2014. – С.213-223.
4. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / М.Мид / пер. с англ. Ю.А. Асеева. – М.: Наука, 1988. – 432 с.
5. Скобло Г.В. Система “мать-дитя” в раннем возрасте как объект психопрофилактики / Скобло Г.В., Дубовик О.Ю. // Социальная и клиническая психиатрия, №2. – 1992. – С.75-78.
6. Соломатина Т. Акушер-Ха! / Т.Соломатина – М.: Эксмо, 2009. – 416 с.
7. Abma J., Martines G. Voluntary childlessness among American men and women in the late 1980s // Social biology, 1991. P.79-93.
8. Benatar D. Better never to have been: the harm of coming into existence / D. Benatar. – Oxford University Press. – 2006. – 256 p.
9. Gillespie R. Childfree and feminine: understanding the gender identity of voluntarily childless women. Gender and Society, №17(1), 2003. – P. 122-136.
10. Heaton T., Jacobson C., Holland K. Persistence and change in decisions to remain childless // Journal of marriage and the family, 1999. – P.531-539.
11. Kneale D., Joshi H. Postponement and childlessness: evidence from two British cohorts. Demographic Research. – 2008. – P.1935-1964.
12. Maura K. Women`s studies quarterly / K. Maura. – Bloomsbury, New York, 2013. – P. 133-144.
13. Morell C. Saying no: women's experiences with reproductive refusal. feminism and psychology / C. Morell. – №10(3), 2000. – P.313-322.
14. Veevers J. E. Childless by choice / J.E. Veevers. – Toronto: Butterworth, 1980. – 220 p.

References translated and transliterated

1. Brutman V.I., Pankratova M.G. Enikopolov S.N. Nekotorye rezultaty obsledovaniya zhenshin otkazavshisja ot svoih novorozhdennyh detej [Some women`s survey of abandoning their newborn babies] / V.I. Brutman, M.G. Pankratova, S.N. Enikopolov// Voprosy psihologii, №5. – 1994. – S.31-36.
2. Vinnicot D. Malen'kie deti i ih materi [Young children and their mothers] / D. Vinnicot. – М.: Klass, 1998. – 79 s.
3. Kamzina O.A., Samykina N.Ju. Issledovanie zhiznennyh scenarijev u predstavitelej soobshhestva «childfree» [Study life scenarios from representatives of «childfree community”] / O.A. Kamzina, N.Ju. Samykina // Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta. – Samara, 2014. – S.213-223.
4. Mid M. Kul'tura i mir detstva [The culture and the world of childhood] / M. Mid. Izbrannye proizvedenija. / per. s angl. Ju.A. Aseeva. – М.: Nauka, 1988. – 432 s.
5. Skoblo G.V., Dubovik O.Ju. Sistema “mat'-ditja” v rannem vozraste kak ob#ekt psihoprofilaktiki [“Mother-child” system at an early age as an object psychoprophylaxis] / G.V. Skoblo, O.Ju. Dubovik // Social'naja i klinicheskaja psihiatrija, №2. – 1992. – S.75-78.
6. Solomatina T. Akusher-Ha! [Obstetrician-Ha!] / T. Solomatina. – М.: Jeksmo, 2009. – 416 s.
7. Abma J., Martines G. Voluntary childlessness among American men and women in the late 1980s // Social biology, 1991. P.79-93.
8. Benatar D. Better never to have been: the harm of coming into existence / D. Benatar. – Oxford University Press. – 2006. – 256 p.
9. Gillespie R. Childfree and feminine: understanding the gender identity of voluntarily childless women. Gender and Society, №17(1), 2003. – P. 122-136.
10. Heaton T., Jacobson C., Holland K. Persistence and change in decisions to remain childless // Journal of marriage and the family, 1999. – P.531-539.
11. Kneale D., Joshi H. Postponement and childlessness: evidence from two British cohorts. Demographic Research. – 2008. – P.1935-1964.
12. Maura K. Women`s studies quarterly / K. Maura. – Bloomsbury, New York, 2013. – P. 133-144.
13. Morell C. Saying no: women's experiences with reproductive refusal. feminism and psychology / C. Morell. – №10(3), 2000. – P.313-322.
14. Veevers J. E. Childless by choice / J.E. Veevers. – Toronto: Butterworth, 1980. – 220 p.

Lukasevich, O.A. Mitina, A.R. Psychological analysis of the phenomenon of childfree. The article reviews the main approaches to defining the essence of childfree and the main studies of this phenomenon. The necessity of integrating approaches to study psychological characteristics of representatives childfree was also examined. Childfree is defined as people living an active social life, but purposefully apply measures to avoid conception and birth of children. The analysis of the scientific literature examined the phenomenon of childfree in two meanings: people, who don't have children because of infertility, people for whom the lack of children free and conscious choice. The relationship of the concepts of "childfree", "childless", "without children", "nonmother" determined on the basis of theoretical research. On the basis of the main characteristics identified two types of the childfree: rejectors and affectionado. In the study has been established gender differences in representatives childfree and prognostic factors of childfree: age, nationality and citizenship, marital relations, socio-economic status and participation in the labour market, the cost of raising a child.

Keywords: childfree, childless, rejectors, affectionado, antinatalism, motherhood, family.

УДК 159.973

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СТИГМАТИЗАЦІЇ ХВОРИХ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ

О.Г. Малина

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології
Запорізький національний університет

Малина О.Г. Психологічний аналіз проблеми стигматизації хворих на психічні розлади. У статті подано результати психологічного аналізу проблеми стигматизації хворих на психічні розлади. Розглянуто основні підходи до проблеми стигматизації як упередженого ставлення, агресивного неприйняття та соціального дистанціювання психічних хворих з намаганням обмежити їх спілкування, соціальну активність та особистісну свободу. Описано соціальні наслідки впливу стигми та аргументовано актуальність дослідження стигматизації як соціально-психологічної проблеми. Надано основні соціально-психологічні характеристики формування стигми психічних розладів, проаналізовано психологічні детермінанти та чинники формування психіатричної стигми, визначено етапи та передумови стигматизації як соціально-психологічного процесу. Розглянуто механізми самостигматизації психічно хворих у контексті закономірностей формування стигми. Підкреслено необхідність ціннісно-гуманістичної спрямованості медико-психологічної допомоги, соціально-орієнтованої підтримки і соціально-психологічного супроводу хворих із психічними розладами.

Ключові слова. Стигма, стигматизація, психічно хворі, стереотипи, дискримінація, механізми формування стигми, дестигматизація, само стигматизація психічно хворих.

Малина Е.Г. Психологический анализ проблемы стигматизации больных с психическими расстройствами.

В статье представлены результаты психологического анализа проблемы стигматизации больных с психическими расстройствами. Рассмотрены основные подходы к проблеме стигматизации как предубеждения, агрессивного неприятия и социального дистанцирования психических больных с попыткой ограничить их общение, социальную активность и личностную свободу. Описаны социальные последствия влияния стигмы и аргументирована актуальность исследования стигматизации как социально-психологической проблемы. Предоставлены основные социально-психологические характеристики стигмы психических расстройств, проанализированы психологические детерминанты и факторы формирования психиатрической стигмы, определены этапы и предпосылки стигматизации как социально-психологического процесса. Рассмотрены механизмы самостигматизации психически больных в контексте закономерностей формирования стигмы. Подчеркнута необходимость ценностно-гуманистической направленности медико-психологической помощи, социально-ориентированной поддержки и социально-психологического сопровождения больных с психическими расстройствами.

Ключевые слова. Стигма, стигматизация, психически больные, стереотипы, дискриминация, дестигматизация, механизмы формирования стигмы, самостигматизация психически больных.

Постановка проблеми. Одним з провідних напрямків програми збереження психічного здоров'я ВООЗ на даний час є проблема подолання стигматизації хворих на психічні розлади. Особливої актуальності вона набуває в умовах загострення соціальних відносин, зростання соціальної напруги, що безпосередньо впливає на формування більш жорсткої стратифікації суспільства, відповідних «захисних» стереотипів «ми – вони» та упередженого ставлення до будь-якого «інакшого». Саме психічно хворі у сучасному суспільстві виступають найбільш уразливою категорією стигматизації як негативної упередженої реакції оточуючих на факт психіатричного діагнозу та пов'язаних з цим упередженості, знецінювання, відчуження і, зрештою, дискримінації.

На даний час у суспільстві існує міф про невиліковність психічних захворювань, які розглядаються до того ж, як виключно тяжкі психотичні стани, а хворі на будь-які психічні розлади – як люди априорі соціально небезпечні, з непередбачуваною поведінкою та гострою параноїдною симптоматикою. Тому для більшості населення традиційно притаманне досить агресивне неприйняття та соціальне дистанціювання психічних хворих з намаганням обмежити їх спілкування, соціальну активність та особистісну свободу.

Стигматизація хворих на психічні розлади призводить до дистанціювання та зниження рівня і якості спілкування, ізоляції і самоізоляції хворих та їх сімей, ускладнення процесу лікування; перешкоджає особистісному відновленню, реабілітації, соціальній і професійній адаптації пацієнтів, сприяє погіршенню якості їх життя, та інтеграції у суспільство. Враховуючи, що в Україні понад мільйон людей страждають на психічні розлади, і загальносвітові тенденції їх зростання, стигматизація психічно хворих виступає однією з найгостріших соціальних проблем, що потребує комплексного дослідження соціально-психологічних чинників, механізмів, закономірностей та наслідків цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стигматизація психічно хворих як соціально-психологічний феномен виходить за межі тільки клінічної практики чи інтересу соціальної психіатрії. Однак, у вітчизняних дослідженнях означена проблематика довгий час залишалася закритою для обговорення. Тільки наприкінці минулого сторіччя з'явилися окремі дослідження впливу соціально-психологічних чинників на уявлення про психічне здоров'я та проблеми ставлення суспільства до пацієнтів із психіатричним статусом (М.М. Кабанов, В.А. Абрамов, В.Д. Менделевич, В.О. Чахава, В.І. Аведісова, І.Н. Гурвич, В.С. Ястребов та ін.

Останнім часом спостерігається значне поширення інтересу дослідників до проблеми стигматизації психічно хворих, відповідно зростає кількість досліджень означеної тематики. Це «драматичне зростання кількості статей» зумовлено остаточною невирішеністю теоретичних питань, соціальною значущістю проблеми та необхідністю чіткого узгодженого розуміння загальних міждисциплінарних засад цілеспрямованого реформування системи охорони психічного здоров'я, в основу яких має бути покладено принцип гуманізму та соціальної справедливості [6, с.150].

Традиційно проблема стигматизації психічно хворих досліджувалась переважно у соціологічному та медико-соціальному аспектах (теорія зіпсованої ідентичності І.Гоффмана, 1963; теорія «ярликів» Т. Шеффа, 1966; унітарна теорія стигми Р. Хахшхата, 2001). Так, розглянуто механізми формування стигми як соціального стереотипу (Дж. Таунсенд, 1979) та соціальні чинники формування стигми психічного розладу (А. Фінзен, С. Сотанг, К Джонс), емпірично визначено соціальні наслідки стигматизації (А. Тасман, 1992; Дж. Крокер, 2004, С. Динос, 2004); зміст стереотипів і уявлень різних соціальних груп щодо психічно хворих (Дж. Брайт, 1997, Дж Рабкін, 1974), досліджено вплив психічних розладів на делінквентну поведінку (В.В. Корольов, І.І. Карпець, В.Н. Кудрявцев).

В дослідженнях з соціальної психіатрії розглянуто проблему механізмів та наслідків самостигматизації психічних хворих (І.Я. Гурович, А Фінзен, Д. Вегнер, Дж Крокер).

Механізми та шляхи дестигматизації в контексті особистісно-орієнтованої моделі психіатричної допомоги розроблено українськими дослідниками В.А. Абрамовим, Т.Л. Ряполовою, Н.О. Марутою, О.В. Абрамовим [1; 2; 8; 9]. Однак, спостерігається очевидний дефіцит системних психологічних досліджень процесу формування стигми психічного розладу, чинників та механізмів самостигматизації психічних хворих різних нозологічних груп, психологічних технологій дестигматизації.

Мета дослідження полягала у проведенні теоретичного аналізу стигматизації хворих на психічні розлади як психологічної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Проблема стигматизації хворих, що страждають на психічні розлади, стала предметом психологічних досліджень завдяки залученню І. Гоффманом поняття стигми, що розглядалася автором у контексті теорії «зіпсованої ідентичності» як такі недоліки та девіації, що мають риси «неправильного індивіда» (психіатричний діагноз, ув'язнення, гомосексуалізм, маргінальний статус та ін..) і формують відповідну самосвідомість та відповідне ставлення суспільства. Тобто стигматизація виступає результатом соціального приписування, проекцією на індивіда уявлень суспільства про неприйнятні риси чи моделі поведінки [3]. Саме стигматизація як процес виокремлення індивіда з групи (за рахунок його відхилення від середньостатистичних норм) дозволяє групі мати стереотипний набір негативних соціальних реакцій і, зрештою, реалізувати мету такого приписування, а саме використовувати певні соціальні санкції. Тобто для появи стигми необхідна наявність двох умов, а саме – параметра, що дискредитує людину, її відмінності від домінуючої соціальної норми та негативної оцінки цієї відмінності з боку групи. За І. Гоффманом, ці умови призводять до оцінювання людини цілковито за цим параметром, ігнорування його цілісності, індивідуальності и, зрештою,

дегуманізації його ідентичності. Необхідність стереотипів, таким чином, зумовлена намаганням пояснень та виправдань негативного ставлення до психічно хворих, раціоналізації їх дискримінації.

Процес формування стигми психічного захворювання, таким чином, складають категоризація, «наклеювання ярликів», «стереотипізація», поява негативного емоційного ставлення, дискомфорт у взаємодії, зниження і втрата соціального статусу, соціальне дистанціювання та дискримінація (Дж. Феллан, Б. Лінк та Дж. Довідю, 2008) [16, с.361].

Вирішальною передумовою стигматизації є наявність у хворого ауто психічної стигматизації, що характеризується такими чинниками як задоволеність своїм життям, структура та ієрархія мотивів, складність та узгодженість системи цінностей, концепція хвороби та усвідомлення бажаного психічного статусу, розвиненість антиципаційних здібностей та навичок. Тому, на думку В.А. Абрамова, стигматизацію та самостигматизацію слід розглядати як єдиний процес набуття пацієнтом нової (деструктивної) ідентичності, тобто процес саморуйнування соціальної та особистісної ідентичності внаслідок прийняття ним і суб'єктивним переживанням «психіатричної» стигми [8, с.18]

Деструктивність процесу прийняття та переживання стигми визначається викривлення та недостатність інформації про захворювання, нерозуміння умов подальшого життя із психіатричним статусом, не сформованість моделі майбутнього, засвоєння та прийняття міфів про своє психічне захворювання, підсвідомий страх змін та злам життєвого стереотипу призводить до самодистанціювання хворого від суспільства, зниження соціального статусу та самооцінки, відмови від звичного оточення та професійної діяльності. В свою чергу самостигматизація посилює негативні ефекти зовнішньої стигми і вкрай негативно впливає на процес лікування, перешкоджає особистісному і соціальному відновленню, адаптації та соціальної реабілітації хворого.

Аналіз стигматизації як психологічного процесу виокремлює дві універсальні взаємопов'язані детермінанти – емоційну зумовленість та наявність в його основі наукових та культуральних міфів. Так, наприклад, з точки зору і клінічної картини і статистики парадоксально, але хворих на шизофренію, як «особливу хімічну ваду мозку», традиційно вважають більш небезпечними і схильними до агресії та правопорушень, ніж хворих на алкоголізм (що вважають «наслідком частих стресів»). Проте, за даними дослідників психічно хворі складають лише 3% від загального числа правопорушників. Згідно з дослідженнями В.В. Корольова, «психічні відхилення не є і не можуть бути головною причиною правопорушень, не зважаючи на те, що багато видів психічних аномалій змінюють поведінку людини» [11, с.88]. Упередженість, нелогічність та стійка категоричність таких уявлень вказує на глибинні психологічні детермінанти феномену стигматизації хворих на психічні розлади.

Підкреслюючи, що стигматизація тривалий і складний процес, Дж. Феллан, Б. Лінк та Дж. Довідю визначають наступні етапи її розвитку:

- виокремлення та «маркерування» людини із психіатричним діагнозом;
- присвоєння їй негативних якостей відповідно до уявлень у даній культурі про психічні аномалії;
- віднесення її до категорії психічно хворих, що протиставлена даному суспільству;
- подальше знецінення її соціального статусу, дистанціювання і, зрештою, дискримінація [16, с.364].

Стереотипне сприйняття психічно хворих, як носіїв «безумства», «загрози», «ганьби» і «приниження» виробляються ще у дитячому віці і згодом несвідомо фіксуються у соціальній взаємодії на ґрунті підсвідомого страху, як захисного механізму Я. Саме необхідність управління страхом, виконання захисної функції для запобігання тривожності у ситуації недостатнього досвіду, можливостей та знань щодо розуміння поведінки психічно аномальних членів групи зумовлює використання стигм. Стереотип аномалії формує стигму психічно хворого як загрози для спокою та усталеності суспільства. Страх усього, що відноситься до соціально загрозового чи неприйняттого відноситься до базових соціальних страхів, тому хвороба взагалі як відхилення від норми є джерелом страху в будь-якому суспільстві і спонукає до використання захисних механізмів, у тому числі, і проєкції.

Дж. Крокер, характеризуючи стигму як загрозу ідентичності та соціально-психологічний вияв тривожності, окрім управління страхом, до функцій стигматизації відносить зростання рівня самооцінки за рахунок зневажання і приниження інших; підтримку позитивної соціальної

ідентичності, наслідком чого стає виправдання дискримінації носіїв стигми і, таким чином, легітимізація нерівності статусів у групі [6, с.153].

На підґрунті соціобіологічної методології мотиваційні детермінанти стигматизації пояснюються як «особиста вигода», тобто тактика виживання та репродукції, коли дискримінація застосовується до репродуктивно неспроможних та адаптивно неефективних індивідів у групі (унітарна теорія стигматизації Хахшхата, 2001) [6, с.156]. Крім цього, стигматизація психічних відхилень детермінована закономірностями еволюційного розвитку, коріння яких полягають, на думку Гильберта у біологічних механізмах та потребах продовження роду. Провідні з них включають запобігання взаємин з небезпечним членом суспільства, тривожність і страх спілкування з ним, сприймання психічно хворої людини як неспроможної у генетичному, сексуальному, економічному та соціальному сенсі, потребу групи у самоствердженні і почутті переваги [11, с.84].

Аналіз емпіричних даних, отриманих М. Кабановим та Г. Бурковським дозволив виявити мотиваційні механізми стигматизації, тісно пов'язані з особистісними та соціальними характеристиками суб'єктів процесу формування стигми, та створити типологію «творців стигми». Прагнення до формування стигми, на їх думку, пов'язане із трьома мотиваційними компонентами, а саме – потреби у збереженні задовільних умов власного життя; потреби у збереженні нормального рівня функціонування та інтелектуальної реалізації та потреби у збереженні емоційної стабільності. Стосовно поглядів традиційного суспільства, люди із аномальною поведінкою становлять загрозу для задоволення даних потреб [7, с.5-7]. Причому потреба у задовільних умов власного життя більшою мірою притаманна людям, що взагалі задоволені життям, але вкрай негативно ставляться до хворих із розладами психіки чи поведінки. Потреба у збереженні нормального рівня функціонування та інтелектуальної реалізації пов'язана із уявленням про «заразність» і невиліковність психічних і когнітивних відхилень. Провідною виявляється потреба у збереженні емоційної стабільності у людей, що вважають психічні захворювання емоційно зумовленими через негативне сприйняття свого життя, психогенними за механізмами виникнення і пов'язаними із низькою психотичною толерантністю.

Л.Я. Серебряйська у своєму дослідженні соціально-психологічних механізмів стигматизації, зазначає, що агресивне ставлення до психічно хворих притаманне насамперед молоді, чоловікам та правоохоронцям і зумовлене оціночним недиференційованим сприйняттям цих людей загалом як «поганих». Для людей старшого віку, соціальних працівників та медичних робітників характерні тенденції дистанціювання та обмеження свободи хворих через такі соціальні стереотипи як «авторитаризм», «доброчинність», «непередбачуваність» та «загроза» [12, с.63-67]. Взагалі варіанти стигми психічно хворих мають вагомі історичні, етнічні та культурні відмінності, зумовлені саме соціальними та культурними чинниками – впливом ЗМІ, рівнем освіти і загальної культури, просвітницькими заходами, декларованими у суспільстві цінностями, ступенем їх підтримки та впровадження державними установами, законодавчою підтримкою, активністю недержавних організацій, наявність об'єднань самих хворих та їх сімей.

Отже, стигматизація психічно хворих виступає складним за структурою та проявами утворенням, що регулюється різними соціально-психологічними механізмами, вивчення яких дозволить визначити методологічні та практичні підходи до ефективного вирішення проблеми дестигматизації.

Дестигматизація, як процес пом'якшення впливу стигми психіатричного захворювання і профілактики деформації особистісної та соціальної ідентичності хворих, має враховувати принципи активності та гласності, мати чітку особистісну і ціннісно-гуманістичну спрямованість, бути спрямована на екзистенціально-особистісне відновлення хворих, повернення їх здатності реалізовувати свій професійний та соціальний потенціал, відновлення соціального статусу, суб'єктивного благополуччя та якості життя.

Впровадження соціально-орієнтованих видів допомоги психічно хворим зумовлюють необхідність подальшого теоретичного та емпіричного вивчення проблеми стигматизації, що дозволить удосконалити програму антистигматизаційного втручання, оптимізувати стратегії соціальної інтеграції хворих із психічними розладами, поліпшити систему їх соціального захисту та психологічного супроводу та сприятиме ефективному вирішенню завдань соціально-психологічної реабілітації хворих з психічними розладами.

Список використаних джерел

1. Абрамов В.А. Эффекты стигматизации и аутостигматизации больных на различных стадиях шизофрении/ В.А. Абрамов, Т.Л. Ряпова, А.В. Абрамов// Украинський вісник психоневрології. – 2008.- №2 (55). – С. 27-32
2. Абрамов В.А, Ряполова Т.Л., Абрамов О.В. Методичний комплекс для оцінки стигматизуючих ефектів психіатричної допомоги/ В.А. Абрамов, Т.Л. Ряполова, О.В. Абрамов// ДНМУ ім.. М. Горького, 2011, 24 с
3. Гофман И. Ритуал взаимодействия. Очерки поведения лицом к лицу/ И. Гофман// под ред. Н.Н. Богомоловой, Д.А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2009. — 319 с.
4. Гурович И. Я. Взаимодействие общемедицинской и психиатрической помощи и стигматизация психиатрических расстройств/ И.Я. Гурович// СПб, 1999. – 123 с.
5. Гурович И.Я. Социальная психология здоровья/И.Я. Гурович// Русский медицинский журнал. 2001. Т.9 №25, - С. 38-51
6. Еникополов С.Н., Мешкова Н.В. Направления исследования предубежденности в западной психологии межгрупповых отношений. / С.Н. Еникополов, Н.В. Мешкова //Вопросы психологии. 2007, - №1 - , С.148-158.
7. Кабанов М.М., Бурковский Г.В. Редукция стигматизации и дискриминации психически больных. ./ М.М. Кабанов, Г.В.Бурковский// Обзор психиатрии и медицинской психологии. 2000, - № 1, - С 3-8.
8. Марута Н.О., Абрамов В.А, Ряполова Т.Л., Абрамов О.В. Систематизація передумов і механізмів формування стигми у хворих на психічні розлади. Методичні рекомендації/ Н.О. Марута, В.А. Абрамов, Т.Л. Ряполова, О.В. Абрамов// ДНМУ ім.. М. Горького, 2011, 28 с.
9. Марута Н.О., Абрамов В.А, Ряполова Т.Л., Абрамов О.В. Антистигматизаційні підходи до надання психіатричної допомоги Методичні рекомендації/ Н.О. Марута, В.А. Абрамов, Т.Л. Ряполова, О.В. Абрамов// ДНМУ ім.. М. Горького, 2011, 31 с
10. Михайлова И.И., Ястребов В.С., Еникополов С.Н. Клинико-психологические факторы, влияющие на стигматизацию психически больных разных нозологических групп. / И.И.Михайлова, В.С. Ястребов, С.Н. Еникополов // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. 2002, - №7, - С. 58 – 65.
11. . Семин И.Р. Психиатрическая просвещенность и отношение общества к психическим больным / И.Р. Семин// Руководство по социальной психиатрии. М., 2001. С. 73-99
12. Серебрянская Л.Я., Ястребов В.С., Еникополов С.Н. Социально-психологические факторы стигматизации психически больных. / Л.Я. Серебрянская, В.С. Ястребов, С.Н. Еникополов // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. 2002, - №9, - С.59-68.
13. Фуко М. История безумия в классическую эпоху/ Пер. с фр. И.К.Стаф.— М.: АСТ Москва, 2010.— 698 с.
14. Фуко М. Ненормальные: Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1974—1975 учебном году. — СПб.: Наука, 2005. — 432 с.
15. Фуко М. Психическая болезнь и личность / Пер. с фр., предисл. и коммент. О.А.Власовой. Изд. 2-е, стереотип. - СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010.— 320 с.
16. Phelan J, Link BG, Dovidio JF. Stigma and prejudice: one animal or two? Social Science & Medicine.2008;67:358–367

Reference transliterated

1. Abramov V.A. Jefferkty stigmatizacii i autostigmatizacii bol'nyh na razlichnyh stadijah shizofrenii/ V.A. Abramov, T.L. Rjapova, A.V. Abramov// Ukraїns'kij visnik psihonevrologії. – 2008.- №2 (55). – С. 27-32
2. Abramov V.A, Rjapolova T.L., Abramov O.V. Metodichnij kompleks dlja ocinki stigmatizujuchih efektiv psichiatrichnoї dopomogi/ V.A. Abramov, T.L. Rjapolova, O.V. Abramov// DNMU im.. M. Gor'kogo, 2011, 24 s
3. Gofman I. Ritual vzaimodejstvija. Oчерki povedenija licom k licu/ I. Gofman// pod red. N.N. Bogomolovoj, D.A. Leont'eva. — М.: Smysl, 2009. — 319 s.
4. Gurovich I. Ja. Vzaimodejstvie obshhemedicinskoj i psichiatricheskoj pomoshhi i stigmatizacija psichiatricheskih rasstrojstv/ I.Ja. Gurovich// SPb, 1999. – 123 s.
5. Gurovich I. Ja. Social'naja psihologija zdorov'ja/ I.Ja. Gurovich// Russkij medicinskij zhurnal. 2001. Т.9 №25, - S. 38-51..
6. Enikopolov S.N., Meshkova N.V. Napravlenija issledovanija predubezhdennosti v zapadnoj psihologii mezhgruppovyh otnoshenij. / S.N. Enikopolov, N.V. Meshkova //Voprosy psihologii. 2007, - №1 - , S.148-158.
7. Kabanov M.M., Burkovskij G.V. Redukcija stigmatizacii i diskriminacii psihicheski bol'nyh. ./ M.M. Kabanov, G.V.Burkovskij// Obzor psichiatrii i medicinskoj psihologii. 2000, - № 1, - S 3-8.
8. Maruta N.O., Abramov V.A, Rjapolova T.L., Abramov O.V. Sistemativacija peredumov i mehanizmv formuvannja stigmi u hvorih na psihichni rozladi. Metodichni rekomendacii/ N.O. Maruta, V.A. Abramov, T.L. Rjapolova, O.V. Abramov// DNMU im.. M. Gor'kogo, 2011, 28 s.
9. Maruta N.O., Abramov V.A, Rjapolova T.L., Abramov O.V. Antistigmatizacijni pidhodi do nadannja psichiatrichnoї dopomogi Metodichni rekomendacii/ N.O. Maruta, V.A. Abramov, T.L. Rjapolova, O.V. Abramov// DNMU im.. M. Gor'kogo, 2011, 31 s
10. Mihajlova I.I., Jastrebov V.S., Enikopolov S.N. Kliniko-psihologicheskie faktory, vlijajushhie na stigmatizaciju psihicheski bol'nyh raznyh nozologicheskijh grupp. / I.I.Mihajlova, V.S. Jastrebov, S.N. Enikopolov // Zhurnal nevrologii i psichiatrii im. S.S. Korsakova. 2002, - №7, - S. 58 – 65.
11. Semin I.R. Psichiatricheskaja prosveshhennost' i otnoshenie obshhestva k psihicheskim bol'nym / I.R. Semin// Rukovodstvo po social'noj psichiatrii. М., 2001. S. 73-99
12. Serebrijskaja L.Ja., Jastrebov V.S., Enikopolov S.N. Social'no-psihologicheskie faktory stigmatizacii psihicheski bol'nyh. / L.Ja. Serebrijskaja, V.S. Jastrebov, S.N. Enikopolov // Zhurnal nevrologii i psichiatrii im. S.S. Korsakova. 2002, - №9, - S.59-68.
13. Fuko M. Istoriija bezumija v klassicheskuju jepohu/ Per. s fr. I.K.Staf.— М.: AST Moskva, 2010.— 698 s.
14. Fuko M. Nenormal'nye: Kurs lekcij, pročitannyh v Kolledzhe de Frans v 1974—1975 ucheb g. — SPb.: Nauka, 2005. — 432 s.
15. Fuko M. Psicheskaja bolezni' i lichnost' / Per. s fr., predisl. i komment. O.A.Vlasovoj. Izd. 2-e, stereotip. - SPb.: IC «Gumanitarnaja Akademija», 2010.— 320 s.

16. Phelan J, Link BG, Dovidio JF. Stigma and prejudice: one animal or two? *Social Science & Medicine*.2008;67:358–367

Malina, O.H. Psychological analysis of the problem of stigmatization of patients with mental disorders. The article presents the results of a psychological analysis of the problem of stigmatization of patients with mental disorders. The main approaches to the problem of stigmatization have been analyzed and stigmatization has been defined as prejudice, rejection and aggressive social distancing mental patients with an attempt to limit their communication, social activity and personal freedom. The author described the social effects of stigma and argued the relevance of research of stigmatization as a social and psychological problem. Courtesy of basic social and psychological characteristics of forming stigma of mental disorders, psychological analysis of the determinants and factors of psychiatric stigma, the stages and conditions of stigma as a social and psychological process have been presented. The mechanisms of self-stigmatization of mentally ill patients have been analyzed in the context of development of stigma patterns. The necessity of humanistic values-orientation of medical and psychological help, social-oriented support and social and psychological support for patients with mental disorders have been also presented.

Keywords: stigma, stigmatization, mentally ill, stereotypes, discrimination, mechanisms of stigma development, destigmatization, self-stigmatization of the mentally ill.

УДК 159.922.8

ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМИ КОРЕКЦІЙНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО ОПТИМІЗАЦІЇ ВИСОКОГО РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ГІМНАЗИЙ ТА ЛІЦЕЇВ

В.Є. Петренко

кандидат психологічних наук, асистент кафедри психології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
kvitka_2410@mail.ru

Петренко В.Є. Формування програми корекційних заходів щодо оптимізації високого рівня тривожності у старшокласників гімназій та ліцеїв. Стаття присвячена проблемі корекції високого рівня тривожності у учнів старших класів гімназій та ліцеїв. Проведений аналіз літератури з означеної проблеми засвідчив недостатнє вивчення специфіки прояву тривожності та шляхів її оптимізації для вказаної групи учнів. В процесі емпіричного дослідження вивчені рівні прояву та чинники виникнення тривожності у старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів різного типу, визначені чинники виникнення тривожності, специфічні для контингенту учнів гімназій та ліцеїв. Визначені взаємозв'язки між рівнем особистісної тривожності і негативним самоставленням, суперечливим ставленням до власного минулого, теперішнього та майбутнього, показниками самооцінки та рівня домагань, мотивами страху відторгнення та уникання невдачі. Доведено, що старшокласники гімназій та ліцеїв є більш тривожними, ніж старшокласники загальноосвітніх шкіл, що обумовлюється впливом специфічних чинників: значної різниці між показниками самооцінки та рівня домагань, а також мотивом уникання невдачі. На основі отриманих результатів сформована модель психологічної корекції тривожності у старшокласників гімназій та ліцеїв, реалізація якої передбачає проведення соціально-психологічного тренінгу з учнями та ряду додаткових заходів з їх педагогами та батьками.

Ключові слова: тривога, особистісна тривожність, ранній юнацький вік, психологічна корекція, чинники виникнення тривожності.

Петренко В.Є. Формирование программы коррекционных мероприятий по оптимизации высокого уровня тревожности у старшеклассников гимназий и лицеев. Статья посвящена проблеме коррекции высокого уровня тревожности у старшеклассников гимназий и лицеев. Осуществлен анализ литературы по вышеупомянутой проблеме, который засвидетельствовал недостаточное изучение специфики проявления тревожности и путей ее оптимизации для указанной группы учащихся. В ходе эмпирического исследования изучены уровни проявления и факторы возникновения тревожности у старшеклассников общеобразовательных учебных заведений разных типов, определены факторы возникновения тревожности, специфические для контингента учащихся гимназий и лицеев. Установлены взаимосвязи между уровнем личностной тревожности и негативным самоотношением, противоречивым отношением к собственному прошлому, настоящему и будущему, показателями самооценки и уровня притязаний, мотивами страха отвержения и избегания неудачи. Доказано, что учащиеся старших классов гимназий и лицеев более тревожны, чем учащиеся общеобразовательных школ, что обусловливается действием специфических факторов: значительной разницы между показателями самооценки и уровня притязаний, а также мотивом избегания неудачи. На основании полученных результатов сформирована модель психологической коррекции тревожности у старшеклассников гимназий и лицеев, реализация которой предусматривает проведение социально-психологического тренинга с учащимися и ряда дополнительных мероприятий для их педагогов и родителей.

Ключевые слова: тревога, личностная тревожность, ранний юношеский возраст, психологическая коррекция, факторы возникновения тревожности.

Постановка проблеми. Формування освіченої, всебічно розвиненої людини завжди було пріоритетним завданням освітніх закладів. Проте, в сучасну епоху, що відзначається революційним розвитком науково-технічної галузі та значним перенасиченням інформаційного простору, реалізація вищезазначеного завдання вимагає суттєвого зростання навчального навантаження. Перед

зкладами освіти постає складний вибір: збереження навчальних стандартів, що не відповідають вимогам сучасного суспільства, чи збільшення кількості необхідних для отримання якісної освіти знань, умінь та навичок, що не може не позначитись на емоційному стані учнів. Зазначена проблема набуває особливої актуальності для учнів старших класів, і, зокрема, для юнаків та дівчат, які навчаються в гімназіях та ліцеях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження тривожності в ранньому юнацькому віці висвітлюють особливості переживання тривоги (А. Прихожан [4]), чинники виникнення вказаної риси (Ю. Клепач [3], І. Ясточкіна [5]) та шляхи її корекції (С. Водяха [1], Ю. Зайцев [2]). Водночас, вибірку вищезгаданих досліджень складають переважно старшокласники загальноосвітніх шкіл, меншою мірою – студенти професійно-технічних училищ. Аналіз результатів нечисленних праць, що прямо чи опосередковано стосуються контингенту учнів гімназій та ліцеїв, дає підстави стверджувати про наявність ряду відмінностей прояву тривоги, однак наявного експериментального матеріалу недостатньо для формування програми корекційних заходів. До прикладу, у дослідженні Ю. Зайцева [2] зафіксовано вищий, в порівнянні з учнями загальноосвітніх шкіл, рівень тривожності старшокласників гімназій та ліцеїв, проте вказана відмінність залишається на рівні констатації, без подальшого аналізу чинників її виникнення та шляхів нівелювання.

Враховуючи зазначене, **метою статті** є дослідження та обґрунтування особливостей прояву та чинників виникнення тривожності у старшокласників гімназій та ліцеїв, аналіз результатів впровадження корекційної програми, сформованої на основі отриманих даних.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Експериментальна частина дослідження містила констатувальний та формувальний етапи, вибірку яких склали, відповідно, 300 учнів 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв Чернівецької області та 60 учнів Глибоцького ліцею Чернівецької області. Теоретичну основу констатувального експерименту склали розроблена І. Ясточкіною модель чинників виникнення тривожності в ранньому юнацькому віці, яка включає три групи чинників: особистісні, адаптаційні та мотиваційні. Оскільки зазначена модель була сформована з урахуванням психологічних особливостей учнів загальноосвітніх шкіл, ми доповнили її чинниками, які, за нашим припущенням, можуть спричинити виникнення тривожності в учнів гімназій та ліцеїв: відповідальність та мотивами досягнення. Таким чином, до досліджуваної групи особистісних чинників ми включили окремі прояви Я-концепції (дисгармонійне самоствалення, неадекватна самооцінка), суперечливе ставлення до власного минулого, теперішнього та майбутнього, відповідальність; групу адаптаційних чинників склали переважання екстернального локусу контролю та соціально-психологічна дезадаптованість, що характеризується конфліктним сприйняттям себе та інших, пасивною позицією у міжособистісній взаємодії, униканням вирішення проблем; до групи мотиваційних чинників гіпотетично було віднесено суперечливий рівень домагань (неузгодженість між поставленими цілями та прогнозними оцінками можливості їх втілення), мотиви афіліації (прагнення прийняття та страх відторгнення), мотиви досягнення (прагнення успіху та уникання невдачі), мотиви вибору професії. Для дослідження вищезазначених чинників було використано наступні методики: «Шкала особистісної та ситуативної тривожності» Ч.Спілбергера, Ю.Ханіна, «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е.Пірс, Д.Харліс, адаптована А.М.Прихожан), «Ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього» (А.М.Прихожан), «Шкала соціально-психологічної пристосованості» (К.Роджерс, Р.Даймонд, адаптована Т.Снегірьовою), «Методика визначення рівня відповідальності» (М.В.Савчин), методика дослідження самооцінки та рівня домагань Дембо-Рубінштейн (модифікація А.М.Прихожан), «Вимірювання мотивації афіліації» (А.Мехрабіян, модифікована М.Магомед-Еміновим), «Діагностика рівня суб'єктивного контролю» (Дж.Роттер), «Вимірювання мотивації досягнення» (А.Мехрабіян, модифікована М.Магомед-Еміновим), методика «Мотиви вибору професії». Отримані дані аналізувались за допомогою методів параметричної статистики, представлених в пакеті статистичних програм Statistica 6.0. Для кореляційного аналізу використовувався коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона, для порівняльного аналізу – критерій t-Стюдента.

Аналіз результатів дослідження дає підстави стверджувати про наявність ряду суттєвих змін в рівнях прояву та чинниках виникнення тривожності в досліджуваних групах. Так, частка учнів, у яких зафіксовано високий рівень особистісної тривожності, в групі старшокласників гімназій та ліцеїв є вдвічі більшою за аналогічний показник у групі старшокласників загальноосвітніх шкіл (табл.1).

Таблиця 1

Розподіл учнів різних типів загальноосвітніх навчальних закладів за рівнями особистісної тривожності

Рівень особистісної тривожності	Учні загальноосвітніх шкіл		Учні гімназій та ліцеїв	
	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%
Низький	12	8	6	4
Середній	96	64	62	41
Високий	42	28	82	55

Кореляційний та порівняльний аналіз отриманих результатів дозволяють сформулювати ряд узагальнень щодо специфіки чинників виникнення тривожності в групах досліджуваних. Так, якщо високий рівень особистісної тривожності у старшокласників загальноосвітніх шкіл обумовлюється особистісними, адаптаційними та мотиваційними чинниками, то тривожність учнів гімназій та ліцеїв значною мірою залежить від дії особистісних та мотиваційних чинників, тоді як дія адаптаційних не знаходить підтвердження. Так, запропоновані І. Ясточкіною особистісні чинники виникнення тривожності є актуальними як для старшокласників загальноосвітніх шкіл, так і для старшокласників гімназій та ліцеїв. Водночас, негативне самоставлення тісно пов'язане з високим рівнем тривожності в обох групах ($r_1=-0,611$, $r_2=-0,574$, $p\leq 0,01$), проте в групі учнів гімназій та ліцеїв визначальною є низька оцінка власних інтелектуальних можливостей ($r_1=-0,396$, $r_2=-0,330$, $p\leq 0,01$) та положення в сім'ї ($r_1=-0,259$, $r_2=-0,167$, $p\leq 0,01$), тоді як в групі учнів загальноосвітніх шкіл – низька оцінка зовнішності ($r_1=-0,431$, $r_2=-0,537$, $p\leq 0,01$) та вміння спілкуватись ($r_1=-0,377$, $r_2=-0,473$, $p\leq 0,01$). Можна зробити припущення про те, що інтелектуальна сфера та сфера стосунків зі значущими дорослими є специфічними областями підвищеної уразливості щодо виникнення тривожності саме для старшокласників гімназій та ліцеїв. В групі старшокласників гімназій та ліцеїв, які за результатами дослідження є більш тривожними, також зафіксовано достовірно вищий рівень відповідальності. Водночас проведений кореляційний аналіз не виявив значущого зв'язку між рівнем особистісної тривожності та рівнем відповідальності. Попри це, вказану особливість гімназистів слід враховувати при проведенні корекційної роботи, оскільки відповідальніші старшокласники схильні переоцінювати значущість власних обов'язків, що обумовлює часте переживання тривоги. Зв'язок між суперечливим ставленням до власного минулого, теперішнього та майбутнього і тривожністю зафіксовано в обох групах ($r_1=0,170$, $r_2=0,183$, $p\leq 0,01$), проте слід відзначити наявність якісних відмінностей. Так, якщо старшокласники загальноосвітніх шкіл зосереджені переважно на теперішньому і не намагаються робити прогнози щодо власного майбутнього, учні гімназій та ліцеїв зосереджені на майбутньому, проте водночас мріють повернутись в дитинство, в якому, на їх думку, було менше турбот і зобов'язань. Одночасне спрямування в минуле та майбутнє є досить суперечливим і може служити підґрунтям для виникнення різного роду психологічних проблем, в тому числі високого рівня тривожності. В специфіці мотиваційних чинників особистісної тривожності відзначаються суттєві відмінності. Зокрема, рівень особистісної тривожності тісно пов'язаний з мотивами досягнення: висока інтенсивність мотиву уникнення невдачі прямо корелює з високим рівнем особистісної тривожності ($r_1=-0,525$, $p\leq 0,01$). Зазначений зв'язок зафіксовано винятково в групі старшокласників гімназій та ліцеїв. Слід відзначити, що переважання мотиву уникання невдачі не свідчить про низький рівень домагань та відсутність чітко окреслених цілей. Згідно даних кореляційного аналізу, в групі старшокласників гімназій та ліцеїв значущого зв'язку між показниками прагнення успіху та рівня домагань не зафіксовано, проте відзначається прямий зв'язок між показниками прагнення успіху та самооцінки ($r_1=0,273$, $p\leq 0,01$), а також зворотній зв'язок між показниками прагнення успіху та різниці між самооцінкою та рівнем домагань ($r_1=-0,255$, $p\leq 0,01$).

Отже, що нижчою є інтенсивність мотиву прагнення успіху (і, відповідно, вищою інтенсивність мотиву уникання невдачі), то нижчою є самооцінка та вищою різниця між самооцінкою та рівнем домагань. Таким чином, учні, в яких виявлено мотив уникання невдачі, схильні ставити перед собою важкодосяжні цілі, водночас критично оцінюючи власні можливості.

Можна припустити наявність внутрішнього конфлікту, обумовленого поєднанням переважаючого мотиву уникання невдачі та значної різниці між самооцінкою та рівнем домагань. В такому разі саме мотив уникання невдачі та різниця між самооцінкою та рівнем домагань виступають

специфічними мотиваційними чинниками виникнення особистісної тривожності для вибірки старшокласників гімназій та ліцеїв.

Висока інтенсивність мотиву страху відторгнення як чинник виникнення особистісної тривожності зберігає свою актуальність як в групі старшокласників загальноосвітніх шкіл, так і в групі старшокласників гімназій та ліцеїв ($r_1=0,496$, $r_2=0,342$, $p \leq 0,01$). Мотиви, пов'язані з професійним вибором, суттєво не відрізняються в групах досліджуваних.

Результати експериментального дослідження засвідчили наявність ряду суттєвих відмінностей специфіки тривожності в групі учнів гімназій та ліцеїв, що обумовило необхідність формування програми корекційного впливу з урахуванням зазначених особливостей. Аналіз та узагальнення отриманих даних дали змогу сформувати модель психологічної корекції особистісної тривожності старшокласників гімназій та ліцеїв, яка передбачає роботу як з учнями, так і з їх найближчим оточенням.

Основу розробленої моделі складає соціально-психологічний тренінг, кінцевою метою якого є оптимізація високого рівня особистісної тривожності старшокласників шляхом зменшення дії чинників її виникнення (оптимізації рівня самоставлення, зміни типу ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього, зменшення впливу мотивів страху відторгнення та уникання невдачі, зменшення різниці між самооцінкою та рівнем домагань за рахунок підвищення самооцінки), формування реалістичного уявлення про себе та власні ресурси та формування навичок подолання тривоги.

Досягнення поставленої мети здійснюється через послідовну реалізацію завдань соціально-психологічного тренінгу: формування навичок ефективної комунікації, формування реалістичних уявлень щодо власного місця в системі міжособистісних стосунків; актуалізацію досвіду та знань щодо емоційної сфери, формування навичок розпізнавання, опису та подолання стану тривоги; зменшення дії основних чинників виникнення тривожності; інтеграцію набутих навичок до загального досвіду.

Структуру програми тренінгу, розрахованої на 32 години, складають чотири блоки: вступний (7 годин), емоційний (6 годин), особистісний (12 годин) та інтегративний (7 годин). Корекції певних чинників тривожності присвячені окремі заняття (табл.2): так, для роботи з уявленнями про себе, ставленням до власного минулого, теперішнього та майбутнього та мотивацією досягнення (мотивами прагнення успіху та уникання невдачі) відведені 6, 7 та 8 заняття відповідно. Вправи, спрямовані на зниження дії чинника «страх відторгнення», зосереджені більшою мірою в занятті 3, проте підґрунтя для даної роботи формується в занятті 2.

Окремі чинники тривожності коректуються опосередковано, в межах декількох занять. Це, в першу чергу, стосується відповідальності, рівень якої, як свідчать результати констатувального експерименту, в учнів гімназій та ліцеїв є вищим, тож немає нагальної потреби докладати зусиль до його зростання. Водночас недоцільним буде знижувати рівень відповідальності задля оптимізації тривожності.

Корекційна робота в межах розробленої програми спрямована не на зниження рівня відповідальності, а на зміщення її акцентів, зокрема, на формування у старшокласників уявлення про обставини, підвладні/непідвладні їхнім зусиллям, усвідомлення ними меж відповідальності за себе та за інших, формування навичок розподілу та делегування обов'язків. Вправи даного типу містять 8 і 11 заняття. Заняття 4, 5 та 9 присвячені безпосередній роботі з тривогою: формуванню навичок її розпізнавання, дослідження та подолання.

При розробці програми соціально-психологічного тренінгу було використано методи психологічної корекції (групову дискусію, рольові ігри, проєктивний малюнок, елементи психогімнастики), психотерапевтичні прийоми (вербалізацію, зворотній зв'язок), елементи ігрової терапії та психодрами тощо.

Таблиця 2

Програма соціально-психологічного тренінгу корекції тривожності в учнів гімназій та ліцеїв

№	Теми занять	Тривалість (год.)
I. Вступний блок		
1.	Знайомство. <i>Мета:</i> знайомство учасників групи, обговорення мотивації участі в тренінгу, вироблення правил групової роботи, створення атмосфери довіри та психологічної безпеки.	2
2.	Розвиток навичок ефективної комунікації. <i>Мета:</i> формування уявлення про значення бар'єрів спілкування, формування навичок ефективної комунікації.	2
3.	Соціальна ідентифікація. <i>Мета:</i> дослідження особливостей виникнення та існування соціальних ролей та стереотипів, дослідження особливостей міжособистісного сприйняття.	3
II. Емоційний блок		
4.	Знайомство з емоційними станами. <i>Мета:</i> актуалізація досвіду та знань щодо емоційної сфери, формування навичок оцінки та вираження власних емоцій.	3
5.	Робота з тривогою. <i>Мета:</i> дослідження особливостей прояву тривоги, формування навичок розпізнавання тривоги.	3
III. Особистісний блок		
6.	Формування адекватної самооцінки. <i>Мета:</i> формування реалістичного уявлення про себе, розвиток саморозуміння та аутосимпатії.	3
7.	Минуле, теперішнє, майбутнє. <i>Мета:</i> формування реалістичного уявлення про власний життєвий шлях; інтеграція в часову перспективу власного існування.	3
8.	Формування реалістичного ставлення до успіхів та невдач. <i>Мета:</i> формування уявлення про успіх та невдачу як частину життєвого досвіду.	3
9.	Навички подолання тривоги. <i>Мета:</i> опрацювання способів подолання тривоги.	3
IV. Інтегративний блок		
10.	Впевнена та невпевнена поведінка. <i>Мета:</i> дослідження особливостей різних стилів поведінки.	2
11.	Формування реалістичних цілей. <i>Мета:</i> визначення власних життєвих цілей.	2
12.	Заключення. <i>Мета:</i> визначення напрямків роботи із самовдосконалення, завершення роботи в групі.	3

Слід відзначити ряд якісних відмінностей складу вибірки формувального експерименту від вибірок аналогічних досліджень. Зокрема, контрольну та експериментальну групу складають винятково учні десятих класів. Аналіз наукових досліджень дає підстави стверджувати про відмінність динаміки розвитку тривожності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів різних типів. Так, в учнів загальноосвітніх шкіл, тривожність, яка наприкінці дев'ятого класу сягає піку прояву, на початку десятого класу значно знижується. Наступний пік прояву тривожності спостерігатиметься під час навчання в одинадцятому класі [4]. Натомість в учнів гімназій та ліцеїв рівень тривожності значно зростає вже в 10 класі. Відповідні дані наводить Ю. Зайцев, який пов'язує дану особливість зі зміною статусу школяра, а отже і ускладненням вимог, що до нього висуваються [2]. До пояснення цього факту можемо додати припущення про те, що зростання рівня тривожності також пов'язане зі значним збільшенням навчального навантаження, оскільки підготовку до вступу до вищих навчальних закладів значна частина старшокласників гімназій та ліцеїв розпочинає, на противагу учням загальноосвітніх шкіл, саме в десятому класі, та підвищеним усвідомленням відповідальності за результати власних зусиль, певною мірою сформованим вчителями та батьками, які часто підкреслюють, що старшокласникам не варто марнувати часу. Отже, корекційну роботу щодо оптимізації високого рівня тривожності в учнів гімназій та ліцеїв, за нашим припущенням, доцільно проводити впродовж навчання в десятому класі, оскільки зазначений період є визначальним щодо подальшого розвитку вищезгаданої риси. Крім того, корекційна робота, проведена з учнями одинадцятого класу, може бути недостатньо ефективною через посилення впливу обставин, що провокують тривогу (цейтнот при підготовці до іспитів, сумніви щодо подальшого життєвого вибору).

Оптимізація високого рівня тривожності впродовж навчання в десятому класі дозволить сформувати ряд навичок, які, за умови їх закріплення, слугуватимуть своєрідним ресурсом, що запобігатиме подальшому підвищенню рівня прояву цієї якості.

Серед якісних відмінностей вибірки також варто відзначити, що її складають переважно соціально активні учні, успішні в навчанні та спорті, чії труднощі, на перший погляд, не потребують для вирішення сторонньої допомоги. Проте особливості переживання тривоги, притаманні таким старшокласникам, вказують на протилежне. Феномен культивованої тривожності, за якого учень відкрито демонструє власні переживання в складних ситуаціях, підкреслюючи цим своє відповідальне ставлення до життя, що дозволяє йому отримати певні послаблення та заохочення, поширений серед старшокласників загальноосвітніх шкіл і досить рідко зустрічається в учнів гімназій та ліцеїв. Натомість високотривожні старшокласники гімназій та ліцеїв у складних для них ситуаціях намагаються приховати зростаюче хвилювання та будь-що досягнути поставленої мети.

Розроблена модель передбачає роботу з вчителями та батьками старшокласників. Вказаний напрям роботи здійснюється за схемою «формування навичок розпізнання стану тривоги корекція нереалістичних когнітивних інтерпретацій поведінки високотривожних старшокласників формування навичок надання допомоги та підтримки».

Напрямок роботи з педагогами призначений для інформування вчителів щодо психологічних особливостей високотривожних учнів, способів взаємодії з ними, а також прийомів зниження тривоги, які доцільно застосовувати в межах навчального процесу. Напрямок роботи з найближчими родичами передбачає читання лекцій в межах батьківського лекторію, проведення індивідуальних бесід з батьками або особами, що їх замінюють, метою яких є ознайомлення з особливостями самосприймання та поведінки високотривожних юнаків та дівчат, наголошення на важливості емоційної підтримки. Виокремлення вищезазначених напрямів є доцільним з огляду на встановлену в констатувальному експерименті закономірність: високотривожні юнаки та дівчата оцінюють своє положення в сім'ї як таке, що їх не влаштовує. В бесідах, що проводились після тестування, учні відзначали надмірний тиск з боку батьків та педагогів та прагнення отримувати більше підтримки. Не володіючи повною інформацією щодо особливостей високотривожних юнаків та дівчат, дорослі часто засуджують їх поведінку і не вважають за потрібне надавати підтримку.

Ефективність здійсненого корекційного впливу проявилась в зміні розподілу досліджуваних за рівнями прояву тривожності. Так, частка старшокласників, в яких зафіксовано високий рівень особистісної тривожності, після проведення формуального експерименту знизилась вдвічі, натомість частка досліджуваних з середнім рівнем особистісної тривожності значно збільшилась. Також зафіксовано ряд позитивних зрушень щодо показників особистісних та мотиваційних чинників виникнення тривожності, зокрема, зростання показників самоставлення та відповідальності, підвищення рівня самооцінки, що, в свою чергу, зумовило зменшення різниці між цим показником та рівнем домагань, зміну ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього в бік переважання реалістичного типу, зміну розподілу мотивів афіліації та досягнення на користь мотиву прагнення прийняття та прагнення успіху відповідно.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отримані результати свідчать про ефективність впровадженої системи корекційних заходів та доцільність формування відповідних програм з урахуванням специфічних особливостей певної категорії юнаків та дівчат. Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів вказаної проблематики. Зокрема, подальшого вивчення потребують питання впливу найближчого оточення на формування рівня тривожності старшокласників, взаємозв'язку рівня прояву тривожності та конкретного профілю навчального закладу.

Список використаних джерел

1. Водяха С.А. Коррекция тревожности в процессе формирования креативности в раннем юношеском возрасте : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / С.А. Водяха. – Казань, 2000. – 21 с.
2. Зайцев Ю.В. Тревожность в подростковом и раннем юношеском возрасте (диагностика, профилактика, коррекция) / Ю.В. Зайцев, А.А. Хван. – Кемерово, 2006. – 112 с.
3. Клепач Ю.В. Психологическая природа и психокоррекция тревожности у старшеклассников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Ю.В. Клепач. – Воронеж, 2002. – 22 с.
4. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан. – М.: Московский психолого-социальный институт – Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.

5. Ясточкіна І.А. Психологічні чинники виникнення та корекція тривожності в ранньому юнацькому віці : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / І.А. Ясточкіна. – НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 320 с.

References translated and transliterated

1. Vodjaha S.A. Korrekcija trevozhnosti v processe formirovanija kreativnosti v rannem junosheskom vozraste : avtoref. dis. na soiskanie nauch. stepeni kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 [Correction of anxiety by the forming of creativity in adolescence] / S.A. Vodjaha. – Kazan', 2000. – 21 s.
2. Zajcev Ju.V. Trevozhnost' v podrostkovom i rannem junosheskom vozraste (diagnostika, profilaktika, korrekcija) [Anxiety in teen age and adolescence: diagnostics, prophylaxis, correction] / Ju.V. Zajcev, A.A. Hvan. – Kemerovo, 2006. – 112 s.
3. Klepach Ju.V. Psihologicheskaja priroda i psihokorrekcija trevozhnosti u starsheklassnikov : avtoref. dis. na soiskanie nauch. stepeni kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 [Psychological sense and correction of anxiety among high school pupils] / Ju.V. Klepach. – Voronezh, 2002. – 22 s.
4. Prihozhan A.M. Trevozhnost' u detej i podrostkov: psihologicheskaja priroda i vozrastnaja dinamika [Anxiety among children and teenagers: psychological sense and age dynamics] / A.M. Prihozhan. – M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut – Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODJeK», 2000. – 304 s.
5. Jastochkina I.A. Psihologichni chinniki viniknennja ta korekcija trivozhnosti v rann'omu junac'komu vici : dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 [Psychological factors of anxiety origin and correction in adolescence] / I.A. Jastochkina. – NPU imeni M.P. Dragomanova. – K., 2011. – 320 s.

Petrenko, V. Forming the program of psychological correction and optimization of a high level anxiety among high school pupils from gymnasium and lyceum. The article is devoted to the problem of psychological correction of high level of anxiety in high school pupils from gymnasium and lyceum. This paper begins with the analysis of psychological researches of the problem, which could not give enough information about specificity of manifestations and ways of optimization of anxiety in pupils. The study found the peculiarities of manifestation and factors of forming of anxiety of pupils from schools of different types. Also the special anxiety factors for high school pupils from gymnasium and lyceum were described. It was determined, that anxiety's level correlated with negative self-attitude, ambivalent attitude to own past, present and future, indexed of self-esteem and succeed level, aspiration of abruption, avoidance of failure. Furthermore, pupils from gymnasium and lyceum are more anxious, then pupils from schools, what determined by influence of specific factors: great difference between indexes of self-esteem and succeed level and avoidance of failure was distinguished. By the results of research was created the model of gymnasium and lyceum pupils anxiety psychological correction. Realization of this model consists of three parts: work with pupils (psychological training), work with teachers (mini-lections, consultations), work with parents (mini-lections, consultations).

Key words: anxiety, adolescence, psychological correction, factors of anxiety.

УДК 331. 101. 3; 005. 583. 3: 159. 964. 2

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДІВ НЕМАТЕРІАЛЬНОГО СТИМУЛЮВАННЯ ПЕРСОНАЛУ

А.П. Поплавська

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Запорізького національного університету
poplavska-lika@ukr.net

О.Г. Гамаль

магістр факультету соціальної педагогіки та психології
Запорізького національного університету
olga-gamal@mail.ru

Поплавська А.П., Гамаль О.Г. Психологічний аналіз методів нематеріального стимулювання персоналу. В статті представлено теоретичний огляд класифікацій методів нематеріального стимулювання персоналу. Обґрунтовано психологічну сутність, значущість методів нематеріального стимулювання персоналу. Подано групи методів нематеріального стимулювання персоналу. Представлено теоретичний і практичний досвід використання методів нематеріального стимулювання вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Подано актуальність використання методів нематеріального стимулювання у вітчизняних організаціях. Представлено результати емпіричного дослідження методів нематеріального стимулювання персоналу. Здійснено аналіз значущості методів нематеріального стимулювання для персоналу промислового підприємства. Виявлено значущість методів нематеріального стимулювання персоналу згідно високого та низького рівня. Виявлено найбільш значущі методи для працівників електротехнічного промислового підприємства. Розкрито психологічну сутність методів нематеріального стимулювання персоналу для працівників підприємства з точки зору їх рівневої значущості.

Ключові слова: стимулювання, нематеріальне стимулювання, методи нематеріального стимулювання, персонал, працівники.

Поплавская А.П., Гамаль О.Г. Психологический анализ методов нематериального стимулирования персонала. В статье представлено теоретический обзор классификаций методов нематериального стимулирования персонала. Обоснованно психологическую сущность, значимость методов нематериального стимулирования персонала. Подано группы методов нематериального стимулирования персонала. Представлены теоретический и практический опыт использования методов нематериального стимулирования отечественными и зарубежными исследователями. Подано актуальность использования методов нематериального стимулирования в отечественных организациях. Представлены результаты эмпирического исследования методов нематериального стимулирования персонала. Осуществлен анализ значимости методов нематериального стимулирования для персонала промышленного предприятия. Выявлено значимость методов нематериального стимулирования персонала согласно высокого и низкого уровня. Выявлены наиболее значимые методы для работников электротехнического промышленного предприятия. Раскрыто психологическую сущность методов нематериального стимулирования персонала для работников предприятия с точки зрения их уровневой значимости.

Ключевые слова: стимулирование, нематериальное стимулирование, методы нематериального стимулирования, персонал, работники.

Постановка проблеми. Нематеріальне стимулювання персоналу на сучасному етапі розглядається в економічній, психологічній, управлінській сферах діяльності. З психологічної точки зору, ця тема є недостатньо розробленою. На нашу думку, відсутня єдина точка зору щодо різноманітних методів нематеріального стимулювання персоналу, а також їх психологічної сутності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методи нематеріального стимулювання персоналу представлено в дослідженнях В. Антіпіної, М. Бутченко, М.Є. Зобніної, Г.В. Іванченко, Н.І. Корзенко, М.А. Рябової, Ф. Уайтлі, Л. Христофор, В.В. Юкіша. В. Антіпіною [1] описано корпоративно-системні та соціально-психологічні групи методів нематеріального стимулювання. У дослідженні М. Бутченко [2] представлено практичний досвід необхідності застосування методів нематеріального стимулювання, основою яких є емоційний відгук працівників. М.Є. Зобніна та Н.І. Корзенко, Ф. Уайтлі у дослідженні представили аналіз ефективних методів нематеріального стимулювання персоналу. Г.В. Іванченко, В.Л. Христофор, В.В. Юкіш представили аналіз значущості та ефективності використання соціальних та психологічних методів нематеріального стимулювання персоналу на промислових підприємствах [3; 5]. М.А. Рябовою [4] у дослідженні методів нематеріального стимулювання запропоновано групи індивідуальних та колективних методів нематеріального стимулювання.

Метою статті є теоретичний та емпіричний виклад результатів дослідження методів нематеріального стимулювання персоналу.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Існує декілька класифікацій методів нематеріального стимулювання персоналу. До однієї із них входять наступні групи методів нематеріального стимулювання: соціальні методи нематеріального стимулювання, моральні методи нематеріального стимулювання, психологічні методи нематеріального стимулювання.

Група соціальних методів нематеріального стимулювання виражає потребу працівників в самоствердженні з їх прагненням займати певне суспільне становище, з потребами в певному обсязі влади. Соціальна мотивація базується на потребах в приналежності і визнання з боку тієї соціальної групи, до якої входить людина. Кожен з нас одночасно є членом кількох соціальних груп і спільнот. Ще до професійної діяльності, на етапі навчання професії ми вступаємо в колектив представників своєї професійної діяльності. Пізніше, працевлаштовуючись, стаємо членом колективу будь-якої організації, однієї з її філій, підрозділів і відділів. Розвиток соціальної мотивації безпосередньо пов'язаний з розвитком соціальних потреб людини, часто визначаються як «бути в контакт з собі подібними» або «потреби у визнанні» за А. Maslow. Починається він ще в ранньому дитинстві, з першої усмішки дитини своїм батькам. Формується в перші роки життя в процесі емоційного спілкування з дорослим так звана «базова довіра до світу» дитини, пізніше поширюється і на її загальне позитивне ставлення до соціуму, викликає бажання «бути з людьми», належати до будь-якої соціальної групи. Поява бажання зайняти в ній шановне і «престижне» місце в чому підкріплюється першою похвалою, отриманою за успіхи в діяльності або прояви різних варіантів соціально схвалюваної поведінки. У дорослому стані взаємини людини з соціальним середовищем в цілому і колективом організації, зокрема, ускладнюються. Для підтримки високого рівня продуктивності праці все більшого значення набуває почуття стабільності, яке вона відчуває у групі, до якої належить. Зайнявши певне положення в групі, завоювавши прихильність колективу і керівника, люди бояться її втратити. У їх поведінці все більш закріплюються соціально значущі для даної соціальної групи варіанти трудової поведінки, забезпечуючи трудову ефективність. Саме на цьому феномені

ґрунтуються методи соціального нематеріального стимулювання, які можна образно охарактеризувати як заохочення визнанням колективу організації. І в даному випадку велике значення має стиль роботи менеджера, оскільки формальне, позбавлене емоційної чуйності управління людьми може перешкоджати виникненню у працівника бажання долучатися до необхідних, для ефективного функціонування організації, форм поведінки.

У змістовному плані процес підтримки у працівника нематеріальної мотивації його діяльності в організації може здійснюватись за рахунок:

- кадрових перестановок і ротації кадрів (просування працівника по кар’єрних сходах, поява статусних чи інших відмінностей, що виділяють його з колективу працівників);
- реструктуризації, введення гнучкої функціональної структури, при якій відбувається наділення працівника новими владними або професійно значущими повноваженнями в рамках посади, яка в нього є (розширення прав і обов’язків з покладанням додаткової відповідальності за їх реалізацію, введення в рамках стабільної структури робочих груп і комісій, що складаються з працівників різних підрозділів).

Група моральних методів нематеріального стимулювання пов’язана із потребами людини в повазі з боку колективу, у визнанні її як працівника, як морально схвалюваної особистості. Основний метод позитивного визнання – це слова подяки, особливо в присутності колег. Інші відзнаки та цінні подарунки можуть використовуватися як доповнення до них. Методи морального нематеріального стимулювання більшою мірою, ніж попередні, пов’язані з особистісними якостями працівника, особливостями сформованої у нього системи морально-етичних цінностей.

Багато в чому саме цим пояснюється спостереження підвищення інтересу з боку вітчизняних організацій до підтримки і розвитку у себе певної корпоративної культури. Довіряючи тому чи іншому працівнику відповідальну і серйозну ділянку роботи в організації, її власники та керівництво повинні бути впевнені в тому, що це людина порядна, не здатна завдати організації збитків на догоду особистим інтересам і вигоді. Зарубіжні організації, що піклуються про свою репутацію цей факт прийняли давно і в цьому ключі вибудовують всі напрямки роботи з персоналом організації. Саме тому розробка методів морального стимулювання стає все більш актуальною в рамках загальної системи стимулювання персоналу організації.

Серед методів морального нематеріального стимулювання можна виділити: визнання, яке найчастіше виявляється з боку керівництва організації. В даному випадку мова йде про те, що працівники, які добре виконали свою роботу, відзначаються керівниками організації або отримують право особисто представити результати своєї роботи або колективного проекту особисто керівнику організації. Таких працівників з нагоди свят і ювілейних дат персонально вітають керівники організації, удостоюють підвищеною довірою керівника. Найбільш доступними методами морального стимулювання є похвала і критика.

Група психологічних методів нематеріального стимулювання являє собою комфортний клімат в колективі, що забезпечує нормальне спілкування, є прекрасним стимулом до відчуття задоволеності працівника від праці. Психологічна мотивація працівників багато в чому базується на прагненні людини до самореалізації і багато в чому пов’язана з формуванням у нього внутрішнього відчуття задоволеності від роботи в організації і з цим конкретним колективом людей. Похвала – це схвалення, інформування щодо правильності дії і позитивна оцінка цієї дії. Критика – це аналіз, оцінка і судження про явище будь-якої із людських діяльностей.

Психологічні методи нематеріального стимулювання персоналу лежать в основі двох основних форм стимулювання працівника: стимулювання самим змістом трудової діяльності, яку здійснює працівник; стимулювання можливостями, якими насичена робота, що сприяють особистісному і професійному саморозвитку. У першому випадку важливе значення має те, наскільки цікавою і відповідає здібностям, нахилам і особистісним якостям людини є виконувана працівником робота. У другому випадку йде мова про відповідність стимулів потребам працівників.

В. Антіпіною [1] описана класифікація, до якої входять корпоративно-системні та соціально-психологічні групи методів нематеріального стимулювання. До корпоративно-системних методів нематеріального стимулювання включено організаційне стимулювання, творче стимулювання, стимулювання вільним часом, корпоративна культура, кар’єрний ріст, навчання, делегування повноважень.

Організаційне стимулювання – стимулювання праці, яке регулює поведінку працівника на основі зміни почуття його задоволеності від роботи в організації. Організаційне стимулювання передбачає залучення працівників до участі в справах організації, працівникам надається право голосу при вирішенні ряду питань, як правило, соціального характеру. Ідея про те, що стимулювання працівників може бути здійснено через постановку цілей їх роботи є важливою частиною філософії управління в сучасних організаціях. Стимулювання працівників залежить від характеристик цілей, поставлених перед ними. Рекомендується проводити п'ятихвилинки – ранковий розбір завдань і уточнень про стан справ, що нагадає працівнику про те, що він – ланка в складному механізмі, і змусить його більш відповідально підходити до своїх обов'язків.

Зворотній зв'язок – це інформація про ефективність своєї роботи, одержувана працівником. Якщо робота організована так, що люди забезпечені інформацією про результати своєї праці, то у них з'являється більше розуміння того, наскільки ефективно вони працюють. Якщо робота виконується недостатньо успішно, це мотивує працівників до додаткових зусиль, до внесення тих чи інших змін у свою роботу. Успішне виконання роботи саме по собі є додатковим стимулом, що підвищує рівень мотивації виконавця.

До організаційного стимулювання відносяться також кадрові перестановки і ротація. Цікаво, що практично будь-яка кадрова перестановка, пов'язана з підвищенням для працівника в його власних очах, а не для колективу. Підвищення його професійного чи посадового статусу дає позитивний ефект. Це пов'язано з актуалізацією мотивації досягнення, задоволенням потреби у визнанні, потреби в ризику, можливо, навіть резонує з потребою в самореалізації. З одного боку, ротація може об'єднувати людей, задовольняти афіліативні потреби, потреби в позитивній оцінці і мотивацію досягнень, потреби в ризику і самореалізації, змушуючи людину намагатися на новому місці бути не гірше іншої, з іншого – мати повністю протилежний ефект, породжуючи систему колективної безвідповідальності.

Реструктуризація, введення гнучкої функціональної структури може бути одним з методів організаційного стимулювання. Отримання в процесі реструктуризації нового кола обов'язків працює на задоволення потреби в ризику, самореалізації, підвищує відповідальність.

В якості стимулу можливо використовувати організацію процедури оцінки і самооцінки роботи працівника. Задоволена потреба в повазі і самоповазі, процедура оцінки не повинна викликати втрату почуття безпеки працівника. При оцінці і контролі важливо, щоб людина, роботу якої оцінюють, була обізнана про вимоги, що пред'являються до результатів її праці. Тому оцінка і контроль стимулюють не просто бажання працювати з високою віддачею, викладатися на роботі, але і настрої на досягнення необхідних робочих результатів, на виконання своєї роботи відповідно до встановлених вимог або навіть краще. Але необхідно пам'ятати, що помилки в оцінці і контролі над роботою персоналу можуть знижувати мотивацію працівників.

Творче стимулювання і розвиток раціоналізаторства – стимулювання, засноване на забезпеченні потреб працівників в самореалізації, самовдосконаленні, самовираженні (підвищення кваліфікації, відрядження). Можливості самореалізації залежать від рівня освіти, професійної підготовки працівників, від їх творчого потенціалу. Стимулом тут виступає процес праці, в змісті якого є творчі елементи. Творчі стимули припускають умови вільного вибору працівником способів вирішення завдань, вибору із сукупності рішень оптимальне, що дає найбільший результат. При цьому людина проявляє свої потенційні можливості, самореалізується в процесі праці, отримує задоволення від цього процесу. Підвищення складності трудових операцій і вирішення працівником завдань є основою для розширення сфери діяльності творчих стимулів.

Стимулювання вільним часом – метод нематеріального стимулювання, покликаний компенсувати підвищені фізичні або нервово-емоційні витрати працівника, робить режим роботи більш зручним для людини, дозволяє займатися і іншими справами. Крім того, в результаті нестачі вільного часу багато працівників трудяться з відчуттям хронічної втоми, відчувають постійні нервово-емоційні перенавантаження. Система стимулювання трудової активності передбачає оптимальне співвідношення робочого і вільного часу, оскільки у людей крім самої роботи можуть бути й інші не менш важливі справи, наприклад, заняття спортом, хобі або просто відпочинок. Якщо працівник потребує вільного часу, а його цілком поглинає робота, то він буде уникати її, знижуючи, таким чином, продуктивність праці.

Стимулювання вільним часом включає гнучкий графік роботи або збільшений, та додаткову відпустку. У практиці організацій можливе використання таких варіантів стимулювання вільним часом:

- 1) надання працівникам додаткової відпустки. Відпустка може надаватися за специфічну працю або за особливі умови праці, коли вони відрізняються від нормативних за санітарними, гігієнічними і трудовими нормами (шкідливі умови праці, ненормований робочий день). Додаткова відпустка компенсує працівникам високі витрати фізичної або розумової енергії. Стимулююча функція надання працівникам додаткових відпусток полягає в закріпленні кадрів на підприємстві і за певними спеціальностями;
- 2) робота за вільним графіком. Суть цього варіанта полягає в тому, що працівникові надається право самому визначати режим роботи (час початку, закінчення і тривалості робочого дня). Природно, що робота за вільним графіком не повинна порушувати хід робочого процесу і викликати зниження ефективності і якості виконуваних робіт. Тому таким правом можуть наділитися тільки перевірені і дисципліновані працівники, які вміють раціонально планувати свій робочий день.
При роботі за вільним графіком зазвичай створюється банк використання робочого часу. Для цього ведеться облік часу початку і закінчення трудового дня і, відповідно, його тривалості по кожному працівнику, який має вільний графік;
- 3) скорочення тривалості робочого часу за рахунок його економії в результаті високої продуктивності праці. Стимулююча функція полягає в зацікавленості працівників у зниженні втрат робочого часу, підвищенні ефективності та якості виконуваної роботи.

Стимулювання вільним часом, на жаль, поки не отримало у вітчизняній практиці достатнього поширення. Незважаючи на серйозний стимулюючий ефект фактора вільного часу, керівники організацій рідко звертаються до нього, а деякі взагалі не розуміють, як можна його використовувати в управлінні робочим колективом. Проте, це дуже дієвий стимул, який повинен, в повній мірі, використовуватися в організації виробничого процесу.

Корпоративна культура – збірка найважливіших положень діяльності організації, що визначаються її місією і стратегією розвитку, і знаходять вираження в сукупності соціальних норм і цінностей, що поділяються більшістю працівників. Наявність всього комплексу елементів корпоративної культури породжує у працівників почуття приналежності до компанії, почуття гордості за неї. З розрізнених людей працівники перетворюються в єдиний колектив, зі своїми законами, правами і обов'язками.

Просування по службі – це один з найбільш дієвих стимулів, оскільки, по-перше, при цьому підвищується матеріальна винагорода; по-друге, розширюється коло повноважень і відповідно працівник стає причетний до прийняття важливих рішень; по-третє, підвищується ступінь відповідальності, що змушує людину працювати ефективніше і не допускати промахів і помилок; по-четверте, підвищує доступ до інформації. Підвищення на посаді дозволяє працівнику самоствердитися, відчути себе значущим, що звичайно ж робить його зацікавленим в своїй роботі.

Стимулювання навчанням – розвиток персоналу через підвищення його кваліфікації. Навчання персоналу охоплює заходи щодо навчання усередині і поза організацією і самопідготовки. Планове навчання персоналу дозволяє використовувати власні виробничі ресурси працюючих без пошуку нових висококваліфікованих кадрів на зовнішньому ринку праці.

Делегування повноважень. Одним з видів делегування повноважень може бути можливість участі в прийнятті рішень про невиробниче життя в компанії. Різні опитування, збори та інші процедури, в ході яких персонал сам приймає рішення про регулювання невиробничого життя компанії (розпорядок дня, організація роботи буфета, вибір місця і характеру корпоративних заходів), працюють на потреби в контролі, приналежності до групи, підвищує самооцінку, дозволяє реалізувати деякі свої цінності.

Соціально-психологічне стимулювання – стимулювання праці, яке регулює поведінку працівника на основі використання предметів і явищ, спеціально призначених для вираження визнання працівника і сприяє підвищенню його престижу.

До групи соціально-психологічних методів нематеріального стимулювання віднесено визнання, подарунки за високі досягнення у роботі і творчі досягнення, відповідальність, можливість

особисто звертатися до керівництва, умови праці. Соціально-психологічні методи нематеріального стимулювання впливають, перш за все, на формування психологічного комфорту працівників на робочому місці.

М.А. Рябовою [4] в дослідженні нематеріального стимулювання персоналу промислових організацій виділено дві групи методів нематеріального стимулювання персоналу. Перша група методів нематеріального стимулювання – це індивідуальні заохочення. До цієї групи належать почесні грамоти, листи подяки, значки. Друга група методів нематеріального стимулювання – це колективні заохочення. До них віднесено причетність до колективу, дошки пошани, інформованість, кращий за професією, корпоративні вечори, святкові ранки для дітей.

Нами проведено емпіричне дослідження методів нематеріального стимулювання працівників. Вибірку склали 20 працівників електротехнічного промислового підприємства, віком від 21 до 56 років.

Таблиця 1

Значення показників методів нематеріального стимулювання працівників електротехнічного промислового підприємства

№ п/ч	Винагорода	Умови праці	Структурування роботи	Соціальні контакти	Взаємовідносини	Визнання	Досягнення	Влада і впливовість	Різноманітність	Креативність	Самовдосконалення	Цікава робота
	Me=19	Me=17	Me=25	Me=25	Me=17	Me=36	Me=36	Me=31	Me=35	Me=33	Me=32	Me=43
1.	40	23	36	32	35	31	29	9	31	35	35	30
2.	31	37	41	26	13	36	33	18	34	28	28	38
3.	60	29	24	28	13	37	20	23	43	23	23	32
4.	58	8	35	20	23	31	54	0	37	30	30	38
5.	44	22	33	11	11	66	11	0	44	55	55	55
6.	0	0	110	11	11	33	33	11	33	66	66	22
7.	71	41	77	4	0	52	17	0	0	27	27	57
8.	69	54	4	21	6	27	27	0	48	41	41	24
9.	34	29	27	26	33	31	38	8	40	24	24	34
10.	34	25	27	22	31	31	38	13	40	28	33	33
11.	52	50	36	10	17	30	32	22	41	32	32	22
12.	53	29	36	34	28	33	28	18	31	29	29	29
13.	70	65	35	38	24	39	9	8	14	15	15	16
14.	88	3	4	3	3	18	29	12	81	39	39	59
15.	88	1	26	21	23	53	26	12	26	25	25	38
16.	54	52	43	56	59	31	0	14	7	5	5	41
17.	24	42	52	15	8	23	48	18	45	25	25	32
18.	59	45	71	11	21	31	16	18	14	26	26	36
19.	44	35	43	24	28	34	18	20	14	34	34	41
20.	31	29	27	29	31	32	29	29	31	29	29	28

Аналіз даних за табл. 1 вказує на те, що високий рівень значущості мають винагорода для 95% працівників, умови праці для 80 % працівників, структурування роботи для 85 % працівників, соціальні контакти для 40 % працівників, взаємовідносини для 55 % працівників, визнання для 25 % працівників, досягнення для 20 % працівників, різноманітність для 45 % працівників, креативність для 25 % працівників, самовдосконалення для 35% працівників. Низький рівень значущості мають умови праці для 20 % працівників, структурування роботи для 15 % працівників, соціальні контакти для 55 % працівників, взаємовідносини для 40 % працівників, досягнення для 80 % працівників, влада і впливовість для 100 % працівників, різноманітність для 55% працівників, креативність для 70 % працівників, самовдосконалення для 70 % працівників, цікава робота для 85 % працівників.

За результатами ми можемо відмітити, що для більшості працівників є важливою висока заробітна плата з матеріальною винагородою та надбавками, хороші умови праці і комфортна обстановка, чітке структурування роботи, наявність зворотнього зв'язку та інформації, що дозволила б виносити судження про результати роботи, зниження невизначеності. Для половини працівників важливими є соціальні контакти, спілкування і тісний зв'язок з колегами, саморозвиток, різноманітність, зміни, стимулювання. Для чверті працівників важливим є визнання заслуг і досягнень з боку колег і керівників, прояв креативності, нових ідей.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Проблема дослідження методів нематеріального стимулювання персоналу є досить цікавою і не до кінця вирішеною. Питанням аналізу методів нематеріального стимулювання персоналу займалися вітчизняні та зарубіжні дослідники різних наукових сфер. Психологічний аналіз методів нематеріального стимулювання зустрічається у працях небагатьох дослідників, що говорить про необхідність подальшої роботи над даною темою. Також нами відмічено недостатню кількість відомостей щодо дослідження значущості і ефективності методів нематеріального стимулювання на промислових підприємствах. Проведене нами емпіричне дослідження показало, що для більшості працівників є найбільш значущими умови праці, структурування роботи.

Список використаних джерел

1. Антипина В. Виды стимулирования [Электронный ресурс] // HR-Portal. – 2010. – Режим доступа: <http://www.hr-portal.ru/article/vidy-stimulirovaniya>.
2. Бутченко М. Як українські роботодавці стимулюють співробітників [Електронний ресурс] / М. Бутченко. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2013/02/23/297235>.
3. Іванченко Г.В. Особливості використання нематеріальних стимулів на вітчизняних підприємствах / Г.В. Іванченко // Економіст. – 2010. - № 3. – С. 21-23.
4. Рябова М.А. Формирование эффективного механизма нематериального стимулирования на промышленных предприятиях// Международная научно-практическая конференция «Science and Education», Мюнхен, Германия, Publishing office Vela Verlag Waldkraibm-g - Mwiich – Germany 2012 – С.445-447.
5. Христофор Л. Застосування нематеріального стимулювання на підприємствах машинобудівної галузі [Електронний ресурс]/ Л. Христофор. – Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1014>.

References translated and transliterated

1. Antipina V. Vidy stimulirovaniya [Jelektronnyj resurs] [Types of Stimulation]// HR-Portal. – 2010. – Rezhim dostupa: <http://www.hr-portal.ru/article/vidy-stimulirovaniya>
2. Butchenko M. Jak ukrains'ki robotodavci stimuljujut' spivrobotnikov [Elektronnij resurs] [As Ukrainian Employers Encourage Employees]/ M. Butchenko. – Rezhim dostupu: <http://news.finance>.
3. Ivanchenko G.V. Osoblivosti vikoristannja nematerial'nih stimuliv na vitchiznjanij pidpriemstvah [Features of Intangible Incentives to Domestic Enterprises]/ G.V. Ivanchenko // Ekonomist. - 2010. - № 3. – S. 21-23.
4. Rjabova M.A. Formirovanie jeffektivnogo mehanizma nematerial'nogo stimulirovaniya na promyshlennyh predpriatijah [Formation mechanism effective nonmaterial stimulation of staff on industrial enterprise]// Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija «Science and Education», Mjunhen, Germanija, Publishing office Vela Verlag Waldkraibm-g - Mwiich – Germany 2012 – С. 445-447.
5. Hristofor L. Zastosuvannja nematerial'nogo stimuljuvannja na pidpriemstvah mashinobudivnoї galuzi [Elektronnij resurs]/ L. Hristofor. – Rezhim dostupu: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1014>.

Poplavska, A.P., Gamal, O.G. Psychological analysis of methods of nonmaterial stimulation of the staff. The article presented theoretical overview of classifications of nonmaterial stimulation methods of the staff. It has been presented the psychological essence, significance of nonmaterial methods stimulation of the staff. Groups of nonmaterial methods stimulation of staff have been analyzed. Theoretical and empirical experience of using of methods of nonmaterial stimulation in domestic and foreign researchers have been presented. Relevance of using of methods of nonmaterial stimulation in domestic organizations has been presented. The empirical results of the study of methods of nonmaterial stimulation of staff have been analyzed. Methods of nonmaterial stimulation of staff in industrial enterprise were analyzed. It has been detected the significance of methods of nonmaterial stimulation of personnel, which would complied high and low level. It has been detected the most significance methods of electrical workers for industrial enterprise. It was also showed some new methods of nonmaterial stimulation of personnel in organizations. The article also revealed the most important methods of intangible incentives that can meet the actual needs of workers of industrial organization, as the least important needs.

Keywords: stimulation, nonmaterial stimulation, methods of nonmaterial stimulation, personal, staff.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

С.В. Пухно

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка
Lanas2005@yandex.ru

Пухно С.В. Просвітницька діяльність представників вітчизняної психології першої половини ХІХ століття. Стаття присвячена теоретичному аналізу однієї з проблем становлення вітчизняної психології першої половини ХІХ століття, – історії поширення психологічного знання представниками професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів вказаного періоду, – Київської духовної академії, Університету ім. Св. Володимира (м. Київ), а також Слобідсько-української гімназії (м. Харків) та Рішельєвського ліцею (м. Одеса). Результати аналізу історичних джерел вказаного періоду та праць представників вітчизняної психологічної думки першої половини ХІХ століття, серед яких Й.Б. Шад, А.І. Дудрович, Ф.Ф. Чанов, М.М. Протопопов, І.М. Скворцов, О.М. Новицький, В.М. Карпов, П.С. Авсенев, С.С. Гогоцький, П.Д. Юркевич, П.М. Любовський, І.Г. Міхневич, свідчить про значимість їх просвітницької діяльності в поширенні психологічного знання як на території України, так і за її межами.

Ключові слова: психологія, вітчизняна психологія, університетська психологія, наукова школа, психологічна просвіта, просвітницька діяльність.

Пухно С.В. Просветительская деятельность представителей отечественной психологии первой половины ХІХ столетия. Статья посвящена теоретическому анализу одной из проблем становления отечественной психологии первой половины ХІХ века, – истории распространения психологического знания представителями профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений указанного периода, – Киевской духовной академии, Университета им. Св. Владимира (г. Киев), а так же Слободско-украинской гимназии (г. Харьков) и Ришельевского лицея (г. Одесса). Результаты анализа исторических источников указанного периода и работ представителей отечественной психологической мысли первой половины ХІХ века, среди которых И.Б. Шад, А.И. Дудрович, Ф.Ф. Чанов, М.М. Протопопов, И.М. Скворцов, О.М. Новицкий, В.Н. Карпов, П.С. Авсенев, С.С. Гогоцкий, П.Д. Юркевич, П.М. Любовской, И.Г. Михневич, свидетельствуют о значимости их просветительской деятельности в распространении психологических знаний как на территории Украины, так и за её пределами.

Ключевые слова: психология, отечественная психология, университетская психология, научная школа, психологическое просвещение, просветительская деятельность.

Постановка проблеми. Питання розвитку вітчизняної психологічної думки ХІХ ст. і на сьогодні не втрачають своєї актуальності, – психологічні ідеї та просвітницька діяльність представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів України першої половини ХІХ ст. залишається все ще недостатньо дослідженою і вимагає пошукової активності істориків психології. Потребують дослідницької уваги маловідомі друковані і рукописні праці представників наукової думки першої половини ХІХ ст., а також їх просвітницька діяльність щодо поширення психологічного знання як складової психологічної культури українського суспільства. Праці представників наукових шкіл (друковані підручники, публікації у періодичних виданнях, тексти лекцій та офіційних промов, словники та ін.) Львівського, Харківського і Київського університетів П.Д. Лодія, Й.Б. Шада, П.М. Любовського, Л. Якобі, І.М. Скворцова, В.М. Карпова, О.М. Новицького, П.С. Авсенева, С.С. Гогоцького, П.Д. Юркевича, І.Г. Міхневича та ін., залишаються малознайомими широкому читацькому загалу. Рукописна спадщина науковців ХІХ ст., – здобутки теоретичних психологічних авторських побудов у вигляді варіантів підготованих до друку, але так і не виданих праць, – статей, рукописних лекцій, читаних в різних навчальних закладах, тощо, потребує активної дослідницької уваги фахівців історії вітчизняної психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історією вітчизняної психології накопичено значний обсяг матеріалів наукових здобутків психологів минулого, які підтримували, так звану, «матеріалістичну лінію» у вивченні психічного життя людини. Відповідно, в дослідженнях з історії психології ХVІІІ-ХІХ ст., протягом тривалого часу, аналізу підлягали лише праці представників цієї «лінії», – окремих представників української наукової думки, і, головним чином, – Московського і Петербурзького університетів. Наукові надбання представників української психологічної думки, які відносились до, так званого, «ідеалістичного» напрямку науки, все ще залишаються маловідомими. Серед вітчизняних праць історико-психологічної тематики, присвячених висвітленню питань розвитку

української психології XIX ст., – дослідження В.С. Горського, О.Ф. Іванової, І.П. Манохи, П.М. Пелеха, Ю.Т. Рождественського, В.А. Роменця, Я.М. Стратій, М.Л. Ткачук, А.Г. Тихолаз, В.М. Летцева, В.Т. Куєвди та ін. Проте, більшість досліджень присвячена, переважно, висвітленню саме історії розвитку наукової думки в стінах українських вищих освітніх закладів XIX ст. і аналізу філософських праць представників професорсько-викладацького складу. Певні наукові розвідки представлені у авторських публікаціях, присвячених дослідженню психологічних надбань П.Д. Юркевича [5; 6]. Досить вагомими, з точки зору наукового аналізу досягнень вітчизняної психології, і на сьогодні залишаються праці дослідника психологічних ідей філософів-викладачів навчальних центрів України XVIII-XIX ст. – Києво-Могилянської академії, Львівського університету, Київської духовної академії, Харківського Імператорського університету, Університету ім. Св. Володимира м. Києва, П.М. Пелеха [4]. Серія досліджень науковця присвячена аналізу психологічних ідей XIX ст. таких визначних діячів, як П.Д. Лодій (1764-1829), професор філософії Львівського університету; О.І. Галич (1783-1848), український науковець, професор філософії Петербурзького університету; Д.М. Велланський (1773-1847), українець за походженням, професор філософії Петербурзького університету; П.М. Любовський (роки життя невідомі), магістр філософії, викладач Слобідсько-української гімназії.

Аналіз філософсько-психологічних ідей науковців Харківського Імператорського університету, серед яких представники професорсько-викладацького складу Й.Б. Шад (1758-1834), А.І. Дудрович (1782-1830), Ф.Ф. Чанов (1783-1862), М.М. Протопопов (1794-1875), представлено у незначних дослідженнях з проблем розвитку психології на Слобожанщині XIX – XX ст., зокрема, – у дослідженнях О.Ф. Іванової [1]. Проте, відразу зазначимо, що згідно результатів наукових розвідок сучасних пошукачів у галузі історії психології, вагомим здобутком для системи психологічного знання, зокрема, – у вигляді відомої на сьогодні рукописної та друкованої спадщини, А.І. Дудровичем, Ф.Ф. Чановим, М.М. Протопоповим не залишено.

Значним доробком в дослідженні розвитку вітчизняної філософії вказаного періоду є серія праць М.Л. Ткачук, присвячена аналізу філософської спадщини представників професорсько-викладацького складу Київської духовної академії та Університету ім. Св. Володимира м. Києва, а саме – І.М. Скворцова (1795–1863), В.М. Карпова (1798–1867), О.М. Новицького (1806–1884), П.С. Авсенева (1810–1852), С.С. Гогоцького (1813–1889), П.Д. Юркевича (1826–1874). Саме ці діячі зробили значний внесок у розвиток та поширення психологічного знання в освітніх закладах першої половини XIX ст. Необхідно відзначити праці дослідниці, присвячені аналізу філософських ідей П.Д. Юркевича та просвітницької діяльності цього представника наукової думки першої половини XIX ст. Значної уваги фахівців з історії вітчизняної психології заслуговує все ще маловідома рукописна спадщина П.Д. Юркевича [3; 8].

Ґрунтовна історична реконструкція процесу розвитку психологічного знання в освітніх центрах України XVIII – XIX ст. проведена дослідником психології «академічного зразка» Ю.Т. Рождественським, в працях якого представлено психологічні ідеї представників викладацького складу вищих освітніх закладів України, – Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії, (XVIII – перша половина XIX ст.). Дослідником проведено аналіз психологічних конструктів представників філософсько-викладацького складу вказаних освітніх закладів, а також – Університету ім. Св. Володимира м. Києва, – П.С. Авсенева, О.М. Новицького, С.С. Гогоцького, П.Д. Юркевича [7].

Мета статті: представити аналіз просвітницької діяльності представників вітчизняної наукової думки першої половини XIX ст. щодо поширення психологічного знання на теренах України.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Історія вітчизняної психології містить значний обсяг матеріалів наукової спадщини, так званих, «психологів-матеріалістів». Відповідно, як вже зазначалось раніше, в дослідженнях з історії психології XVII- XIX ст., аналізу підлягали доробки науковців, що займалися дослідженням психічного життя людини, переважно Московського і Петербурзького університетів, на протипагу надбанням представників української психологічної думки, так званого, «ідеалістичного» спрямування. Університетська психологія першої половини XIX ст., за Ю.Т. Рождественським, – психологія «університетсько-освітнього зразка», пов'язується дослідниками історії вітчизняної психології з загальнонауковими і філософськими орієнтаціями постаті науковця першої половини XIX ст. і з складовими його індивідуального буття у світі: розвитком психологічної культури, індивідуальними особливостями і цінностями, світоглядом, тощо [7]. Культура і її психологічна складова, зокрема, завжди має

національний характер, відбиваючи традиції, побут і релігію народу, що, відповідно, відноситься і до психологічних ідей науковців першої половини XIX ст. Принцип детермінації дослідження історичних процесів передбачає розкриття передумов виникнення певних психологічних просторів, опредмечених у культурному середовищі. Концептуальні положення психології першої половини XIX ст. містять у собі основні тенденції, проблемні питання, тематичні напрямки, які транслюють здобутки пам'яток культури, релігії, філософії і простежуються у змісті психологічних поглядів науковців академічної школи – І.М. Скворцова, В.М. Карпова, П.С. Авсенева, І.Г. Міхневича, С.С. Гогоцького, О.М. Новицького, Д.В. Поспехова, П.Д. Юркевича та ін. Просвітницька діяльність цих науковців полягає у поширенні психологічного знання під час викладання лекційних курсів в стінах університетів, друкуванні підручників з курсу психології, публікаціях у тогочасних періодичних виданнях, проголошенні публічних лекцій та промов з психологічної тематики.

Часовий простір історії розвитку психологічної думки України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. характеризується існуванням освітніх закладів, в яких викладався курс філософії, до складу якого входив і курс досвідної психології. Так, в Харківському університеті, заснованому у 1805 р., курс філософії, складовою якого була психологія, читався німецьким професором Йоганом Баптистом Шадам (1758-1834), проте, праці виключно психологічного змісту науковцем за час його перебування в університеті не видавались, окремі психологічні ідеї, за свідченням сучасників, містились в лекційних курсах. До творчого доробку Й.Б. Шада за період викладання в Харківському університеті відносяться праці «Чиста та прикладна логіка» і «Природне право» [1, с.7].

Досить цікавим для дослідника історії вітчизняної психології є свідчення деяких істориків, про існування праці «Нарис з досвідної психології» німецького професора Харківського університету Людвіга Генріха Якоба. Проте, на сьогодні залишається нез'ясованим той факт, чи був цей підручник рекомендований до використання в освітніх закладах Російської імперії. Підручник для гімназій того ж автора, – це «Курс філософії» (1810), до складу якого входив і виклад системи психологічного знання. Курс психології з 1812 р. в Харківському університеті викладав Андрій Іванович Дудрович, проте, праці виключно психологічного спрямування цього професора філософії, як і його наступників по кафедрі філософії – Ф.Ф. Чанова і М.Н. Протопопова, невідомі. Також відсутні друковані університетські або іншого рівня підручники цих авторів. Не зважаючи на це, вважаємо певним внеском у просвітницьку діяльність щодо поширення психологічних ідей здобутки цих викладачів вищої школи у вигляді публікацій у різних періодичних виданнях та публічних промов, проголошених у стінах різних навчальних закладах. Так, до друкованого надбання професора філософії Ф.Ф. Чанова відноситься «Промова про основні форми, що відображають явища морального життя...», виголошена в Харківському університеті у 1830 р. М.Н. Протопоповим викладався курс психології, але існування праць психологічного змісту цього автора сучасними дослідниками не виявлено, що, проте, не виключає можливість існування у рукописному вигляді його конспекту лекцій з досвідної психології.

Особливої уваги заслуговують друковані праці магістра і вчителя Слобідсько-української гімназії Петра Михайловича Любовського (роки життя невідомі) «Коротке керівництво з досвідного душесловія» (1815), «Досвід логіки» (1818), а також промова «Про переваги людини, що походять від дарування слова» (1812). П.М. Любовський визначає психологію досвідною наукою і в своїх працях одним з перших вітчизняних психологів дає розгорнутий опис будови організму людини і фізіологічні пояснення природи психічної діяльності.

Вищим освітнім закладом XVIII ст., навчальний курс якого містив психологію, була Києво-Могилянська академія, до числа викладачів філософсько-психологічного профілю належали І.М. Скворцов (1795–1863), І.Г. Міхневич (1809–1885), С.С. Гогоцький (1813–1889), Д.В. Поспехов (1821–1889), П.Д. Юркевич (1826–1874), М.М. Троїцький (1835–1899) та ін., їх подальша наукова та викладацька діяльність продовжилась в різних освітніх центрах Російської імперії [6, с.36-37].

В Київській духовній академії з 1819 по 1823 рр. курс філософських дисциплін (серед яких, – і курс досвідної психології), викладався Іваном Михайловичем Скворцовим, який закінчив Нижегородську духовну семінарію та Санкт-Петербурзьку духовну академію [7, с.47-48]. Праці філософа виключно психологічного змісту відсутні, проте, окремі конспекти лекцій з психології за авторськими розвідками та свідченням сучасників І.М. Скворцова, – колег та студентів, існують у рукописному вигляді і на сьогодні не представлені широкому читацькому загалу. Психологія

розглядається філософом як досвідна наука, основними методами якої є спостереження та самоспостереження, проте, І.М. Скворцов наголошує на необхідності опанування людиною системи психологічного знання з практичною метою – самовдосконалення та розуміння інших.

Психологічна спадщина видатного вітчизняного філософа та психолога ХІХ ст., вихованця Київської духовної академії, помічника І.М. Скворцова, Василя Миколайовича Карпова (1798–1867) на сьогодні є все ще малодослідженою. В.М. Карпов – автор значної кількості праць, а також перекладів творів з логіки, історії філософії, психології. Проте, публікації автора за період його перебування в Київській духовній академії відсутні. Друковані праці, зокрема – психологічного змісту, відносяться до періоду роботи В.М. Карпова на посаді професора філософії Петербурзької духовної академії. До психологічного спадку просвітницької діяльності відноситься ряд психологічних доробок автора, серед яких дослідники виділяють статті «Вступна лекція у психологію» та «Про самопізнання» (1860), надруковані у журналі «Християнське читання». З точки зору В.М. Карпова, головним об'єктом психології постає людина, тому, відповідно, завданням психології є допомога людині, що прагне до свого головного призначення – досягнути особистої досконалості за допомогою самопізнання, без якого неможливим є самовдосконалення. Відповідно, психологія має практичне спрямування, оскільки самовдосконалення є метою людського життя. Основним завданням психології є пояснення природи людини та її призначення. Психологічна спадщина філософа на сьогодні залишається майже невідомою для широкої читацької аудиторії, проте, за свідченням науковців того періоду, його психологічні ідеї викликали цікавість значної читацької аудиторії.

З 1834 р. в академії працювали вихованці Волинської духовної семінарії І.Г. Міхневич (1809–1884) і Орест Маркович Новицький (1806–1884), які серед інших дисциплін, викладали і курс досвідної психології. Загальний зміст психологічних надбань цих науковців міститься в залишених ними рукописних та друкованих працях та окремих публікаціях. Відома на сьогодні психологічна спадщина І.Г. Міхневича, О.М. Новицького відноситься до періоду їх викладацької діяльності в інших освітніх закладах – Рішельєвському лицю м. Одеса та Університеті св. Володимира м. Києва. Орест Маркович Новицький, за спогадами сучасників і за визначенням дослідників історії філософії, є значною постаттю української філософсько-психологічної думки ХІХ ст. Він займав посаду професора Київського університету з 1837 по 1850 рр. і викладав історію філософії, психологію, логіку, етику та метафізику. О.М. Новицький – автор першого університетського підручника з психології «Керівництво з досвідної психології» (1834), в якому розгорнуто представлена система побудови психологічного знання першої половини ХІХ ст. У представника Київської школи академічної психології І.Г. Міхневича, який викладав у Рішельєвському лицю м. Одеса курс психології, праці виключно психологічної тематики відсутні. Деякі психологічні питання представлені автором до аналізу у підручниках «Досвід поступового розвитку головних дій мислення, як керівництва для початкового викладання логіки» (1847) та «Керівництві до початкового вивчення логіки» (1874). За свідченням сучасників, ідеї цього науковця близькі ідеям В.М. Карпова, О.М. Новицького та П.С. Авсенева [2, с.302-303].

Формування основ християнської психології в Україні, за Ю.Т. Рождественським, пов'язане з ім'ям Петра Семеновича Авсенева (архімандрит Феофан; 1810–1852) [7, с.55-56]. П.С. Авсенев – магістр богослов'я та словесних наук, ад'юнкт по кафедрі філософії Університету св. Володимира, професор Київської духовної академії. Серед психологічних рукописів П.С. Авсенева, – «Психологія, лекції П.С. Авсенева, професора Київської академії, читані ХІ курсу (Київської академії) І пол. ХІХ ст. в 3-х частинах»; «Огляд практичної філософії, конспект лекцій, читаний професором П.С. Авсеневим в Університеті св. Володимира, писаний березня 10 дня 1843 р.»; «Записки з психології архімандрита Феофана Авсенева» (залишені П.С. Авсеневим І.М. Скворцову з метою наступної передачі збірки до бібліотеки Києво-Софіївського Собору). До друкованих надбань філософа відносяться наступні праці, опубліковані у вигляді статей у різних періодичних виданнях: «З записок по психології» (1869); «Зі спостережень над помираючим» (1852); «Про симпатію» (1840). Лекційні записи з психології П.С. Авсенева були видані в 1869 р. в «Збірці з лекцій колишніх професорів Київської духовної академії».

Сильвестр Сильвестрович Гогоцький (1813–1889), доктор філософії та давньої філології, професор кафедри філософії Університету ім. Св. Володимира, учень П.С. Авсенева. З 1851 р. С.С. Гогоцький працював на посаді професора педагогії в Університеті ім. Св. Володимира, викладав історію філософії, логіку, психологію, педагогіку. До праць науковця, які мали суттєве значення для

поширення психологічного знання в галузі педагогічної психології, відносяться «Про розвиток пізнавальних здібностей в педагогічному відношенні» (1853) і «Про розвиток чуттєвих здібностей в педагогічному відношенні» (1855). Праця «Критичний огляд педагогіки», яка була видана у 1882 р. і використовувалась у вітчизняних начальних закладах, з точки зору дослідника наукової спадщини С.С. Гогоцького Я.Н. Колубовського, була ґрунтовною працею з педагогічної психології. С.С. Гогоцький є автором розгорнутої системи психологічного знання, викладеного в значній за обсягом «Програмі психології», яка друкувалась у 1880-1881 рр. (періодичне видання «Університетські відомості») і була у вільному доступі, фактично, для всіх верств населення. Значне місце за ґрунтовністю аналізу в оцінках фахівців з історії психології, має твір С. С. Гогоцького «Декілька думок з приводу твору: Німецька психологія в минулому столітті, історичне та критичне дослідження з попереднім нарисом успіхів психології з часів Бекона та Локка» (1867).

На сьогодні, серед відомих вітчизняних представників психологічної думки ХІХ ст. ім'я видатного українського філософа, психолога Памфіла Даниловича Юркевича (1826–1874). В 1861 р. П.Д. Юркевич – професор Київської духовної академії, а в 1862 р. – професор філософії Імператорського Московського університету, викладач історії філософії, педагогіки, психології, логіки [7, с.89-93]. До праць філософа, в яких представлені його психологічні ідеї, відносяться наступні: «Серце та його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого» (1860), «З науки про людський дух» (1860), «Мова філософів та психологів» (1862) [3]. Відповідно до аналізу психолого-філософських ідей П.Д. Юркевича, дослідники вважають його погляди трансформованим продовженням психологічного знання представників Київської школи академічної та університетської психології першої половини ХІХ ст. До рукописів П.Д. Юркевича з психологічної тематики, які мають значну наукову вагу, згідно авторським розвідкам, відноситься розгорнута програма та конспекти з дослідної психології та так звані «Читання з психології»; рукописи таких статей, як: «Характеристика внутрішнього досвіду», «Психологія і психіатрія», «Достоїнства і вади душевного життя залежно від особливостей тілесної організації». На сьогодні аналіз наукової спадщини вказаних діячів все ще залишається актуальною потребою історії вітчизняної психології.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Наукова спадщина представників вітчизняної університетської психологічної думки ХІХ ст. є вагомим складовим процесом розвитку психологічних знань на теренах України. Праці з психології та публікації психологічного змісту у періодичних виданнях першої половини ХІХ ст., підручники для університетів та гімназій, залишена рукописна спадщина – конспекти лекцій, нариси статей та підготованих до друку, але так і не виданих публікацій представників професорсько-викладацького складу Київської духовної академії, Харківського університету, Університету ім. св. Володимира м. Києва, серед яких Й.Б. Шад, А.І. Дудрович, Ф.Ф. Чанов, М.М. Протопопов, І.М. Скворцов, О.М. Новицький, В.М. Карпов, П.С. Авсєнев, С.С. Гогоцький, П.Д. Юркевич, П.М. Любовський, І.Г. Міхневич, все ще вимагає досить ретельного науково аналізу. Змістовний аналіз визначеної наукової спадщини має дати відповіді на питання щодо актуальних проблем вивчення особливостей розвитку вітчизняної психологічної думки, які постали перед дослідниками вітчизняної психології, а також розуміння значення просвітницької діяльності представників університетської психології першої половини ХІХ ст. щодо поширення психологічного знання як змістовної складової культури населення України.

Необхідність висвітлення ще невідомої або маловідомої широкому загалу спадщини представників університетської психології постає складовою частиною розробки важливих проблем української психології і потребує більш активного дослідження рукописної та друкованої спадщини представників наукового психологічного товариства першої половини ХІХ століття.

Список використаних джерел

1. Іванова О.Ф. Історія психології ХІХ-ХХ ст. (На матеріалі розвитку психології на Слобожанщині) : навч. посібник / О.Ф. Іванова. – Харків : ХДУ, 1995. – 120 с.
2. Міхневич Іосиф Григорьевич (1809-1885) // Русская философия: Словарь / [под. общей редакцией М. А. Маслина]. – М. : Республика, 1995. – С. 302-303.
3. Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини / упоряд., пер. укр. і коментарі М.Л. Ткачук – К. : Вид. дім «KM Academia»; ТОВ Унів. вид-во «Пульсари», 1999. – 332 с.
4. Пелех П.М. Передові ідеї у вітчизняній психології в перше десятиріччя ХІХ ст. / П.М. Пелех // Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст. – К. : Радянська школа, 1955. – Ч. 1. – С. 5-26.

5. Пухно С.В. Психологічні ідеї П.Д. Юркевича – представника вітчизняної філософсько-психологічної думки XIX століття / С.В. Пухно // Світогляд – Філософія – Релігія : збірник наукових праць / [за заг. редакцією д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового]. – Випуск 6. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. – С. 119-129.
6. Пухно С.В. Сторінки історії становлення української психології як складової етнічної самосвідомості / С.В. Пухно // Етнічна самосвідомість та крос-культурна взаємодія : матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (суми, 26 березня 2015 р.) / [за ред.: Кузікової С.Б., Щербакової І.М., Пасько К.М., та ін.]. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – С. 36-39.
7. Рождественский Ю.Т. Киевская школа академической психологии первой половины XIX века / Ю.Т. Рождественский. – К. : Гнозис, 1999. – 216 с.
8. Ткачук М.Л. О рукописном наследии Памфила Юркевича /М.Л. Ткачук//Вопросы философии – 2001.–№7.– С.113-119.

References translated and transliterated

1. Ivanova O.F. Istoriya psihologii XIX-XX st. (Na materialii rozvitku psihologii na Slobozhanshchini) : navch. Posibnik [The History of psychology of XIX-XX centuries (based on the development of psychology in Slobozhanshchyna) : proc. manual] / O.F. Ivanova. – Harkiv : HDU, 1995. – 120 s.
2. Mihnevich Iosif Grigorievich (1809-1885) // Russkaya filosofiya: Slovar / [pod. obshchej redakciej M.A. Maslina] [Mikhnevich Joseph G. (1809-1885) // Russian philosophy: Dictionary]. – М. : Respublika, 1995. – S. 302-303.
3. Pelekh P.M. Peredovi idey u vitchiznyanij psihologii v pershe desyatirichchya XIX st. [Advanced ideas in Russian psychology in the first decade of the XIX cent.] / P.M. Pelekh // Narisi z istorii vitchiznyanoi psihologii XIX st. – К. : Radyanska shkola, 1955. – Ч. 1. – S. 5-26.
4. Pamfil Yurkevich. Z rukopisnoj spadshchini / uporyad., per. ukr. i komentari M.L. Tkachuk [Pampl Jurkiewicz. From the manuscript heritage]. – К.: Vid. dim «KM Academia»; TOV Univ. vid-vo «Pulsari», 1999. – 332 s.
5. Puhno S.V. Psihologichni ideї P.D. Yurkevicha – predstavnika vitchiznyanoi filosofsko-psihologichnoi dumki XIX stolittya [P.D. Yurkevich’s psychological ideas, the Russian philosophical and psychological thought of the XIX century representative] / S.V. Puhno // Svitoglyad – Filosofiya – Religiya : zbirnik naukovih prac / [za zag. redakcieyu d-ra fil. nauk, prof. I.P. Mозgovogo]. – Vipusk6. – Sumi: DVNZ «UABS NBU», 2014. – S. 119-129.
6. Puhno S.V. Storinki istorii stanovlennya ukraїnskoj psihologii yak skladovoi etnichnoi samosvidomosti [The page of development history of Ukrainian psychology as a ethnic identity component]/ S.V. Puhno // Etnichna samosvidomist ta kros-kulturna vzaemodiya : materialy VI mizhnarodnoi naukovopraktichnoi konferencii studentiv, aspirantiv ta molodih vchenih (sumi, 26 bereznya 2015 r.) / [za red.: Kuzikovoi S.B., Scherbakovoi I.M., Pasko K.M., ta in.]. – Sumi: Vid-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka, 2015. – S. 36-39
7. Rozhdestvenskij Y.T. Kievskaya shkola akademicheskoy psihologii pervoj poloviny XIX veka [Kyiv school of academic psychology in the first half of the XIX cent.] / Y.T. Rozhdestvenskij. – К. : Gnozis, 1999. – 216 s.
8. Tkachuk M.L. O rukopisnom nasledii Pamfila Yurkevicha [About Pamphilus Yurkevich’s manuscript heritage] / M.L. Tkachuk // Voprosy filosofii – 2001. – № 7. – S. 113-119.

Pukhno, S.V. Educational activities of the national psychology representatives of the first half of the nineteenth century. The article is devoted to a theoretical analysis of the problems of national psychology of the first half of the nineteenth century: history of the spread of psychological knowledge by the teaching staff of higher education institutions in that period – Kiev Theological Academy, St. Vladimir University (Kyiv), Sloboda-Ukrainian school (Kharkiv) and Richelieu Lyceum (Odessa). The analysis of historical sources of that period and works of representatives of national psychology of the first half of the nineteenth century, including Y.B. Shad, A.I. Dudrovich, F.F. Chanov, M.N. Protopopov, I.N. Skvortsov, A. Novitsky, V. Karpov, P.S. Avsenev, S.S. Gogotskiy, P.D. Jurkiewicz, P.M. Lyubovskyy, I.G. Mikhnevich, showed the importance of educational activities in the dissemination of psychological knowledge both in Ukraine and abroad. The representatives’ of the Ukrainian psychology of the XIXth century scientific heritage is quite significant component of the psychological knowledge and this heritage is an integral part of the further study of history of the development of national psychology.

Keywords: psychology, national psychology, university psychology, scientific school, psychological education, educational activities.

УДК 159.98

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКСНОЇ ПСИХОДІАГНОСТИКИ ПІДЛІТКІВ, ЗАЛУЧЕНИХ ДО РИЗИКОЇ ПОВЕДІНКИ

А.С. Рахімкулова

аспірант кафедри клінічної психології Одеського Національного Університету імені І.І.Мечнікова
нейропсихолог, Центр дитячої нейропсихологічної діагностики,
rakhimkulova@yahoo.com

Рахімкулова А.С. Особливості комплексної психодіагностики підлітків, залучених до ризику поведінки.

Ризикова поведінка – феномен, що значним чином впливає на психоемоційний стан підлітка, його здатність приймати рішення та реагувати на стресові чи складні події. Спеціалістам, у тому числі медичним психологам, буває важко оцінити ступінь небезпечності залученості підлітка до ризикової поведінки, оскільки структура та природа цієї залученості буває різною. Крім того, підлітки, що практикують ризикову поведінку, частіше за інших схильні до саморуйнуючої та суїцидальної поведінки. Відсутність надійних психодіагностичних інструментів, використання яких має передувати психокорекційній роботі, значно ускладнює роботу спеціалістів. У статі даються рекомендації щодо проведення психодіагностики у підлітків із ризиковою поведінкою та аналізуються опитувальники, що визнаються як валидні та надійні серед закордонних медичних психологів – суїцидальний опитувальник Е. Пайкеля та опитувальник сильних сторін та труднощів (ОССТ) Р. Гудмана. Наведені результати використання даних опитувальників у європейських країнах та в Україні.

Ключові слова: психодіагностика підлітків, психодіагностика ризикової поведінки, ризикова поведінка підлітків, суїцидальні опитувальники для підлітків, суїцидальний опитувальник Пайкеля, опитувальник сильних сторін та труднощів.

Рахимкулова А.С. Особенности комплексной психодиагностики подростков, вовлеченных в рисковое поведение. Рисковое поведение – феномен, который существенным образом влияет на психоэмоциональное состояние подростка, его способность принимать решение и реагировать на стрессовые или сложные события. Специалистам, в том числе медицинским психологам, бывает сложно оценить степень небезопасности вовлеченности подростка в рисковое поведение, поскольку структура и природа этой вовлеченности бывает различной. Помимо этого, подростки, практикующие рисковое поведение, чаще других склонны к саморазрушающему и суицидальному поведению. Отсутствие надежных психодиагностических инструментов, использование которых должно предшествовать психокоррекционной работе, значительно усложняет работу специалистов. В статье даются рекомендации относительно проведения психодиагностики у подростков с рисковым поведением и анализируются опросники, признанные валидными и надежными среди зарубежных медицинских психологов – суицидальный опросник Е. Пайкеля и опросник сильных сторон и трудностей (ОССТ) Р. Гудмана. Приведены результаты использования данных опросников в европейских странах и в Украине.

Ключевые слова: психодиагностика подростков, психодиагностика рискового поведения, рисковое поведение подростков, суицидальные опросники для подростков, суицидальный опросник Пайкеля, опросник сильных сторон и трудностей.

Постановка проблеми. У сучасному світовому просторі спостерігається тривожна тенденція зростання рівня смертності серед дітей та підлітків від причин, що можна було б запобігти [2, с.37; 3, с.446; 5, с.23; 17, с.7; 18, с.4; 19, с.6]. При цьому Всесвітня організація охорони здоров'я підкреслює, що ризикова поведінка (РП) підлітків найчастіше за інші причини призводить до смертності осіб у віці 11-18 років [2, с.39; 19, с.8].

Деякі форми ризикової поведінки мають однозначно небезпечний характер, як то усі види самоушкоджуючої поведінки, зловживання алкоголем, тютюном та наркотичними засобами, ризикова сексуальна поведінка, що може призвести до незапланованої вагітності чи зараженню ЗПСШ, антисоціальна поведінка, невиправданий ризик своїм життям чи здоров'ям. Деякі інші форми вважаються не настільки небезпечними і тому не всіма дослідниками розглядаються як форми ризикової поведінки, хоча наслідки такої поведінки можуть мати серйозне значення для індивіда у довгостроковій перспективі. Серед них: нездорова харчова поведінка та недостатнє фізичне навантаження [2, с.41; 17, с.11]. Для запобігання суперечок стосовно визначення цього багатозначного терміну, ми пропонуємо спиратися на визначення поняття «ризикова поведінка» як поведінки, що має прямий чи опосередкований негативний вплив на здоров'я, благополуччя та здоровий розвиток особистості, запропонованого Hurrelmann K., Richter M у 2006 р. [13, с.23].

Характерною особливістю ризикової поведінки в підлітковому віці є тенденція до кластеризації, тобто поєднання різних видів ризикової поведінки в однієї особи [5, с.25; 6, с.8; 9, с.289]. Кластеризація різних видів ризикової поведінки в однієї особи призводить до загострення різних видів відчуттів, що характерні для ризикуючих підлітків. Інколи поєднання форм ризикової поведінки має настільки небезпечний, загрожуючий здоров'ю та життю підлітка характер, що це стало підставою для виділення так званого «синдрому ризикової поведінки» [7, с.211; 16, с.910].

Все це може ускладнювати оцінку ступені небезпечності ризикової поведінки із боку спеціалістів, а також розуміння її природи. Як наслідок, вибір засобів задля мінімізації залученості підлітка до такої небезпечної поведінки стає обмеженим або взагалі неефективним. Тому актуальності набуває підбір методик для адекватного тестування підлітків, схильних до ризикової поведінки, що допомогли б медичним психологам та іншим фахівцям диференціювати у таких підлітків здатності завдати шкоди своєму здоров'ю чи життю, а у деяких випадках навіть визначити наявність предиспозиції до психічного чи особистісного розладу. На сьогодні у практичній психології в Україні вибір відповідної діагностичної батареї тестів мінімальний.

Мета статті. У даній статті автор намагається зробити аналіз сучасних методик, що використовуються західними медичними психологами та психотерапевтами для оцінювання психологічного стану підлітків, залучених до ризикової поведінки, та ступені її небезпечності для підлітка.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. У порівнянні із своїми однолітками, підлітки із ризиковою поведінкою мають більш високі показники депресії [7, с.212], тривожності [9, с.287], суб'єктивно пережитого стресу [12, с.561]. Вони частіше схильються до самоушкоджуючої [14, с.465] та суїцидальної поведінки [8, с.129]. Серед таких підлітків можна спостерігати прояви соціальної дезадаптації, зокрема порушення та ускладнення міжособистісної взаємодії [9, с.290], погіршення академічних результатів та збільшення прогулів школи [12, с.571], булінг та насильство [12, с.578], антисоціальну поведінку [9, с.287].

У нашому дослідженні [2, с.38; 3, с.450-455], присвяченому вивченню таких видів ризикової поведінки як зловживання ПАР, небезпечна сексуальна поведінка, насильство, схильність до невинуватеного ризику життям і здоров'ям, порушення харчової поведінки та фізична пасивність, також виявлено вплив ступені залученості підлітків до РП на особливості їх психологічного стану (табл. 1):

Таблиця 1

Порівняння психологічних особливостей у підлітків із різною ступеню залученості до ризикової поведінки

	Група 1. низький рівень РП. M±S	Група 2. середній рівень РП. M±S	Група 3. Високий рівень РП. M±S	критерій Краскела- Уоліса	Критерій Манна- Уїтні для груп 1 та 2	Критерій Манна- Уїтні для груп 1 та 3	Критерій Манна- Уїтні для груп 2 та 3
Рівень депресії	6.1 ± 6.6	10.1 ± 8.5	12.3 ± 8.5	0.000000	0.000000	0.000000	0.003576
Рівень тривожності	28.3 ± 7	32.4 ± 8	34. ± 8.1	0.000000	0.000000	0.000000	0.007766
Емоційні труднощі	7 ± 2	7.8 ± 2.2	8.3 ± 2.4	0.000000	0.000168	0.000003	0.025351
Ускладненість у прийнятті рішень	1.3 ± 0.6	1.5 ± 0.8	1.5 ± 0.8	0.040700	0.011370	0.083935	0.671665
Рівень суб'єктивно сприймаемого стресу	1.6 ± 1.1	2 ± 1.3	2.2 ± 1.3	0.000000	0.000308	0.000001	0.027054
Самокритика	1.5 ± 0.8	1.7 ± 1	1.8 ± 0.9	0.034800	0.035479	0.012045	0.340512
Незадоволеність собою	1.3 ± 0.6	1.4 ± 0.8	1.5 ± 0.9	0.042200	0.143450	0.012520	0.103410
Незадоволеність життям	1.2 ± 0.5	1.5 ± 0.8	1.5 ± 0.8	0.002500	0.000599	0.006213	0.943467
Втрата інтересу до оточуючого	1.2 ± 0.4	1.5 ± 0.8	1.8 ± 1	0.000000	0.000135	0.000000	0.006847
Відчуття самотності	2.1 ± 1	2.4 ± 1	2.5 ± 1.1	0.000900	0.000212	0.006293	0.983472
Відчуття себе невдахою	1.3 ± 0.6	1.4 ± 0.7	1.6 ± 0.8	0.001500	0.027253	0.000360	0.023423
Відчуття марності	1.2 ± 0.6	1.4 ± 0.8	1.4 ± 0.7	0.019000	0.006252	0.015756	0.964771
Відчуття смутку	1.2 ± 0.6	1.4 ± 0.6	1.4 ± 0.6	0.007600	0.004361	0.004202	0.521597
Відчуття покарання	1.3 ± 0.6	1.5 ± 0.8	1.5 ± 0.8	0.179300			
Відчуття провини	1.4 ± 0.5	1.5 ± 0.6	1.6 ± 0.7	0.038900	0.044211	0.014473	0.286969
Дратівливість	1.3 ± 0.6	1.4 ± 0.7	1.6 ± 0.8	0.003300	0.029126	0.000860	0.042124
Песимізм	1.5 ± 0.7	1.6 ± 0.6	1.7 ± 0.7	0.007000	0.038509	0.002317	0.060728

На базі даних, представлених у табл. 1, можна зробити висновок, що найбільш значущі рівні відмінностей спостерігаються між підлітками, що не залучені до РП, у порівнянні із підлітками з середньою та високим ступенем залученості до РП. Це дозволяє зробити припущення, що саме залученість підлітків до РП провокує означені психологічні особливості підлітків. У той самий час можна також спостерігати, що інтенсивність цих психологічних особливостей, стає більшою по мірі збільшення рівня залученості підлітків до РП.

Хоча серед сучасних дослідників і досі домінують теорії, що пояснюють природу ризикової поведінки у підлітковому віці як суто біологічний феномен, спровокований пубертатними змінами [7, с.211; 9, с.289], отримані результати вказують на зв'язок РП із психологічними особливостями підлітків, що схильні до невиправданого ризику [2, с.42]. Тобто, звертання підлітка до будь-яких форм ризикової поведінки не трапляється раптово чи випадково, а супроводжується якісними та кількісними змінами у структурі особистості підлітка. Таким чином, можна припустити, що ризикова поведінка підлітків має не тільки різноманітні форми, але й різні генез і структуру.

Отже, психокорекційна робота із підлітками з ризиковою поведінкою – задача складна і багатогранна, оскільки коли залученість підлітка до ризикової поведінки стає очевидною, кількість мішеней для ефективної психокорекції значно збільшується, а можливість впливу на підлітка у такому стані суттєво зменшується.

Однак, найбільш тривожним знаходженням у нашому дослідженні було підтвердження гіпотези, що ступінь залученості підлітка до РП впливає на схильність підлітка до самоушкоджуючої та суїцидальною поведінки [4, с.27]. Більш того, можна стверджувати, що по мірі залученості підлітків до ризикової поведінки та все більшої кластеризації її видів в однієї особи, зростає і схильність підлітків до саморуйнування (табл. 2). Спеціалістам слід мати на увазі, що деякі види ризикової поведінки, у тому числі і суїцидальна поведінка, дещо «романтизовані» у сучасному підлітковому суспільстві [6, с.18], що також впливає на ефективність психокорекційної роботи.

Таблиця 2

Вплив залученості до ризикової поведінки на самоушкоджуючу та суїцидальну поведінку підлітків

Здатність до саморуйнування		Критерій хі-квадрат для групи з низьким рівнем РП	Критерій хі-квадрат для групи з середнім рівнем РП	Критерій хі-квадрат для групи з високим рівнем РП
самоушкоджуюча поведінка	не має	0.486026	0.08774	1.557343
	є	7.461157	1.346928	23.90732
суїцидальні думки	не має	2.691935	0.057455	1.590439
	є	8.697019	0.185623	5.13834
суїцидальні наміри	не має	0.008827	0.027194	0.153477
	є	0.347198	1.069619	6.036747
планування суїциду	не має	0.125837	0.001013	0.178344
	є	3.046295	0.024525	4.317418
суїцидальні спроби	не має	0.173757	0.163062	1.326403
	протягом півроку	2.333027	1.857967	16.09264
	протягом 2 тижнів	0.403306	1.216529	6.901904

Для підвищення ефективності психокорекційної роботи їй має передувати адекватна психодіагностика, спрямована на виявлення психологічних особливостей підлітків, що практикують ризикову поведінку, задля вияву її генезу і структури психологічних особливостей залучених підлітків. З урахуванням зв'язку між ризиковою поведінкою та суїцидальністю у підлітків, спеціаліст насамперед має виявити схильність підлітка до саморуйнування та стан його суїцидальності (чи підліток знаходиться у пасивній, чи в активній стадії).

Традиційно в українській психіатрії та медичній психології задля діагностики схильності підлітка до суїциду використовуються інтерв'ю із родинним анамнезом та батарея тестів, спрямованих на оцінювання вираження акцентуацій характеру та аспектів соціально-психологічної дезадаптації підлітків: самооцінки, емоційних та психічних станів, рівня тривожності та депресії,

фрустраційній толерантності, безнадійності та безпомічності, значущості життєвих подій [1, с.48]. Медичні психологи іноді використовують скринінгові опитувальники для оцінки психопатологічних характеристик підлітків із ризиковою поведінкою, щоб виявити наявність поведінкових чи особистісних порушень.

Ставлення прямих питань типу «Чи думаєш ти про скоєння суїциду? Чи плануєш ти самогубство?» вважається неефективним методом для діагностики суїцидальних тенденцій підлітків з декількох причин. По-перше, вважається, що підлітки, дійсно плануючі суїцид, скоріше будуть вводити спеціаліста в оману стосовно своїх планів, щоб запобігти втручання зовні. По-друге, досить поширена думка, що якщо суїцидальні помисли ще не усвідомлюються підлітком, пряма розмова про суїцид може його спровокувати. Саме тому психологи надають перевагу вживанню проєктивних методик, які допомагають опосередковано виявити внутрішній стан підлітка, його відношення до самого себе чи життя, обминаючи механізми свідомості та психологічні захисти. Із компіляційних даних спеціаліст робить висновок, стосовно вірогідності скоєння суїциду респондентом.

Західні спеціалісти практикують дещо інший підхід, при якому психолог задає прямі питання стосовно наявності думок про смерть, планування суїциду, вибору способу позбавлення себе життя і таке інше [10, с.159]. Більшість валидизованих на Заході опитувальників та шкал для виявлення стану суїцидальної активності в особистості стосуються виявлення відношення до суїциду або наявності суїцидальних думок, оскільки вважається, що відношення до суїциду та думки про свою смерть є не просто етап, що призводить до завершеного суїциду, але й надійний предиктор можливого суїциду [10, с.161]. Більшість таких методик подаються респонденту у формі самозвіту, що складається з 5-100 питань. Крім питань стосовно відношення до суїцидального акту у різноманітних ситуаціях, можливості його виправдання, подібні опитувальники чіпають теми ставлення до життя та смерті, ступені задоволеності життям, наявності аутодеструктивної поведінки і т.п. Лише деякі з опитувальників виявляють наявність психічного захворювання, що також розглядається як предиктор можливого суїциду. Табл. 3 детальніше розповідає про популярні на Заході опитувальники для діагностування можливого суїциду, що існують у версіях для підлітків:

Таблиця 3

Найбільш розповсюджені зарубіжні методики для діагностики ймовірного суїциду в підлітків

	<i>назва опитувальника</i>	<i>об'єм</i>
ставлення до суїциду	Шкала семантичної диференціації відношення до суїцидальної поведінки (Semantic Differential Scale Attitudes towards Suicidal behavior (SEDAS))	15
	Шкала установчих переконань стосовно суїцидальної поведінки (Attitudinal Beliefs Towards Suicidal Behavior Scale (CCCS-18))	24
	Шкала ставлення до суїциду (Attitude Towards Suicide Scale (ATSS))	24
	Шкала ставлень до суїциду (Attitudes Toward Suicide Scale (ATTS))	61
	Опитувальник ставлення до суїциду (Suicide Attitude Questionnaire (SUIATT))	63
	Опитувальник ставлення до суїциду (Suicide Opinion Questionnaire (SOQ))	100
	Опитувальник відношення до скоєного суїциду (Attitudes Towards Attempted Suicide Questionnaire (ATAS-Q))	80
суїцидальні думки	Опитувальник суїцидальності Пайкеля (Paykel's suicide questionnaire)	5
	Шкала суїцидальних мислей (Suicide Ideation Scale (SIS))	10
	Тест позитивних та негативних думок про суїцид (Positive and Negative Suicide Ideation (PANSI))	14
	Шкала рейтингу серйозності суїциду Колумбійського університету (Columbia Suicide Severity Rating Scale (C-SSRS))	17
	Модифікована шкала суїцидальних думок (Modified Scale for Suicide Ideation (MSSI))	18
	Шкала суїцидальних думок Бека (Beck Scale for Suicide Ideation (BSSI))	19
	Опитувальник суїцидальних думок (Suicidal Ideation Questionnaire (SIQ))	30/15
впевненість у суїциду у майбутньому	Опитувальник суїцидальної поведінки, звичайна версія та переглянута (Suicidal Behavior Questionnaire (SBQ), Suicidal Behaviors Questionnaire—Revised (SBQ-R))	30/4
	Шкала суїцидальних тенденцій (Multi-Attitude Suicide Tendency Scale (MAST))	30/24
	Шкала вірогідності самогубства (Suicide Probability Scale (SPS))	36
	Шкала відношення та спроможності суїциду (Suicide Attitudes and Attribution Scale (SAAS))	36

Більшість із представлених у табл. 3 опитувальників є скринінгові, тобто для використання їх на українській вибірці, необхідно підвернути їх процедурі прямого перекладу з англійської мови на українську, а потім – зворотного перекладу з української мови на англійську.

У своєму дослідженні ми використовували Опитувальник суїцидальності Пайкеля (Paykel's suicide questionnaire), запропонований ще у 1974 р., оскільки за майже 40 років свого використання цей опитувальник проявив себе як один з найбільш валідних скринінгових опитувальників у виявленні стану пасивної суїцидальної підлітків [15, с.463]. До того ж, опитувальник Пайкеля дуже короткий, складається лише з 5 питань, що робить його незаперечним посібником у роботі медичного психолога.

Після прямого та зворотного перекладу, опитувальник суїцидальності Пайкеля для самозаповнення виглядав наступним чином (табл. 4).

Таблиця 4

Шкала суїцидальності Пайкеля для самозаповнення

Чи відчували Ви, що Ваше життя не має сенсу?	ніколи	рідко	іноді	часто	завжди
Чи уявляли Ви, що Ви померли? Наприклад, лягли спати та не прокинулися.	ніколи	рідко	іноді	часто	завжди
Чи міркували Ви про змогу самогубства, навіть якщо Ви не плануєте зробити це?	ніколи	рідко	іноді	часто	завжди
Чи міркували Ви серйозно про скоєння самогубства?	ніколи	рідко	іноді	часто	завжди
Чи намагалися Ви колись скоїти самогубство?	ніколи	так, протягом останніх 6 місяців		так, протягом останніх 2 тижнів	

Хоча опитувальник суїцидальності Пайкеля складається з прямих відкритих питань стосовно думок, намірів та спроб самогубства, ми помітили, що відповідь на такі питання для підлітків не супроводжувалася негативними відчуттями. Більш того, підлітки, що відмітили наявність суїцидальних думок та намірів, не заперечували детальнішій індивідуальній бесіді із спеціалістом. При більш детальному розгляді було встановлено, що серед підлітків, що повідомили про наявність суїцидальних думок та намірів, було 89.1% підлітків, що залучені до ризикової поведінки, а серед підлітків із суїцидальними спробами – 91.9%. Підліткам із високим суїцидальним ризиком, особливо залученим до кластеризованої ризикової поведінки, була запропонована додаткова допомога спеціаліста і регулярний психологічний супровід протягом трьох місяців. Проведена у такий спосіб психокорекційна робота виявилася більш ефективною, ніж стандартизована допомога при виявленні суїцидальних думок і спроб у підлітків.

Отже, якщо за результатами діагностики суїцидальної активності було виявлено, що підліток із ризиковою поведінкою знаходиться в стані актуальних суїцидальних думок та намірів, або якщо за останній рік в нього/неї спостерігаються суїцидальні спроби, особливо, недавні, психолог має перш за все адресувати психокорекційну роботу у напрямі зниження гостроти актуального суїцидального стану. При цьому слід мати на увазі, що залученість підлітка до ризикової поведінки вимагає від спеціаліста врахування додаткових психокорекційних мішеней, ніж стандартна психокорекційна робота з суїцидальними підлітками. Робота з актуальною суїцидальністю іноді автоматично призводить до зниження ризикової поведінки в підлітків, особливо у випадках, коли ризикова поведінка, особливо агресивні і руйнівні її форми, стає проміжним етапом у спробуванні своїх сил у скоєнні суїциду.

Однак, при залученості підлітка до ризикової поведінки, особливо при спостереганні високої ступені кластеризації різних видів РП в однієї особи, встановлення стану суїцидальності підлітка – лише перший крок у проведенні психокорекційної роботи. Найбільший інтерес для спеціалістів являють психодіагностичні методи, що дозволяють заздалегідь розпізнати ознаки схильності підлітка до ризикової поведінки і запобігти активному залученню підлітка до неї.

У такому форматі найінформативнішим виявився також короткий скринінговий «Опитувальник сильних сторін та труднощів» (OCST) – the Strength and Difficulties Questionnaire (SDQ), розроблений професором Лондонського інституту психіатрії Роберта Гудмана [11, с.582]. Поступово, з кінця 1990х рр. «Опитувальник сильних сторін та труднощів» замінив у Європі поширений з 70-х рр. минулого сторіччя «Соціально-комунікативних опитувальник» М. Раттера (SCQ – Social Communication Questionnaire), що пропонував версії лише для батьків та вчителів, а також опитувальник поведінки для підлітків CBCL (the Child Behavior Checklist) розроблений Т. Ахенбахом у 1991 р.

У порівнянні із суто клінічними опитувальниками та тестами, ОССТ не діагностує будь-який специфічний розлад, а вимірює загальний ступінь «нормальності» чи «патопсихологічності» поведінки підлітка. 5 запропонованих шкал дозволяють досліднику урозуміти сферу/сфери, що являють собою найбільшу проблему для підлітка (емоційна, соціальна, поведінкова, гіперактивність, порушення уваги). Було доведено, що на відміну від інших опитувальників ОССТ перш за все фокусується на актуальних проблемах у поведінці та стані підлітка, таких як концентрація уваги, імпульсивність, рефлексивність, наявність друзів, віктимізація, а також забезпечує більш точні дані щодо емоційного стану підлітка, його неухважності, відносин із однолітками, просоціальної поведінки [11, с.584]. Таким чином, спеціаліст, що використовує ОССТ з метою з'ясування механізмів, що служать основою для ризикової поведінки підлітка, має змогу, по-перше, з'ясувати природу генезу ризикової поведінки, в тому числі і патопсихологічного характеру, а по-друге – зрозуміти компоненти її структури.

За досить короткий час ОССТ був перекладений на 52 мови і валідизований у 63 країнах світу, в тому числі в Україні. Переклад і культурну апробацію доступних форматів «Опитувальнику сильних сторін та труднощів» на українську мову було здійснено Л. Підлисецькою, І. Грішаєвою, І. Марцинковським, Я. Бікшаєвою, Д. Угріним. Російською мовою переклали та апробували опитувальник Є. Слободська, М. Розенбуш, Н. Бодягіна, С. Грачов, Г. Князев, В. Гафуров. Українські версії опитувальника доступні для ознайомлення та завантаження на офіційному сайті www.sdqinfo.org. Протягом 20 років у кожній з європейських країн та у ряді азійських та африканських країн було організовано щонайменше одне масштабне епідеміологічне дослідження на великих вибірках дітей, підлітків, їхніх батьків та вчителів із подальшим досконалим статистичним аналізом. З умовами проведення деяких із досліджень по валідизації ОССТ та отриманими результатами можна ознайомитися у табл. 5.

Таблиця 5

Результати найкрупніших досліджень із використанням ОССТ у європейських та неєвропейських країнах протягом 1997-2015 рр.

<i>країна та рік проведення скринінгу</i>	<i>кількість учасників</i>	<i>отримані результати</i>
Великобританія, 1997	18415 дітей 5-16 років, їхні батьки та вчителі	Підлітки, що обрали високі показники з «Загального балу труднощів» згідно ОССТ, також мали більш високі показники психопатології та поширеності емоційного та поведінкового розладів
Південна Європа (Італія, Іспанія, Хорватія, Португалія, Франція), 2003	13102 підлітка 11-17 років, їхні батьки та вчителі	було встановлено показники балів по шкалам ОССТ для кожної з південноєвропейської країни, виявлено ступінь узгодження між даними від підлітків, батьків та вчителів
Нордичні країни (Швеція, Фінляндія, Норвегія, Данія, Ісландія), 2003	загалом близько 100,000 дітей та підлітків загальної популяції та клінічних вибірок	статистичний аналіз довів, що показники ОССТ у дітей і підлітків із різних нордичних країн знаходяться на майже однаковому рівні
Росія, 2006, 2012	2892 підлітка 13-18 років 1380 підлітка 12-17 років, 536 їхніх батьків	факторна структура ОССТ була підтверджена як загалом адекватна, але для деяких шкал було визначено деяке порушення у психометричних характеристиках; внесок чутливості за даними батьків склав 40%, з віком його величина зменшувалася.
Німеччина, 2007	2406 дітей та підлітків у віці 7-16 років та їхні батьки	ОССТ був прийнятий як надійний і валідний засіб для використання у епідеміологічних дослідженнях, була доведена його внутрішня послідовність та гомогенність шкал
Азіатські країни (Китай, Японія), 2009-2013	загалом 36712 осіб (дітей 6-12 років загальної популяції та із психіатричним діагнозом, батьків, вчителів)	валідність та надійність методу було підтверджено, шкали гіперактивності та загальний бал труднощів були визнані як один із найбільш корисних методів прогнозування клінічних розладів у дітей і оригінальна факторна структура ОССТ та взаємні кореляції між шкалами були підтвержені

За результатами десятків досліджень переклади і версії ОССТ були валідизовані, його факторна структура з 5 шкал була підтверджена і ОССТ був признаний як надійний та валідний засіб прогнозування клінічних розладів у дітей від 4-х до 10 років та у підлітків від 11 до 18 років, як на базі даних отриманих у самозвітах підлітків, так і на базі даних, отриманих від їхніх батьків та вчителів.

У нашому дослідженні використання ОССТ виявилось край інформативним із боку предикції розвинення у підлітків схильності до ризикової поведінки, а також виявлення її структури. Як ми вже зазначали у інших наших статтях [2, с.42], за результатами факторного аналізу методом головних компонентів було встановлено, що на залученість підлітка до ризикової поведінки впливають 3 фактори: негативні емоційні переживання (32.8% поясненої варіації), переживання труднощів (10.8% поясненої варіації), поведінкові труднощі (6.3% поясненої варіації). Представленість двох останніх факторів у структурі ризикової поведінки кожного окремого підлітка дозволяє виявити саме ОССТ.

Особливо важливим з боку впливу на розвиток залученості підлітка до РП виявилось не просто констатування наявності в такого підлітка емоційних, соціальних або поведінкових труднощів, а ставлення та відношення підлітка до цих труднощів (табл. 6).

Таблиця 6

Структура другого та третього факторів залученості підлітків до РП

Фактор 2: *Переживання труднощів*

10.8% поясненої варіації

	Factor - 2
Труднощі засмучують	0.8918
Труднощі визнаються	0.8752
Труднощі тривалі	0.8311
Труднощі позначаються на інших	0.6996

Фактор 3: *Поведінкові проблеми*

6.3% поясненої варіації

	Factor - 3
Гіперактивність	0.7594
Відчуття покарання	0.5545
Проблеми з поведінкою	0.5475

Опитувальник представлений у наступних версіях, що дозволяє обрати такий формат проведення тестування, що відповідає різноманітним потребам:

- Одностороння версія опитувальника без доповнень:*
  - версія для батьків та вчителів дітей від 4 до 16 років;
  - версія для самооцінювання дітей від 11 до 17 років.
- Двостороння версія опитувальника із можливістю оцінки втручання:*
  - P 4-16 для оцінки впливу втручання для батьків дітей 4-16 лет;
  - P 3-4 для оцінки впливу втручання для батьків 3 і 4річних дітей;
  - T 4-16 для оцінки впливу втручання для вчителів 4-16річних дітей;
  - S 11-17 – для оцінки впливу втручання для самостійного заповнення дітьми 11-17 років.
- Інші версії опитувальника*
  - P 4-16 FOLLOW-UP – опитувальник, що має додаткові питання для оцінки впливу втручання для батьків 4-16-річних дітей;
  - T 4-16 FOLLOW-UP – опитувальник, що має додаткові питання для оцінки впливу втручання для вчителів 4-16-річних дітей;
  - S 11-17 FOLLOW-UP – опитувальник, що має додаткові питання для оцінки впливу втручання для самостійного заповнення 11-17-річними дітьми.

Всі версії опитувальника вважаються короткими – вони містять 25 питань щодо психологічних атрибутів підлітків, що дозволяє розмістити опитувальник на одній сторінці А4. При використанні опитувальника на вибірці, що схильна до ризикової поведінки, автор пропонує обчислювати як загальний бал труднощів, так і специфічні труднощі. У цілому питання підрозділяються на 5 шкал:

- емоційні симптоми (5 питань);
- проблеми з поведінкою (5 питань);
- гіперактивність/порушення уваги (5 питань);

- проблеми у взаємовідносинах із однолітками (5 питань);
- просоціальна поведінка (5 питань).

Загальний бал труднощів обчислюється при доданні балів перших чотирьох шкал (загалом 20 питань).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, можна стверджувати, що залученість підлітка до ризикової поведінки має певний зв'язок із психологічними особливостями підлітків. На базі наших або інших, в тому числі закордонних, досліджень ще досі неможливо зробити остаточний висновок стосовно того, чи впливають певні психологічні особливості особистості на залученість до РП у підлітковому віці, чи навпаки, сам факт залученості підлітка до РП провокує якісні зміни у психологічній структурі особистості підлітка. Це може стати самостійним напрямком дослідження у майбутньому. Тим не менш, якщо спеціалісту доводиться проводити психокорекційну роботу із підлітками, залученими до РП, він має враховувати зв'язок РП із психологічними особливостями підлітка.

Вибору найбільш ефективної програми психокорекції із підлітками, залученими до РП, має передувати адекватна психодіагностика, спрямована на виявлення, перш за все, стану суїцидальності підлітка, а потім – структури його ризикової поведінки. Зневага до можливого зв'язку РП із суїцидальністю у підлітків може призвести до плачевних наслідків, а нехтування аналізом структури РП в окремого підлітка може зробити психокорекційну роботу із цим підлітком безрезультатною. Хоча спеціаліст може використовувати ті діагностичні методи, які він вважає надійними та діагностично показовими, ми пропонуємо використання методик, прийнятих у західній медичній психології, оскільки вони виявилися більш орієнтованими на урахування структурних компонентів ризикової поведінки підлітків, що є необхідною умовою для розробки ефективної психокорекційної програми з підлітками, залученими до ризикової поведінки.

Список використаних джерел

1. Психологія суїциду. Навчальний посібник за ред. В.П. Москальця. – К.: Академвидав, 2004. – 288 с.
2. Рахимкулова А.С. Феномен ризикового поведіння – попытка концептуального описання / Рахимкулова А.С. // *Медицинская психология*. – 2016. – Т.11, №3(43). – С.37-43.
3. Рахимкулова А.С. Взаємозв'язок ризикової та суїцидальної поведінки у підлітків в Україні / Рахимкулова А.С. // *Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Вип. 34 / ред.: С. Д. Максименко, Л. А. Онуфрієва; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - Кам'янець-Поділ. : Аксіома, 2016. – №34. – С. 446-470*
4. Рахимкулова А.С. Современные теории суицидального поведения у подростков / Рахимкулова А.С. // *Znanstvena misel*. – 2017. – V.1(1). – P. 42-51
5. Рахимкулова А.С. Некоторые проявления ризикового поведіння у городских подростков: биопсихосоциальная трактовка / Рахимкулова А.С., Розанов В.А. // *Вопросы психического здоровья детей и подростков*. – 2014. – Т. 14(2). – С. 23-33.
6. Розанов В.А. Рост нарушений психического здоровья в мире – психиатрическая эпидемиология современности / Розанов В.А. // *Уральский журн. психиатрии, наркологии и психотерапии*. – 2015. – Т.3(1). – С. 6-21.
7. Brener N.D., Collins J.L. Co-occurrence of health-risk behaviors among adolescents in the United States. // *Journal of Adolescent Health*. – 1998. – V. 22. – P. 209-213.
8. DiClemente R. J., Hansen W. B., Ponton L. E. Adolescents at risk: A generation in jeopardy. In R.J. Di-Clemente, W. B. Hansen, & L. E. Ponton (Eds.). *Handbook of adolescent health risk behavior*. – New York: Plenum, 1996.
9. DuRant R.H., Smith J.A., Kreiter S.R., Krowchuk D.P. The relationship between early age of onset of initial substance use and engaging in multiple health risk behaviours among young adolescents. // *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*. – 1999. – V.153. – P. 286-291.
10. Ghasemi P., Shaghghi A., Allahverdipour H. Measurement Scales of Suicidal Ideation and Attitudes: A Systematic Review Article. // *Health Promotion Perspectives*. – 2015. – V. 5(3). – P. 156–168.
11. Goodman R. The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Research Note // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 1997. – V. 38 (5). – P. 581-586.
12. Hirschi T., Gottfredson M. Age and the Explanation of Crime. // *American Journal of Sociology*. – 1983. – V.89. – P. 552–584.
13. Hurrelmann K., Richter M. Risk behaviour in adolescence: the relationship between developmental and health problems. // *Journal of Public Health*. – 2006. – V.14(1). – P. 20-28.
14. Kreiter S.R., Krowchuk D.P., Woods C.R., Sinal S.H., Lawless M.R., DuRant R.H. Gender differences in risk behaviors among adolescents who experience date fighting. // *Pediatrics*. – 1999. – V. 104(6). – P.1286-1292.
15. Paykel E.S., Myers J.K., Lindenthal J.J., Tanner J. Suicidal Feelings in the General Paykel: A Prevalence Study. // *Britain Journal of Psychiatry*. – 1974. – V. 124. – P. 460-469.
16. Resnick M.D., Blum R.W. The Association of Consensual Sexual Intercourse During Childhood With Adolescent Health Risk and Behaviors. // *Pediatrics*. – 1994. – V. 94. – P. 907-913
17. Social determinants of health. Geneva, World Health Organization, 2014. (http://www.who.int/social_determinants/en/, accessed 16 May 2016).

18. WHO draft health indicators for adolescents: Department of Maternal, Newborn, Child and Adolescent Health. – Geneva, World Health Organization, 2014.
19. World Health Statistics 2014. – Geneva, World Health Organization, 2014.

Reference translated and transliterated

1. Psihologija suïcidu. [The Psychology of Suicide] Navchal'nij posibnik za red. V.P. Moskal'cja. – K.:Akademvidav, 2004. – 288 s.
2. Rahimkulova A.S. Fenomen riskovogo povedenija – popytka konceptu-al'nogo opisanija. [The phenomenon of Risky Behavior – a Try of Conceptual Description] // Medicinskaja psihologija. – 2016. – T.11, №3(43). – S.37-43.
3. Rahimkulova A.S. Vzaemozv'jazok rizikovoï ta suïcidal'noï povedinki u pidlitkiv v Ukraïni. [The Interconnectedness of Risky and Suicidal Behavior among Ukrainian Adolescents] // Problemi suchasnoï psihologii: zb. nauk. pr. Vip. 34 / red.: S. D. Maksimenko, L. A. Onufrieva; Kam'janec'-Podil. nac. un-t im. I.Ogienka, In-t psihologii im. G.S.Kostjuka APN Ukraïni. - Kam'-janec'-Podil. : Aksioma, 2016. – №34. – С. 446-470
4. Rahimkulova A.S. Sovremennye teorii suïcidal'nogo povedenija u podrostkov. [The Modern Theories of Adolescent Suicidal Behavior] // Znanstvena misel. – 2017. – V.1(1). – P. 42-51
5. Rahimkulova A.S., Rozanov V.A. Nekotorye projavlenija riskovogo povedenija u gorodskih podrostkov: biopsihosocial'naja traktovka [Some Manifestations of Risky Behavior of Urban Adolescents: Biopsychosocial Interpretation] // Voprosy psihicheskogo zdorov'ja detej i podrostkov. – 2014. – T. 14(2). – С. 23-33.
6. Rozanov V.A. Rost narushenij psihicheskogo zdorov'ja v mire – psihia-tricheskaja jepidemiologija sovremennosti [The Growth of Menat Health Disorders in the World: Psychiatric epidemiology of the Modernity] // Ural'skij zhurn. psi-hiatrii, narkologii i psihoterapii. – 2015. – T.3(1). – S. 6-21.S. 6-21.
7. Brenner N.D., Collins J.L. Co-occurrence of health-risk behaviors among adolescents in the United States. // Journal of Adolescent Health. – 1998. – V. 22. – P. 209-213.
8. DiClemente R. J., Hansen W. B., Ponton L. E. Adolescents at risk: A generation in jeopardy. In R.J. Di-Clemente, W. B. Hansen, & L. E. Ponton (Eds.). Handbook of adolescent health risk behavior. – New York: Plenum, 1996.
9. DuRant R.H., Smith J.A., Kreiter S.R., Krowchuk D.P. The relationship between early age of onset of initial substance use and engaging in multiple health risk behaviours among young adolescents. // Archives of Pediatric and Adolescent Medicine. – 1999. – V.153. – P. 286-291.
10. Ghasemi P., Shaghghi A., Allahverdipour H. Measurement Scales of Suicidal Ideation and Attitudes: A Systematic Review Article. // Health Promotion Perspectives. – 2015. – V. 5(3). – P. 156–168.
11. Goodman R. The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Re-search Note // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 1997. – V. 38 (5). – P. 581-586.
12. Hirschi T., Gottfredson M. Age and the Explanation of Crime. // American Journal of Sociology. – 1983. – V.89. – P. 552–584.
13. Hurrelmann K., Richter M. Risk behaviour in adolescence: the relationship between developmental and health problems. // Journal of Public Health. – 2006. – V.14(1). – P. 20-28.
14. Kreiter S.R., Krowchuk D.P., Woods C.R., Sinal S.H., Lawless M.R., DuRant R.H. Gender differences in risk behaviors among adolescents who experience date fighting. // Pediatrics. – 1999. – V. 104(6). – P.1286-1292.
15. Paykel E.S., Myers J.K., Lindenthal J.J., Tanner J. Suicidal Feelings in the General Paykel: A Prevalence Study. // Britain Journal of Psychiatry. – 1974. – V. 124. – P. 460-469.
16. Resnick M.D., Blum R.W. The Association of Consensual Sexual In-tercourse During Childhood With Adolescent Health Risk and Behaviors. // Pediatrics. – 1994. – V. 94. – P. 907-913
17. Social determinants of health. Geneva, World Health Organization, 2014. (http://www.who.int/social_determinants/en/, accessed 16 May 2016).
18. WHO draft health indicators for adolescents: Department of Mater-nal, Newborn, Child and Adolescent Health. – Geneva, World Health Or-ganization, 2014.
19. World Health Statistics 2014. – Geneva, World Health Organization, 2014.

Rakhimkulova, A.S. The peculiarities of complex psychodiagnostics of adolescents involved in risky behavior.

Adolescent risky behavior is a phenomenon that substantially influences teenagers' psychoemotional state, their ability to make decisions and generally react to stressful or complicated life events. Unfortunately, Ukrainian medical psychology specialists have trouble when it comes to evaluation of the level of danger that involvement into risky behavior poses on an adolescent because the nature and structure of such involvement can differ as there are various types of risky behavior and their genesis roots in a number of aspects. Another critical issue a medical psychologist should always keep in mind is the fact that risky adolescents are prone to self-destructive and suicidal behavior more than other teens. The lack of valid and reliable psychodiagnosical tools, the use of which should precede any psychocorrection to make it effective, considerably complicates the work for specialists. The article gives recommendations as for how to run psychodiagnostics for teenagers with risky behavior. Also, the article analyzes questionnaires that have proved to be valid and reliable over the years by foreign medical psychologists on the basis of longitudinal and national studies – the Paykel suicide scale and the Strengths and Difficulties Questionnaire by R. Goodman. The results of the multiple foreign researches where these questionnaires were used are provided as well as the results of our research conducted among Ukrainian adolescents.

Key words: adolescent psychodiagnostics, risky behavior psychodiagnostics. Adolescent risky behavior, suicide questionnaires for teenagers, Paykel suicide scale, the Strengths and Difficulties Questionnaire.

УДК 159.922

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОНИКЛИВІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОСЯГНЕННЯ СУТНОСТІ ІНШОЇ ЛЮДИНИ**О.П. Саннікова**

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та диференціальної психології,
Державний заклад: «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
osanniland@gmail.com

Саннікова О.П. Психологічна проникливість як інструмент осягнення сутності іншої людини. У статті представлено макроструктуру психологічної проникливості, котра розглядається як багаторівнева, цілісна властивість особистості, що адекватно відбиває внутрішній, психологічний засвіт іншої людини, виявляється в здатності швидко й точно скласти судження про іншу людину, про її переживання, стани, риси характеру, а нерідко й про наміри. Психологічна проникливість як особистісний інструмент, наставлений збагнути сутність іншої людини, з позицій континуально-ієрархічного підходу розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем. Як рівні виділяються: формально-динамічний, якісний, змістовно-особистісний, рівень індивідуального досвіду, соціально-імперативний (нормативний) і духовний рівень. Розглянуто покомпонентний склад ознак формально-динамічного рівня психологічної проникливості, що відображають особливості її виникнення, перебігу в будь-якій ситуації та містить: потребу в розумінні, ініціативність, настроєвість на пізнання іншої людини, широту охоплення сигналів, легкість розуміння, інтенсивність, енергійність в отриманні власної інформації про іншу людину, усталеність, стійкість. На якісному рівні психологічна проникливість містить характеристики, що відображають психологічну сутність цього феномену: психологічну «зіркість» (спостережливість), соціальну інтуїцію, спрямованість на розуміння іншої людини, схильність до інтерпретації, самостійність, безсторонність суджень, створення цілісного, згорнутого психологічного образу, схильність до створення гнучкого образу. На змістовно-особистісному рівні психологічна проникливість виявляється в характеристиках, що пов'язані із спрямованістю особистості; на рівні індивідуального досвіду – представлена індивідуальними знаннями про шляхи пізнання іншої людини; на соціально-імперативному рівні – відображає систему знань про вплив та вимоги соціуму, культури, професії тощо. Пропонується духовний рівень психологічної проникливості – це вищий рівень її розвитку й саморегуляції, на якому проникливість функціонує саме у цьому просторі вищих людських цінностей.

Ключові слова: психологічна проникливість, особистість, континуально-ієрархічний підхід, компоненти, показники, система.

Саннікова О.П. Психологическая проницательность как инструмент постижения сущности другого человека. В статье предлагается макроструктура психологической проницательности, которая рассматривается как многоуровневое, целостное свойство личности, адекватно отражающее внутренний, психологический мир другого человека, проявляющаяся в способности быстро и точно составлять суждение о другом человеке, о его переживаниях, состояниях, чертах характера, а нередко и о намерениях. Психологическая проницательность как инструмент личности, предназначена постигать сущность другого человека, с позиций континуально-иерархического подхода и рассматривается как макросистема, которая состоит из разноуровневых подсистем. В качестве уровней выделяются: формально-динамический, качественный, содержательно-личностный, уровень индивидуального опыта, социально-императивный и духовный уровень. Рассмотрен покомпонентный состав признаков формально-динамического уровня психологической проницательности, который содержит: потребность в понимании, инициативность, настрой на познание другого человека, широту охвата сигналов, легкость понимания, интенсивность, энергичность в получении собственной информации о другом человеке, устойчивости, стойкость. На качественном уровне психологическая проницательность содержит характеристики, отображающие психологическую сущность этого феномена: психологическую «зоркость» (наблюдательность), социальную интуицию, направленность на понимание другого человека, склонность к интерпретации, самостоятельность, беспристрастность суждений, создание целостного, свернутого психологического образа, склонность к созданию гибкого образа. На содержательно-личностном уровне психологическая проницательность проявляется в характеристиках, связанных с направленностью личности; на социально-императивном уровне – отображает систему знаний о влиянии и требования социума, культуры, профессии и т.п. Предлагается духовный уровень – наивысший уровень развития и саморегуляции, на котором проницательность функционирует в пространстве высших людских ценностей.

Ключевые слова: психологическая проницательность, личность, континуально-иерархический подход, компоненты, показатели, система.

«Людам заважають не речі,
а те, якими вони їх бачать»

Епиктет

Постановка проблеми. Психологічну проникливість ми розглядаємо як інтегральну, складну властивість особистості, що адекватно відбиває внутрішній, психологічний засвіт іншої людини, виявляється в здатності швидко й точно скласти судження про іншу людину, про її переживання, стани, риси характеру, а нерідко й про наміри. Люди, що володіють цією якістю, легше й точніше розуміють та інтерпретують поведінку інших людей [2; 4; 5].

Люди, котрі характеризуються проникливістю, вільно почувають себе в будь-якому середовищі, оскільки на підставі інформації, отриманої завдяки цій якості, легко прогнозують можливі дії, вчинки оточуючих людей, своїх співрозмовників, опонентів [1]. Така якість, будучи надзвичайно цінною в будь-яких життєвих ситуаціях, властива далеко не усім людям. У той же час, відомо, що існують професії, де вимоги, що пред'являються до психологічної проникливості фахівців, надзвичайно високі. Це відноситься, передусім, до представників соціономічних професій, тобто тих, котрі пов'язані з людьми.

Важко уявити собі психолога, психотерапевта, лікаря, вчителя, слідчого, менеджера без здатності до психологічної проникливості (що, на жаль, зустрічається). Тому важливо з'ясувати низку питань: що в психологічній проникливості піддається розвитку, а що є відносно стійкою характеристикою від природи; що можна компенсувати, а без чого не можна обійтись; які якості, прояви психологічної проникливості мінімально потрібні для орієнтації в соціумі (особливо в професійному), а які є бажаними (і навіть якоюсь мірою надмірними), але в той же час унікальними для деяких людей.

Саме така унікальність і висока здатність до проникливості не лише справляє враження, але і чинить сильний вплив на інших людей [1; 3; 4]. Усе сказане переконує в потребі дослідження самого феномену, його структури, компонентного складу показників, їх можливих поєднань і комбінацій.

Слід зазначити, що нами і нашою аспіранткою Е. Кисельовою проводилися подібні дослідження. Створений діагностичний інструментарій, що визначає деякі якісні показники психологічної проникливості, вивчені індивідуальні відмінності в особливостях їх проявів, вивчені психологічні портрети осіб, що розрізняються специфікою якісної структури проникливості тощо [2; 4; 6]. У літературі психологічна проникливість більшістю авторів розглядається як одне з найважливіших соціально-перцептивних властивостей особистості, як деякий комплекс її рис. При цьому не завжди надаються чіткі критерії експлікації цих якостей (рис), відсутній їх опис; часто показники проникливості не систематизовані і не співвіднесені між собою. Як правило, риси особистості, що беруть участь у розумінні іншої людини, діагностуються різними методиками, а потім зводяться воедино для інтерпретації отриманих даних. У той же час, більшість теоретичних і практичних досліджень показали, що психологічна проникливість як професійно важлива властивість особистості має складну структуру, проте ці дані не дають вичерпних уявлень ні про саму структуру феномену, що вивчається, ні про її складові, на про їх типові й індивідуальні прояви у окремих людей [4].

Отже, **мета статті** полягає у презентації макроструктури особистісного інструменту осягнення сутності іншої людини – **психологічної проникливості**. В якості теоретико-методологічної основи для вирішення цієї задачі нами розроблений континуально-ієрархічний підхід до дослідження структури особистості. У контексті даного підходу особистість розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем, котрі мають специфічні характеристики. Як рівні виділяються: 1) формально-динамічний; 2) якісний рівень (прикордонна зона між формально-динамічним та змістовно-особистісним рівнями) 3) змістовно-особистісний; 4) рівень індивідуального досвіду (прикордонна зона між змістовно-особистісним та соціально-імперативним рівнями) і 5) соціально-імперативний (нормативний) рівень. Заздалегідь помітимо, що розподіл цих взаємопов'язаних і взаємно проникаючих рівнів дуже умовний.

З позицій даного підходу на кожному з рівнів психологічна проникливість презентована відповідними компонентами, котрі характеризуються своїм специфічним змістом. При цьому компоненти різних рівнів схильності до проникливості своєрідно взаємодіють між собою, доповнюють одне одного і утворюють цілісну інтегральну властивість, що не зводиться до суми її складових. Розглянемо психологічну проникливість у контексті кожного з цих рівнів.

На формально-динамічному рівні психологічна проникливість (або схильність до неї) проявляється в динамічних характеристиках, що відображають особливості її виникнення та перебігу в будь-якій ситуації. Формально-динамічний рівень широко описаний і вивчений в загальній психології в аспекті проблеми індивідуальних відмінностей (В.Д. Небиліцин, А.Ю. Ольшаннікова, І.В. Равіч-Щербо та ін.) [4]. Психологічна проникливість на цьому рівні представлена такими ознаками:

- *імпульс-потребу* в розумінні інших людей, їх емоцій, почуттів, думок, вчинків, особливостей поведінки тощо, *прагненням* до пізнання іншої людини, спрямованість (векторна, а не змістова) на пізнання іншого;

- *ініціативністю, настроєвістю* на пізнання іншої людини на підставі власної активності, без очікувань актуальних, спонукальних або примусових ситуацій, зовнішніх ініціатив (прохань, запитів, необхідності вирішення виробничих, комунікативних проблем тощо);

- *широтою* охоплення сигналів, за якими розпізнається інформація про іншого на основі власного спостереження за зоною його виразних рухів (міміки, пантоміміки, голосових сигналів тощо); зовнішнім виглядом; зоною емоцій, почуттів та їх проявів; зоною думок, намірів; зоною поведінки, вчинків тощо, або комбінації сигналів певних зон, активації проникливості в усіх зонах разом;

- *легкість* розуміння іншої людини, чіткість, легкість, швидкість і «прозорість» у відбиванні та конструюванні образу іншого;

- *інтенсивність*, енергійність в отриманні власної інформації (на основі власних спостережень) про іншу людину для створення уявлення про неї;

- *усталеність, стійкість* в активності цієї риси – психологічної проникливості – стійкість у її спрямованості на пізнання іншого, але не стійкість образу іншого (не незмінність).

На *якісному рівні* (прикордонна зона між формально-динамічним та змістовно-особистісним рівнями) психологічна проникливість містить характеристики, що відображають психологічну сутність цього феномена. Серед якісних показників психологічної проникливості (проміжна зона) ми розглядаємо параметр, кожен з яких є біполярним континуумом: один полюс характеризується максимальним проявом і вираженням цієї риси, інший – мінімальним.

1. *Психологічна «зіркість» (спостережливість)* – бачення психологічних проблем іншої людини, глибоке проникнення в його внутрішній світ, в його переживання, На протилежному полюсі – відсутність психологічної зіркості, утруднення при складанні психологічного образу іншої людини, неадекватність сприйняття, поверховість, неточність.

2. *Соціальна інтуїція* (інтуїція у соціальному середовищі) – специфічна характеристика психологічної проникливості, що дозволяє створити адекватний образ іншої людини без логічного обґрунтування, без наукового аналізу його особистісних рис, характеристик, реакцій, поведінки, міміки, пантоміміки тощо. Основою для створення образу іншої людини є тонке розуміння, «містичне» проникнення в саму суть, прихована проникливість, безпосереднє досягнення істини без участі свідомості. Цей показник є психологічною характеристикою, котра інтегрує деякі особливості чуттєвого пізнання, природного чуття.

Протилежний полюс характеризується відсутністю інтуїції.

3. *Спрямованість на розуміння* іншої людини виявляється в прагненні особистості до аналізу її психічних станів, у розумінні внутрішнього світу, переживань, особливостей характеру, вчинків. Цим характеризується додатний полюс цього показника.

На протилежному полюсі – відсутність спрямованості, інтересу, потреби в розумінні іншої людини. Цей компонент дуже складний. Він пов'язаний як з формальними характеристиками проникливості, так і зі змістовними (зокрема, зі спрямованістю на конкретну область, зону психіки людини: або на емоційну сферу, або на когнітивну, або на поведінкову тощо).

4. *Схильність до інтерпретації* – створення образу іншого на основі аналізу і синтезу різної інформації, логічних висновків. Схильність до обґрунтованої інтерпретації отриманої інформації про психологічні особливості іншої людини, її переживання, зовнішній вигляд, поведінку. Пошук причинно-наслідкових зв'язків між окремими характеристиками цілісного образу іншої людини.

На протилежному полюсі – відсутність схильності до психологічної інтерпретації. Невміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, психологічно інтерпретувати отриману інформацію. Невміння аналізувати минуле і прогнозувати майбутнє з позиції створеного образу.

5. *Самостійність суджень* – образ складається на основі власних знань, думок, міркувань, власного розсуду. При цьому чужі настанови, авторитети не впливають на сприйняття іншої людини. Протилежний полюс – відсутність самостійності, нестійкість – образ іншої людини нестійкий, складається з урахуванням думки оточення, авторитетів. Власний розсуд ставиться під сумнів, орієнтується на соціальні установки, обставини, думки інших про цю людину тощо.

6. *Безсторонність* – думка про іншу людину складається неупереджено. Власне ставлення до людини, котра сприймається, не впливає на її оцінку. Виявляється толерантність,

терпимість до образу іншого, прийняття його таким, який він є. Протилежний полюс характеризується відсутністю безсторонності, тобто упередженістю – суб’єктивністю оцінювання, вибірковістю до окремих рис особистості оцінюваного, залежністю образу іншого від особи експерта, його життєвого досвіду, позицій, емоційного відношення до людини.

7. Схильність до створення *цілісного, згорнутого* психологічного образу (синтетичність). Образ іншої людини складається на основі узагальнення її рис, властивостей, реакцій поведінки. Образ характеризується глобальністю, інтегрованістю, згуртованістю рис особистості, котра сприймається, кодуванням, згорненістю, стислістю психологічного образу, віднесенням його до певного типу, прагненням виділити найбільш загальні (але не завжди істотні) психологічні ознаки. Інший полюс характеризується подрібненістю, розгорненням психологічного образу, виділенням безлічі елементів, характеристик, деталей; схильністю до скрупульозного опису поведінки, рис особистості іншої людини.

8. Схильність до *створення гнучкого образу* – раціональна корекція образу іншого в процесі спілкування. Образ не є незмінним, застиглим. Нова інформація про психологічний світ іншої людини відстежується і дозволяє вносити необхідну корекцію в образ, що був створений попередньо. Альтернатива – усталеність образу – домінування першого враження про людину і надалі стійкість цього образу, відсутність його корекції при зміні обставин, поведінки, психічних особливостей тощо, відсутність сумнівів в адекватності уявлень про образ іншої людини.

На **змістовно-особистісному рівні** психологічна проникливість проявляється в характеристиках, що пов’язані із спрямованістю особистості, її потребово-мотиваційною сферою, цінностями: сила і стійкість мотивації виявляти проникливість; здатність до свідомої та вольової її регуляції; особистісна готовність тощо.

На **рівні індивідуального досвіду** (прикордонна зона між змістовно-особистісним та соціально-імперативним рівнями) проникливість презентована індивідуальними знаннями про шляхи пізнання іншої людини, індивідуальними стратегіями пошуку образу іншого в типових соціальних ситуаціях. На цьому рівні в якості компонентів психологічно проникливості виділяються її самооцінка, знання особистості про свої можливості в оцінці іншої людини, ставлення до себе як до прозорливої особистості. Функцією даного рівня виступає регулювання обсягу взаємодії особистості із соціумом.

На **соціально-імперативному рівні** психологічна проникливість відображає систему знань про вплив та вимоги професії, соціального середовища, даної культури, релігії стосовно можливих способів її вияву і «застосування». Функціонує психологічна проникливість з максимальним урахуванням нормативної регуляції і власних проявів, і образу іншого.

Особливістю наведеної макроструктури психологічної проникливості в контексті континуально-ієрархічного підходу [4] є те, що вона дозволяє виявити індивідуально-своєрідне в особистості, властиве тільки одній, конкретній людині. Індивідуальна специфіка психологічної проникливості характеризуються якісно-кількісним поєднанням компонентів, що входять в її структуру, проявом їх конкретних диспозицій в психодіагностичній діяльності при створенні психологічного образу іншої людини.

Означена система відбиває зростання особистості, зокрема, її стійкої властивості – психологічної проникливості – під переважаючим впливом соціальних чинників від першого рівня до останнього.

На наш погляд існує ще один рівень, що не вписується в будь-які схеми, але є **всеприсутнім** – це **духовний рівень** як найвищий розвиток зрілої особистості, на якому основними мотиваційно-смысловими (значеннєвими) регуляторами її життєдіяльності стають вищі духовні цінності. У даному конкретному випадку, духовний рівень психологічної проникливості, котрий потребує спеціального дослідження, – це вищий рівень її розвитку й саморегуляції, на якому проникливість функціонує саме у цьому просторі вищих людських цінностей.

Висновки та перспективи подальших досліджень:

1. Уточнено сутність феномену «психологічна проникливість», котра розглядається як інтегральна, складна властивість особистості, що адекватно відбиває внутрішній, психологічний засвіт іншої людини, виявляється в здатності швидко й точно складати судження про іншу людину, про її переживання, стани, риси характеру, а нерідко й про наміри.

2. Запропоновано макроструктуру психологічної проникливості, що охоплює формально-

динамічний, якісний, змістовно-особистісний, індивідуального досвіду, соціально-імперативний (нормативний) і духовний рівні психологічної системи особистості, що є взаємопов’язаними й взаємно проникаючими.

3. У контексті континуально-ієрархічного підходу на кожному рівні психологічна проникливість презентована відповідними компонентами, які характеризуються своїм специфічним змістом, своєрідно взаємодіють між собою, доповнюють одне одного і утворюють цілісну інтегральну властивість, що не зводиться до суми її складових.

Список використаних джерел

1. Бодалев А.А. Личность и общение / Алексей Александрович Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.
2. Киселева Е.А. Особенности психологической проницательности у лиц с различной эмоциональной диспозицией: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Елена Анатольевна Киселева. – Одесса, 1999. – 246 с.
3. Леонтьев Д.А. Духовность. / Дмитрий Алексеевич Леонтьев // Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Составл. и общ. ред. И. Т. Касавин. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 217–218.
4. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / Ольга Павловна Санникова. – Одесса: СМЛ, 2003. – 256 с.
5. Санникова О.П. О структуре психологической проницательности / Ольга Павловна Санникова // Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи: Тези доповідей учасників Другої міжнародної науково-практичної конференції. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова МОН України, Поліграф-центр, 2009. – 219 с. (С. 22–28).
6. Sannikova O.P. Individual differences of operators in advanced manufacturing / O. P. Sannikova, E. A. Kiselyova // International Ergonomics Association 13th Triennial Congress. – Finland, 1997. – № 922.

References translated and transliterated

1. Bodalev, A.A. (1983). Lichnost' i obshchenie [Personality and communication]. M. : Pedagogika [in Russian].
2. Kiseleva, E.A. (1999). Osobennosti psikhologicheskoy pronitsatel'nosti u lits s razlichnoy emotsional'noy dispoziitsiei [Features of psychological insight in patients with various emotional disposition]. Candidate's thesis. Odessa [in Russian].
3. Leont'ev, D.A. (2009). Dukhovnost' [Spiritual]. Entsiklopediya epistemologii i filosofii nauki – Encyclopedia of epistemology and philosophy of science, (pp. 217–218). M. : «Kanon+», ROOI «Reabilitatsiya» [in Russian].
4. Sannikova, O.P. (2003). Fenomenologiya lichnosti: Izbrannyye psikhologicheskyye trudyi [Phenomenology of personality: Selected psychological works]. Odessa: SMIL [in Russian].
5. Sannikova, O.P. (2009). O strukture psikhologicheskoy pronitsatel'nosti [Structure of psychological insight]. Proceedigs from of the Second International Scientific Conference «Metodologiya ta tekhnologii praktichnoi psikhologii v sistemі vishchoi shkoli» – «Methodology and Technology Applied Psychology in Higher School». (pp. 22–28). K. : NPU imeni M. P. Drahomanova [in Russian].
6. Sannikova, O.P. & Kiselyova E.A. (1997). Individual differences of operators in advanced manufacturing // International Ergonomics Association 13th Triennial Congress. Finland, № 922 [in English].

Sannikova, O.P. Psychological insight as an instrument of comprehension of the other person's essence. The paper proposes a macrostructure of psychological insight, which is seen as a multi-level, holistic property of the personality, adequately reflecting the inner, psychological world of the other person, manifesting itself in the ability to make, quickly and accurately, a judgment about another person, about his experience, status, personality traits, and often about intentions. Psychological insight as a personality instrument is intended to comprehend the essence of the other person, from the point of continual-hierarchical approach and is regarded as a macrosystem which consists of multi-level subsystems. As the levels such ones are allocated: formal-dynamic, qualitative, content-personal, level of individual experience, social-spiritual and the imperative level. Component structure of signs of the formal-dynamic level of psychological insight which contains: a need for understanding, initiative, disposition on cognition of the other person, breadth of coverage of signals, ease of understanding, intensity, vigor in obtaining private information about another person, stability, durability is considered. At the qualitative level psychological insight contains characteristics, that show the psychological essence of this phenomenon: psychological «vigilance» (observancy), social intuition, focus on understanding the other person, the tendency to interpret, independence, impartiality of judgment, creation of a holistic, minimized psychological image, the tendency to create flexible image. At the content-personal level, psychological insight is manifested in characteristics related to personality orientation; socio-imperative level displays a system of knowledge about the impact and requirements of society, culture, profession, etc. The spiritual level is the highest level of development and self-regulation in which insight works in the space of higher human values is proposed.

Keywords: psychological insight, personality, continual-hierarchical approach, components, performance, system.

УДК: 159.964.2:165.745:173.1:316.728

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ЗАДОВОЛЕНІСТІ ЖИТТЯМ

Т.В. Скрипаченко

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Запорізького національного університету
knpus75@mail.ru

Скрипаченко Т.В. Психологічний аналіз феномену задоволеності життям. У статті проаналізовано феномен задоволеності життям, який можна віднести до тих психологічних феноменів, зміст яких є і суб'єктивним і об'єктивним одночасно. Визначено, що задоволеність життям – це складне психологічне поняття. З'ясовано, що багато психологів намагалися визначити його через інші психологічні поняття. А. Аргайл зазначав, що щастя – це стан переживання задоволеності життям в цілому, загальна рефлексивна оцінка людиною свого минулого і теперішнього, а також частота та інтенсивність позитивних емоцій. Інші дослідники поєднують задоволеність життям із поняттям суб'єктивного благополуччя особистості. Виділено також різні компоненти та фактори задоволеності життям. Було також здійснено спроби створити формулу задоволеності життям. Очевидно, що складнощі в дослідженні цього феномену обумовлені самою його природою, яка є по суті полікомпонентною.

Ключові слова: задоволеність життям, щастя, суб'єктивне благополуччя, якість життя, відчуття якості життя, шкала задоволеності життям.

Скрипаченко Т.В. Психологический анализ феномена удовлетворенности жизнью. В статье проанализирован феномен удовлетворенности жизнью, который можно отнести к тем психологическим феноменам, содержание которых является и субъективным и объективным одновременно. Определено, что удовлетворенность жизнью – это сложное психологическое понятие. Выяснено, что многие психологи пытались определить его через другие психологические понятия. А. Аргайл отмечал, что счастье – это состояние переживания удовлетворенности жизнью в целом, общая рефлексивная оценка человеком своего прошлого и настоящего, а также частота и интенсивность положительных эмоций. Другие исследователи объединяют удовлетворенность жизнью с понятием субъективного благополучия личности. Выделены также различные компоненты и факторы удовлетворенности жизнью. Было также предпринято попытки создать формулу удовлетворенности жизнью. Очевидно, что сложности в исследовании этого феномена обусловлены самой его природой, которая является по сути поликомпонентной.

Ключевые слова: удовлетворенность жизнью, счастье, субъективное благополучие, качество жизни, ощущение качества жизни, шкала удовлетворенности жизнью.

Постановка проблеми. Задоволеність життям – це інтегральний показник, що об'єднує в собі багато компонентів. По-перше, задоволеність життям визначається досягнутими цілями, подоланими труднощами, своєчасністю змін, які відбуваються в особистому і професійному житті. І в залежності від того, як задоволеність життям пов'язана із досягненнями і бажаними змінами, вона залежить від таких характеристик, як віра у власні сили, планування, вміння оцінити наслідки своїх дій [11].

На рівень задоволеності життям впливає весь комплекс характеристик, пов'язаних із невротизмом, – підвищена тривожність, схильність відчувати почуття провини знижують задоволеність життям, що виявляється на клінічних популяціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Дослідженню феномена задоволеності життям присвячено багато наукових праць. Це поняття є суттєвим для розуміння людської природи, щастя, відношення до життя та людських цінностей. Існує багато наукових підходів до аналізу поняття задоволеності життям [2], [3], [11], що свідчить про його складність та актуальність для сучасної людини.

Мета статті полягає у спробі визначити та проаналізувати поняття задоволеності життям, спираючись на відомі психологічні концепції, а також за допомогою споріднених психологічних понять: щастя, суб'єктивне благополуччя тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів Поняття задоволеності життям є поліфакторним поняттям. Найбільш часто його пов'язують із фактором суб'єктивного благополуччя особистості. Суб'єктивне благополуччя – це когнітивно-афективна оцінка ситуації, що склалася, як благополучної чи неблагополучної [9].

Роль когнітивної оцінки грає задоволеність життям, яка є оцінкою різниці між існуючим станом справ та ідеальною ситуацією, а роль афективної оцінки відіграють позитивні й негативні

емоції та стани, пов'язані із щоденним досвідом. Представниками цього напрямку є М. Селігман та М. Аргайл. Вони визначають задоволеність життям як суб'єктивну, когнітивну та рефлексивну оцінку, думка про те, наскільки все було і залишається благополучним.

М. Аргайл представив комплексну роботу, яка складається з великого обсягу матеріалу західноєвропейських та американських дослідників щастя. При чому фактори щастя є і джерелами, і умовами, і областями задоволеності життям, а іноді і характеристиками самого суб'єкта – сукупність особистісних рис людини, які можна визначити, виміряти і які демонструють статистично значущий зв'язок із задоволеністю життям.

З точки зору М. Аргайла, щастя – це стан переживання задоволеності життям в цілому, загальна рефлексивна оцінка людиною свого минулого і теперішнього, а також частота та інтенсивність позитивних емоцій. Автор показує також залежність щастя від соціальних зв'язків, значущістю яких є психологічна підтримка, яку дають близькі люди для особистості. Значущими соціальними зв'язками є: шлюбні відносини, внутрішньосімейні та близькі дружні зв'язки.

Наступним фактором, який впливає на задоволеність життям, є наявність роботи, при чому не стільки сам факт роботи або матеріального заохочення праці, скільки психологічні аспекти роботи, такі, як: різноманітність та самостійність праці, її усвідомленість, суспільна цінність, емоційний фон, характер відносин із колегами та керівництвом.

Поряд із роботою виділяється ще й такий фактор: досуг, вільний час (рукоділья, перегляд ЗМІ, заняття фізичною культурою та спортом, відвідування історичних пам'яток, музеїв, виставок, зоопарків; подорож за місто, відвідування кафе, ресторанів, танців тощо). Цей фактор має більшу значущість, ніж робота, що можна пояснити наявністю простору для діяльності, пов'язаною із внутрішньою мотивацією, отриманням задоволення від спілкування, укріпленням почуття ідентичності, наявністю можливостей для розрядки та відпочинку.

Наступним фактором є здоров'я. М.Аргайл виділяє також особливу групу факторів, які він назвав особистістю. До них відносяться: самоповага, самооцінка, екстраверсія, усвідомленість життя.

Таким чином, значущими для задоволення життям в цілому, для щастя по М.Аргайлу є такі фактори, як: наявність близьких соціальних зв'язків, задоволеність роботою, здоров'я, наявність вільного часу для досугу, особистісні якості, позитивні емоції. Менш значущими є матеріальне забезпечення. І фактори, що не впливають на задоволеність життям є вік та стать.

М. Селігман створив сфою формулу щастя (Щ): $S = i+O+V$ (щастя = індивідуальний діапазон+зовнішні обставини+вольовий контроль), де i – індивідуальний діапазон, генетично зумовлений рівень щастя, який залишається відносно стабільним протягом життя і до якого ми повертаємось після більшості значущих подій в нашому житті. Він визначає щастя приблизно на 50%. O – це зовнішні обставини (родина, діти, релігія, повсякденна діяльність. Визначає щастя на 10%. V – фактори, що піддаються вольовому контролю, тобто усвідомлені дії, та дії, що потребують зусиль і які людина може вибрати для себе. Визначають щастя приблизно на 40%.

М. Селігман до моделі істинного щастя вводить поняття приємне життя, гарне життя та усвідомлене життя, намагаючись визначити, що таке благополуччя. Приємне життя прагне позитивних емоцій. Можна навіть побачити паралель між ним і гедоністичним благополуччям. В гарному житті людина використовує свої сильні сторони для винагороди у вигляді занять, які їй подобаються, і які можна назвати «потокком». Цей термін був введений М. Чіксентміхай і означає він яскраве, захоплююче переживання, що супроводжує яку-небудь діяльність, на якій людина сконцентрована.

Усвідомлене життя полягає в тому, щоб використовувати свої сильні сторони, коли людина служить чомусь, що більше та вище, ніж вона сама [9].

Рівень задоволеності життям залежить від декількох факторів задоволеності життям, але не зводиться до їх суми. Із задоволеністю життям позитивно корелюють: наявність значущих соціальних контактів; оцінка соціального стану як задовольняючого, оцінка власного здоров'я як благополучного; стан потрібності значимим людям; оцінка матеріального стану як задовольняючого; можливість проявляти творчість; задоволеність процесом професійної діяльності; бачення власних перспектив; наявність вільного часу для досугу; автономія як здатність діяти, згідно своїм переконанням; особистісне зростання як можливість прогресувати в усіх сферах життя; шлюбний союз [2].

До негативно корелюючих факторів відносяться: стан бідності та відсутність матеріальних благ для існування; оцінка здоров'я як поганого та того, яке погіршується; депресія; фобічні розлади особистості; низька самооцінка; висока тривожність; низька соціальна активність і значимість.

До факторів із низькою кореляцією відносять: вік; стать; освіта; етнічна приналежність; громадянство та країна проживання; конфесіональна приналежність; актуальні емоції; коефіцієнт інтелекту; фактична заробітна плата; професія та посада [2].

Поняття задоволеності та благополуччя людини складається із суб'єктивного емоційного відношення до змістовної сторони подій та явищ. Внутрішній комфорт, духовний розвиток, задоволеність якістю життя дозволяють людині відчувати себе щасливою. Це робить суб'єктивне благополуччя особистості емоційно позитивним.

Суб'єктивне благополуччя особистості народжується в результаті процесу соціалізації, яка визначає якості особистості, специфіку і різноманітність життя особистості, що сприяє чи не сприяє благополуччю особистості.

Відчуття суб'єктивного благополуччя не завжди співпадає із об'єктивним благополуччям особистості, яке оцінюється за соціальними критеріями особистих досягнень людини, структурою і направленістю особистості, поведінкою та діяльністю, а також за тим вкладом, який зроблено кожною людиною, групою, суспільством.

Об'єктивне благополуччя особистості має більш широке значення. Воно може бути не пов'язано із відчуттям особистого благополуччя конкретної людини. Наприклад, людина із вищою освітою, гарною роботою і нормальним рівнем заробітної плати, гарними умовами життя може почувати себе нещасливою. Оточуючі вважать її щасливою людиною, однак її саму багато не задовольняє у власному житті.

Проте суб'єктивне благополуччя особистості відчувається кожною конкретною людиною. Іноді суб'єктивне благополуччя неможливо пояснити в конкретних поняттях – людина може просто почувати себе щасливою. Суб'єктивне благополуччя визначається системою уявлень людини про саму себе, своє життя, відносини, стани та ін.

Дослідження задоволеності життям пов'язане із різними психологічними напрямками: дослідженнями рівня щастя, особливостями формування самооцінки, поняттями адаптивності, стереотипів, рівня життя тощо.

Задоволеність життям визначається багатьма критеріями. Наприклад, цілями, які були досягнуті, труднощами, що були подолані, змінами в житті особистості. В тій самій мірі, в якій вона залежить від досягнень та змін, вона також залежить від регулярних характеристик, таких як віра у власні сили, планування, вміння оцінювати наслідки власних дій [10].

Згідно дослідження М.С. Егорова, М.А. Ситникова., О.В. Паршикова [5] показники загальної задоволеності життям і задоволеності окремими сторонами життя – кар'єрою та особистими відносинами – пов'язані між собою. Також структура батьківської родини не впливає на показник задоволеності життям. Люди, які знаходяться в шлюбних відносинах, більше задоволені життям. Однак шлюбний статус не пов'язаний із задоволеністю особистим життям і кар'єрою. Крім того, із диспозиційних рис особистості більшою мірою пов'язана із задоволеністю життям в цілому і її окремими компонентами (особистим життям і кар'єрою) екстраверсія, в меншому ступені – емоційність, добросовісність та доброзичливість. Чесність та відкритість новому досвіду практично незначимі для формування задоволеністю життям.

Суб'єктивне благополуччя особистості є складним соціально-психологічним феноменом, що включає емоційні, когнітивні і конативні компоненти, формується в процесі соціально-психологічної діяльності, в системі реальних ставлень особистості до об'єктів навколишнього середовища. Воно складається на основі соціально-психологічних настанов, цінностей, стратегій поведінки.

Когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя виникає при цілісній, відносно несуперечливій картині світу у суб'єкта, розумінні поточної життєвої ситуації. Дисонанс в когнітивну сферу особистості вносить суперечлива інформація, сприйняття ситуації як невизначеної, інформаційна або сенсорна депривація.

Емоційний компонент суб'єктивного благополуччя проявляється як переживання, що об'єднує почуття, які обумовлені успішним (чи неуспішним) функціонуванням усіх сторін особистості. Дисгармонія у будь-якій сфері особистості викликає одночасно і емоційний дискомфорт.

Також особливо важливим при дослідженні суб'єктивного благополуччя особистості є відповідність актуальних потреб можливостям їх задоволення. Отже, рівень благополуччя відповідає задоволенню потреб різного рівня: вітальних, соціальних, ідеальним потребам пізнання навколишнього світу і свого місця в ньому як шляхом привласнення вже наявних культурних цінностей, так і шляхом відкриття абсолютно нового [6].

Така концепція і розуміння суб'єктивного благополуччя повністю відповідає концепції А. Маслоу, в якій наголошується, що ступінь самоактуалізації особистості відповідає ієрархічній структурі потребової сфери [8].

Співвідношення між тим, наскільки людина задовольняє свої потреби і тим, наскільки вона витрачає свої життєві ресурси для задоволення цих потреб, резюмується в тому, як людина відчуває та оцінює рівень її задоволеності своїм життям. Задоволеність життям виступає як оцінка усіх умов життя, сформована на основі порівняння індивідуальних домагань та актуальних досягнень [13].

Суб'єктивне благополуччя – це суб'єктивне відображення зовнішніх умов, що фіксує комфортність або дискомфортність умов життєдіяльності та формується у зіставленні себе з реальними умовами та обставинами життя: прийняттям або неприйняттям цих умов і наявністю або відсутністю адекватного для людини способу самореалізації за цих умов [1]. В свою чергу, задоволеність життям у цілому виступає як «функція задоволеності усіх реальних потреб людини» [10].

В 1976 р. Ендрюс та Уайтні зафіксували три компоненти, із яких складається суб'єктивне благополуччя: задоволеність життям, позитивні емоції та негативні емоції [4]. Суб'єктивне благополуччя буде тим вищим, чим більше у людини позитивних емоцій, чим менше негативних емоцій і чим більшою є задоволеність власним життям, яка не є чисто емоційною оцінкою, а включає когнітивне судження.

Обрання адекватного варіанту фіксації суб'єктивної оцінки людиною рівня/ступеня загальної задоволеності/незадоволеності тим, як складається її життя на даний момент, звертає нас до огляду підходів до оцінки задоволеності життям, котрі традиційно розробляються у рамках дослідження якості життя. Виявлення ступеню соціальної адаптованості особистості тут виглядає певним чином ізоморфною проблемою до вивчення якості життя – у аспектах суб'єктивно визначуваного рівня благополуччя (subjective well-being vs. ill-being).

Наприклад, М. Аргайл визначає суб'єктивне благополуччя як суб'єктивну самооцінку того, наскільки добрим людиною вважає своє життя, а Р. Вінговен стверджує, що суб'єктивне добробуття обумовлюється задоволенням основних, універсальних людських потреб [2].

Отже, задоволеність життям відносять до основних складових суб'єктивного благополуччя – поряд із емоційним/афективним балансом та дистресом або неблагополуччям.

Чимало авторів, що займаються вивченням суб'єктивного благополуччя і щастя, задоволеність життям відносять до таких оцінок життя, що є більшою мірою когнітивними (на відміну, наприклад, від радості, віднесеної до оцінок, що складаються з того, наскільки часто люди мають досвід приємних емоцій; або на відміну від неприємних емоцій на кшталт депресії чи дистресу); втім, це питання – співвідношення емотивних і когнітивних вимірів – дотепер залишається нечітко визначеним.

За свідченням М. Аргайла [2], Е.Дінера [12], серед найчастіше використовуваних методик вимірювання загальної задоволеності життям можна назвати принаймні дві (використання яких пов'язане також із важливим питанням, навколо якого останні 40 років точаться основні дискусії – скільки індикаторів можуть релевантно відбивати задоволеність життям), засновані на використанні порядкових шкал.

Одна з них – це шкала задоволеності життям (Satisfaction With Life Scale, SWLS), запропонована Дінером і колегами [12], пропонує респондентам, використовуючи семибальну шкалу, позначити ступінь згоди з п'ятьма альтернативами (табл. 1).

Шкали задоволеності життям (за Дінером і колегами)

Використовуючи бал від 1 до 7, позначте, будь-ласка, Вашу згоду з кожним твердженням, поставивши відповідний бал перед судженням. Будь-ласка, будьте відкриті і чесні у ваших відповідях.				
_____	В основному моє життя близьке до ідеалу			
_____	Умови мого життя чудові (excellent).			
_____	Я задоволений своїм життям.			
_____	Поки що я отримував від життя те важливе, що хотів			
_____	Якби у мене була можливість прожити життя наново, я би майже нічого не змінив.			
7 – повністю згоден,	6 – згоден,	5 – почасти згоден,		
4 – ані згоден, ані незгоден	3 – почасти незгоден	2 – незгоден	1 – зовсім незгоден	

Наступне – класичне запитання: «Наскільки Ви на даний час задоволені своїм життям у цілому?» (шкала від 1 до 7 балів: 1 – абсолютна незадоволеність, 4 – середня задоволеність, 7 – абсолютна задоволеність) [2], або запитання у формулюванні Ф. Ендрю та С. Вітні [4].

Цілком адекватними для оцінки загальної задоволеності життям вважають як критерії, засновані на декількох індикаторах (наприклад, шкала Дінера та колег), так і на одному параметрі (наприклад, шкала Кемпбелла та співавторів) [4]. При цьому, частіше використовують тільки одне запитання про загальну задоволеність життям, змістовно подібне до запитання, що його ставили Кемпбелл і колеги. Так, дослідження світових цінностей (World Values Survey) ставить єдине запитання «Зважаючи на все, наскільки ви є задоволені своїм життям у цілому цими днями?» Центр Геллапа – одне запитання: «Назагал, наскільки задоволені чи незадоволені ви є тим, як все йде у вашому житті на сьогоднішній день? Ви би сказали, що Ви дуже задоволені, певною мірою задоволені, певною мірою незадоволені, дуже незадоволені?».

Одним із перших досліджень суб'єктивного благополуччя було дослідження Н.М. Бредберна [12]. На першому етапі дослідження був отриманий опис щасливої людини будь-якої статі та інтелекту: молода, здорова, добре освічена, та, яка має гарний зарібок, екстравертована, оптимістична, безтурботна, релігійна. Вона знаходиться у шлюбі, має високу самооцінку, боевий дух, скромні прагнення. Тому було запропоновано говорити не про реальне благополуччя, а застосовувати термін щастя як «те, що декларується, або «те що визнано».

Це зрозуміло можна пояснити тим, що суб'єктивне благополуччя оцінюється виключно самою людиною з позицій її цінностей та цілей. Оскільки вони завжди індивідуальні, то універсальної для всіх структури благополуччя не може бути. Можна лише досліджувати фактори, які впливають на це почуття щастя та задоволеності. Таким чином, почали використовувати таке поняття, як якість життя, пов'язана із здоров'ям.

Також існує відмінність понять «якість життя» і «відчуття якості життя». Неприпустимо підмінювати і паралельно використовувати ці терміни, тому що якість життя відноситься до об'єктивного виміру, а відчуття якості життя — до суб'єктивного. Питання якості життя обумовлене зовнішніми умовами й об'єктивною реальністю конкретної людини, які стають джерелом подразників і життєвого досвіду. Натомість, відчуття якості життя визначається на рівні суб'єктивного ставлення до навколишньої реальності як таке, що формується через емоції і відчуття.

Поняття якісного життя передусім пов'язане з виміром благополуччя людини. Цей термін широко використовується в суспільних науках як категорія, що відображає якість умов життя людини, ступінь задоволення її потреб.

Якість життя також можна визначити як ступінь комфортності людини як у своєму внутрішньому світі, так і в рамках свого суспільства. Критерії якості життя застосовуються для оцінки рівня життя людей при розробленні різних медичних та соціальних програм для різних груп населення. «Якість життя» — поняття багатофакторне, і переважно дослідників цікавлять не загальний показник якості життя як такий, а його компоненти: задоволеність людини ступенем фізичного (активність, рухомість, можливість самообслуговування), психологічного (емоційний фон, у тому числі відчуття щастя або страждання), соціального (можливість участі у суспільній діяльності, контакти, обмеження можливостей за станом здоров'я в плані навчання, роботи, відпочинку), духовного благополуччя; загальне сприйняття стану свого здоров'я і благополуччя.

Найбільш повно та точно розкриває суть якості життя визначення, сформульоване Всесвітньою організацією охорони здоров'я, згідно якого якість життя — це сприйняття людиною своєї позиції у

житті, у тому числі фізичного, психічного та соціального благополуччя, залежно від якості середовища, в якому вона живе, а також ступеня задоволення конкретним рівнем життя та іншими складовими психологічного комфорту [3]. Тобто суть якості життя полягає у її соціально-психологічній природі, яка виявляється у сприйнятті людиною власного задоволення різними сферами свого життя, його облаштуванням, що пов'язані з рівнем її потреб.

Оцінюється якість життя за такими параметрами:

- фізичні – самопочуття, енергійність, втома, працездатність, сон і відпочинок;
- психологічні – самооцінка, пізнавальні процеси, концентрація, позитивні емоції, негативні переживання, мислення, саморегуляція;
- ступінь незалежності – повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування;
- життя в суспільстві – повсякденна активність, соціальні зв'язки, дружні зв'язки, суспільна значущість, професіоналізм;
- *навколишнє середовище* – житло та побут, безпека, дозвілля, доступність інформації, екологія (клімат, забрудненість, густанаселеність); духовність та особисті переконання [4].

Бонивелл визначає формулу благополуччя: Суб'єктивне благополуччя = задоволеність життям +афект.

В цій формулі задоволеність життям відбиває оцінку людиною її власного життя. Людина є задоволеною, коли майже немає розриву між існуючим положенням справ і тим, що вона вважає ідеальною ситуацією або такою, яку вона заслуговує. Незадоволеність в свою чергу, є результатом суттєвого розриву між тим, що є ідеалом. Незадоволеність також може виникати через порівняння себе з іншими людьми.

Афект – це емоційна сторона, позитивні та негативні емоції та емоційні стани, пов'язані із повсякденним досвідом [3].

Сьогодні в позитивній психології можна виділити декілька факторів, які корелюють чи не корелюють із суб'єктивним благополуччям. Із суб'єктивним благополуччям значимо корелюють такі фактори, як: оптимізм, екстравертність, соціальні зв'язки, шлюб, наявність цікавої роботи, релігія та духовність, вільний час, гарний сон та фізичні вправи, соціальне положення та суб'єктивне здоров'я. Суб'єктивне благополуччя не корелює із такими факторами, як: вік, фізична привабливість, гроші, стать, рівень освіти, наявність дітей, рівень безпеки в суспільстві, якість житла, об'єктивне здоров'я.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Таким чином, поняття задоволеності життям є комплексним і складним. Воно пов'язано із поняттями суб'єктивного благополуччя, щастя, рівня і якості життя та ін. Задоволеність життям можна досліджувати через певні критерії та компоненти, однак їх кількість не визначена і їх дослідження залишається актуальним і складним завданням психології.

Список використаних джерел

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни / Абульханова К.А., Березина Т.Н. – М., 2001. – 231 с.
2. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. 2-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 332 с.,
3. Бонивелл, И. Ключи к благополучию. Что может позитивная психология / Пер. с англ. М. Бабичевой. – М.:Время, 2009. – 192 с.
4. **Віговська О.** Якість життя особистості / О. Віговська // Теоретико-емпіричні доробки сучасної психології. – №2, 2013. – С. 161
5. Егорова М.С. Адаптация Короткого опросника Темной триады / Егорова М.С., Ситникова М.А., Паршикова О.В. // Психологические исследования, 2015, 8(43), 1. – С. 15-21
6. Курова А.В. Соціально-психологічний аналіз суб'єктивного благополуччя особистості / А.В. Курова // Вісник ОНУ ім. І. Мечникова. Психологія. – 2015. Т. 20. Вип. 2 (36). Ч. 1. – С. 23-28
7. Мардасова Т.А. Потенциал концепции зависимой личности: вопросы современной аддиктологии / Т.А. Мардасова // Человек в трудной жизненной ситуации: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Барнаул, 28 ноября 2014 г.). – Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2015. – С. 182-186.
8. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. — СПб.: Питер, 2008. — 308 с.
9. Селигман Мартин Э.П. Новая позитивная психология / Селигман Мартин Э.П. — М.: София 2006, — 347 с.
10. Хмелько В. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований / В. Хмелько. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 279 с.
11. Azizli N., Atkinson B.E., Vaughman H.M., Giammarco E.A. Relationships between general self-efficacy, planning for the future, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 2015, Vol. 82, 58–60.

12. Diener E., Emmons R.A., Larsen R.J., Griffin S. The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 1985, 49(1), 71–75.
13. George L. K. Subjective Well-Being: Conceptual and Methodological Issues // *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*. – 1981. - № 2. – P. 345–382

References transliterated

1. Abul'hanova K. A., Berezina T. N. *Vremja lichnosti i vremja zhizni*. – M., 2001. – 231 s.
2. Argajl M. *Psihologija schast'ja*. 2-e izd. SPb.: Piter, 2003. – 332 c.
3. Bonivell, I. Kljuchi k blagopoluchiju. Chto mozhet pozitivnaja psihologija / Per. s angl. M. Babichevoj. – M.:Vremja, 2009. – 192 s.
4. Vigovs'ka O. Jakist' zhittja osobistosti: teoretiko-empirichni dorobki suchasnoї psihologii. - №2, 2013.- S. 161
5. Egorova M.S., Sitnikova M.A., Parshikova O.V. Adaptacija Korotkogo oprosnika Temnoj triady. *Psihologicheskie issledovanija*, 2015, 8(43), 1. – S. 15-21
6. Kurova A. V. Social'no-psihologichnij analiz sub'ektivnogo blagopoluchchja osobistosti// *Visnik ONU im. I. I. Mechnikova. Psihologija*. 2015. T. 20. Vip. 2 (36). Ch. 1. – S. 23-28
7. Mardasova T.A. Potencial koncepcii zavisimoj lichnosti: voprosy sovremennoj addiktologii / *Chelovek v trudnoj zhiznnoj situacii: materialy Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii s mezhdunarodnym uchastiem (Barnaul, 28 nojabrja 2014 g.)*. – Barnaul: Izd-vo Alt.un-ta, 2015. – S. 182-186.
8. Maslou A. *Motivacija i lichnost'*. — SPb.: Piter, 2008. – 308 s.
9. Seligman Martin Je.P. *Novaja pozitivnaja psihologija*. – M.: Sofija 2006, – 347 c.
10. Hmel'ko V. Social'naja napravlennost' lichnosti: nekotorye voprosy teorii i metodiki sociologicheskikh issledovanij. K.: Politizdat Ukrainy, 1988. – 279 s.)
11. Azizli N., Atkinson B.E., Baughman H.M., Giammarco E.A. Relationships between general self-efficacy, planning for the future, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 2015, Vol. 82, 58–60.
12. Diener E., Emmons R.A., Larsen R.J., Griffin S. The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 1985, 49(1), 71–75.
13. George L. K. Subjective Well-Being: Conceptual and Methodological Issues // *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*. – 1981. - № 2. – R. 345–382

Skrypachenko, T.V. The psychological phenomenon of life satisfaction. The phenomenon of satisfaction of life can be attributed to phenomenon, which have a objective and subjective sense. It's subjective sense meaning that the understanding of satisfaction of life is very diverse. This fact certainly complicates the study and measurement of this phenomenon. The objective sense of satisfaction of life is determined by the components that constitute it. The satisfaction of life is a very complex psychological concept. A. Argajl studied a happiness phenomenon and he said, that happiness is a condition of satisfaction with life in general, a total score reflective of man's past and present. This is a frequency and intensity of positive emotions. Other researchers unite life satisfaction with the concept of subjective well-being of an individual. The subjective well-being is the subjective reflection of the comfortable or uncomfortable living conditions. It is compared with the actual conditions and life circumstances: acceptance or non-acceptance of these conditions and the presence or absence of an adequate method for human fulfillment, under these conditions. The paper also allocated different components and factors of satisfactions of life. It is obvious that the problems in the study of this phenomenon due to its very nature, which is essentially a multi-component.

Keywords: life satisfaction, happiness, subjective well-being, quality of life, sense of the quality of life, scale of life satisfaction.

УДК 159.922

ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

М.Г. Ткалич

доктор психологічних наук, доцент
Запорізький національний університет
mtkalych@gmail.com

Ткалич М.Г. Етапи та особливості особистісно-професійного розвитку в управлінській діяльності. У статті представлено теоретичний аналіз суттєвих ознак управлінської діяльності, етапів професійного становлення та розвитку особистості управлінця. Розглянуто поняття особистісної та професійно-управлінської зрілості, професійної компетентності та її характеристик. З'ясовано, що в динаміці особистісно-професійного становлення управлінця можна виділити стадії професійної адаптації, професійного розвитку, професійної стагнації або професійного «акме». Визначено, що результатом особистісно-професійного розвитку в управлінській діяльності є досягнення як особистісної, так і професійної зрілості. Професійно-управлінська зрілість проявляється у формуванні певних видів професійної компетентності та професійної свідомості управлінця і загалом визначає управлінський професіоналізм.

Ключові слова: управлінська діяльність, особистісно-професійний розвиток, професійно-управлінська зрілість, професійна компетентність, професіоналізм.

Ткалич М.Г. Этапы и особенности личностно-профессионального развития в управленческой деятельности. В статье представлен теоретический анализ существенных признаков управленческой деятельности, этапов профессионального становления и развития личности управленца. Рассмотрены понятие личностной и профессионально-управленческой зрелости, профессиональной компетентности и ее характеристик. Установлено, что в динамике личностно-профессионального становления управленца можно выделить стадии профессиональной адаптации, профессионального развития, профессиональной стагнации или профессионального «акме». Определено, что результатом личностно-профессионального развития в управленческой деятельности является достижение как личностной, так и профессиональной зрелости. Профессионально-управленческая зрелость проявляется в формировании определенных видов профессиональной компетентности и профессионального сознания управленца и в общем определяет управленческий профессионализм.

Ключевые слова: управленческая деятельность, личностно-профессиональное развитие, профессионально-управленческая зрелость, профессиональная компетентность, профессионализм.

Постановка проблеми. Ефективність діяльності сучасних організацій обумовлена не лише технологіями організації професійної діяльності і ведення бізнесу, але і психологічними факторами. Саме вони в сприятливих умовах дають якісний імпульс розвитку організації, забезпечують її інтенсивне зростання, яке здійснюється, насамперед, на рівні зміни особистісних настановлень керівного складу цих організацій. У зв'язку з цим, постає питання про необхідність виявлення особливостей особистісно-професійного розвитку в управлінській діяльності.

Мета статті – теоретично обґрунтувати основні етапи та особливості особистісно-професійного розвитку в управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу теоретичного дослідження з аналізом останніх досліджень і публікацій. З точки зору дослідників [1; 3; 7; 8; 10; 17; 18; 20; 24], сучасна управлінська діяльність здебільшого відноситься до класу професійної діяльності, здійснюваної в особливих умовах. Вона відрізняється наступними особливостями: носить гетерохронний соціотехнічний характер, який постійно ускладнюється; включає розмаїтість складних видів конкретної діяльності, включених в ієрархічні відносини; має багато в чому творчий характер через домінування нестандартних ситуацій; супроводжується високою психічною напруженістю й іншими негативними психічними станами; має високу психологічну вартість; відрізняється вираженою прогностичною природою розв'язуваних задач; вимагає прийняття відповідальних рішень у складних ситуаціях; пред'являє дуже жорсткі вимоги до індивідуально-професійних якостей суб'єкта діяльності та його професіоналізму.

На думку В.С. Агапова [1], управлінська діяльність характеризується «подвійністю» її визначення. Це і діяльність конкретного керівника, що діє в конкретних обставинах, і в той же час – це персоніфікована спільна діяльність. Отже, з точки зору В.С. Агапова, управлінська діяльність – це цілеспрямована, соціально-психологічна система взаємозалежних структурних і функціональних компонентів, пов'язаних з вирішенням управлінських завдань, досягненням нових результатів відповідно до основної мети [1].

Узагальнення окремих теоретичних положень публікацій О.С. Анісімова та ін. [3], А.П. Єгоршина [7], Л.М. Карамушки та ін. [8], В.Н. Маркова [10], Л.Е. Орбан-Лембрик [12], А.Г. Романовського [17] А. Furnham [22], S.M. Jex et al. [23], та ін. дозволяють виокремити найбільш суттєві ознаки управлінської діяльності:

1) різноманітність, тобто підтримка в оптимальному робочому режимі систем управління, складних за елементами, що їх складають, і різнорідних за функціями. Ефективне функціонування управлінських систем базується на: плануванні (визначаються шляхи, засоби і темп досягнення кінцевих цілей); контролі (визначається міра досягнення і відхилення від кінцевої мети); корекції (розробляються і проводяться в дію нові або додаткові шляхи і засоби досягнення кінцевих цілей); адаптації (відновлення ціннісно-орієнтаційного мораторію в діяльності за допомогою ступеня підвищення адекватної оцінки особистості в діяльності, результату і діяльності, особистості і досягнення нею мети взаємодії); емоційної ідентифікації (встановлення стійкої ціннісно-нормативної рівноваги в експресивній структурі взаємодії); консолідації (об'єднання суб'єктів на діловій і емоційній основі);

2) наявність функціональних зв'язків між компонентами системи управління, найважливішим серед яких є люди, що займають певні професійно-посадові позиції в структурі організації;

3) наявність соціально-психологічних взаємин між суб'єктами діяльності в системі управління, на які впливають якісні характеристики виконання функцій, які відповідають професійно-посадовій позиції і відображають весь спектр розв'язуваних професійних задач: адміністративних, стратегічних,

представницьких, виховних, психотерапевтичних, комунікативних, інноваційних, дисциплінарних та інших;

4) спрямованість на оптимізацію управлінської діяльності за допомогою економічних, адміністративних, психологічних, психотерапевтичних і педагогічних впливів;

5) висока інформативність, тобто прийом, переробка інформації і генерація нової інформації у вигляді управлінського рішення, ретрансляція інформації, що генерується іншим людям, особиста участь суб'єкта управлінської діяльності у виконанні прийнятого ним же рішення щодо виконання професійних завдань;

6) творчий характер діяльності, обумовлений високим рівнем самостійності й суб'єктності керівника, різноманітністю управлінської праці, недостатньою інформацією.

Творчий характер управлінської діяльності підкреслюють також зарубіжні дослідники, які стверджують, що менеджерська діяльність – це прагнення до індивідуального росту і розвитку, до створення нового – нового продукту, нового процесу, нової організації чи нового способу здійснення бізнесу [5; 22; 23; 24].

Крім цього, слід зазначити, що особистісно-професійний розвиток управлінців на сучасному етапі функціонування організацій обумовлені завданнями, напрямками та особливостями їхньої професійної діяльності.

На наш погляд, ефективна управлінська діяльність передбачає вдале використання особистісного потенціалу як власного, так і тих людей, щодо яких здійснюється керівництво. Це допомагає керівнику потрібним чином впливати на підлеглих, визначати перспективи їхнього розвитку, планувати і корегувати власний розвиток і кар'єру. Раціональне використання індивідуальних особливостей людини сприяє також отриманню значного економічного ефекту, створенню позитивного психологічного клімату в організації.

Треба також відзначити, що на сучасному етапі розвитку вітчизняних організацій відбуваються суттєві зміни життєвих, професійних орієнтацій особистості менеджерів [18]. Окрім цього, професійна діяльність менеджерів, як відмічає Л.М. Мітіна [113], здійснюється у складних та суперечливих умовах становлення громадського суспільства і ринкової трансформації національної соціально-економічної системи. Цей факт обумовлює особливості того особистісного, організаційного та соціального потенціалу, який використовується менеджером в процесі здійснення управлінської діяльності.

В динаміці особистісно-професійного становлення управлінця можна виділити, на наш погляд, такі стадії: професійна адаптація, професійний розвиток, стадії професійної стагнації або професійного акме.

Професійна адаптація – це процес пристосування людини до професійної діяльності, її умов; досягнення планової продуктивності праці й відповідності між професійними намірами, інтересами, якостями особистості і вимогами діяльності [8]. Професійна адаптація багатьма авторами характеризується здебільшого домінуванням тенденції до підпорядкування професійної діяльності зовнішнім обставинам; неухильним виконанням правил, норм, вимог; керуванням постулатом економії сил; використанням напрацьованих алгоритмів вирішення професійних проблем, задач та ситуацій.

Стадію *професійного розвитку* дослідники [2; 8; 13] умовно поділяють на 3 рівня: самовизначення, самовираження та самоактуалізації.

Рівень самовизначення детермінується виникненням протиріч різного роду, усвідомленням необхідності перетворення свого внутрішнього світу, необхідності змін у діяльності; усвідомленням своїх потенційних можливостей, перспектив особистісного і професійного зростання; пошуком нових можливостей самоздійснення у діяльності; підвищенням рівня професійної свідомості.

На *рівні самовираження* відбувається подолання односторонності професійного розвитку; постійне експериментування, яке розуміється як пошук, творчість, можливість вибору; перебудування своєї діяльності в сторону практичного перетворення. До рівня самовираження можна віднести індикатори процесів професіоналізації, які виділені Т.Ю. Базаровим [19]: перевага спеціалізації та універсалізації, баланс між технологічністю та креативністю (розробка нових, творчих рішень складних проблем, які не мають стандартних варіантів рішення).

Цей рівень відрізняється від рівня самоактуалізації тим, що по-перше, на стадії самовираження особистість реалізує лише свої індивідуальні інтереси та цілі, а на стадії самоактуалізації більше уваги приділяється організаційним та соціально-корисним цілям. По-друге, на стадії самовираження ще відсутнє цілісне бачення своєї професійної діяльності та її інтегрованість в організаційний та соціальний контекст, що відбувається вже на рівні самоактуалізації.

Соціально значущим цілям в процесі самоактуалізації особистості приділяється велика увага, нами було виділено дві складові самоактуалізації на цьому рівні:

а) Особистісна самоактуалізація у професійній діяльності. На цьому етапі професійне становлення характеризується баченням своєї професійної діяльності в цілому; самостійністю і конструктивністю у вирішенні проблем у відповідності зі своїми ціннісними орієнтаціями; розглядом труднощів як стимулу подальшого професійного розвитку; внутрішнім прийняттям, усвідомленням, оцінюванням протиріч різних аспектів професійної праці; розвитком творчого Я особистості; відчуттям свободи і відповідальності за все, що відбувається у власному професійному житті.

Цей етап характеризується спрямованістю діяльності людини на задоволення своїх власних потреб особистісного зростання. Особистісна самоактуалізація в професійній діяльності передбачає, що людина розглядає діяльність як джерело отримання засобів для задоволення власної потреби в реалізації себе.

б) Реалізація соціально значущих цілей (цілей організації) в контексті особистісної самоактуалізації. Цей етап можна порівняти з поняттям самотрансценденції, про яке йде мова в роботах А. Маслоу [11], А.О. Реана [15], К. Роджерса [16], тобто з виходом людини за межі свого Я, з її спрямованістю на діяльність. На цьому етапі завершується формування професійної філософії в цілому, здійснюється допомога в самоактуалізації іншим людям (підлеглим, співробітникам).

Цей етап відображає особистісні прояви людини в діяльності – це дії, в основі яких лежать соціальні цінності або цінності діяльності. В рамках професійної діяльності особистісне зростання проявляється, зокрема, як дії, спрямовані на розвиток діяльності організації. Таким чином, особистісний акцент зосереджений на безперервному вдосконаленні діяльності, але не на основі своїх індивідуальних потреб, а на основі цінностей професійної діяльності в цілому та діяльності організації.

Слід сказати, що на цьому етапі формуються та реалізуються, як потреби розвитку діяльності організації, так і потреби участі у конструюванні соціального середовища. На думку Л.М. Карамушки та ін [8], організація є своєрідним посередником між суб'єктом професійної діяльності та соціальним середовищем. Таким чином, діяльність організації може сприяти або заважати реалізації як потреб особистості, так і потреб суспільства.

Реалізація потреби у розвитку діяльності організації виражається, на нашу думку, у прагненні до творчості, яка б була значущою для розвитку підприємства, в участі у розвитку професійних норм та цінностей, прагнення до вдосконалення організаційної, корпоративної культури, підвищення престижу організації в суспільстві, підвищення корисності діяльності організації для суспільства.

Цей етап можна охарактеризувати як етап культурно-творчого самовираження, оскільки на ньому значущими є такі потреби, як потреба у професійній творчості, яка б була значущою для соціокультурної сфери; набуває свого значення цінність розвитку соціокультурної сфери, розвитку своєї духовної культури. Формується і реалізується прагнення до підвищення рівня суспільної свідомості, культивування принципів гуманності і демократичності.

Сукупність першої і другої складових самоактуалізації в професійній діяльності складає, на нашу думку, професійне «акме» особистості.

Загалом «акме» у психологічній літературі визначається як соматичний, фізіологічний, психічний і соціальний стан особистості, який характеризується зрілістю її розвитку, досягненням найвищих і найкращих показників у її діяльності, творчості [2; 3; 4; 15].

В дослідженнях акмеологічного напрямку «акме» – розглядається як вершина зрілості, багатомірна характеристика стану дорослої людини, що охоплює визначений період його прогресивного розвитку, пов'язаного з великими професійними, особистісними і соціальними досягненнями [15].

Отже, професійне «акме» особистості можна визначити, на нашу думку, як процес і результат досягнення людиною вершини її як суб'єкта професійної діяльності. Цей термін можна, на наш погляд, трактувати як найвищий результат самоактуалізації особистості в професійній діяльності.

Стадія професійної стагнації характеризується пристосуванням індивідуальних здібностей і можливостей до вимог професійного середовища; існуванням за рахунок минулих досягнень; експлуатацією стереотипів; канонізацією й універсалізацією власного досвіду; зниженням професійної активності, професійного росту; негативною реакцією (депресія, агресія); несприйняттям нового.

Загалом ми підтримуємо точку зору тих авторів, які вважають, що основними результатами особистісно-професійного розвитку особистості має бути: а) формування на особистісному рівні – особистісної зрілості; б) на професійному рівні – високого рівня професійної компетентності, професіоналізму спеціаліста – що іншими словами можна, на наш погляд, визначити як професійну зрілість особистості.

З акмеологічної точки зору зрілість особистості – категорія, в основі якої лежить переважно розвиток моральних якостей, гуманістичної спрямованості особистості, нормативності поведінки і відносин. Зріла особистість, як вказує А.А. Бодальов, відрізняється високою відповідальністю, турботою про інших людей, соціальною активністю, яка має гуманістичну спрямованість, а не тільки характеризується високими професійними досягненнями [4].

Особистісний аспект зрілості розглядається А.О. Деркачем та ін., насамперед, у контексті моральної нормативності поведінки в такий спосіб: коли особистісні норми і моральні цінності відповідають гуманістичним; коли вони є головними регуляторами поведінки і відносин; коли вони спрямовують людину на прогресивний розвиток, досягнення високих не тільки особистісних, але і соціально-позитивних результатів [6].

Результатом особистісно-професійного розвитку має бути не тільки досягнення особистісної, але й професійної зрілості.

На тісний зв'язок зрілості людини як особистості та зрілості людини як суб'єкта професійної діяльності вказує О.П. Щотка [21]. Як зазначає дослідниця, під *зрілістю особистості* розуміється найчастіше соціальна зрілість, яка виражається в адекватності розуміння людиною свого місця в суспільстві, її філософії та світоглядних позиціях, її ставленні до соціальних інститутів. В свою чергу, *зрілість людини як суб'єкта професійної діяльності* визначається через поняття професіоналізму, професійної готовності й компетентності.

Професійна компетентність є головною складовою професіоналізму особистості і діяльності, важливою умовою становлення професіонала [10; 19]. Підвищення рівня компетентності служить стимулом до формування нових навичок і умінь, тобто росту професійної майстерності. Розвиток компетентності посилює професійні стандарти, позитивно впливає на мотивацію особистісних і професійних досягнень. До того ж, вона практично не має істотних обмежень, а це, в свою чергу, є ключем до розширення суб'єктного простору. З нашої точки зору, досягнення високого рівня професійної компетентності свідчить про формування професійної зрілості особистості, тобто про її професійну самоактуалізацію.

В науковій літературі [2; 8; 10; 13; 14] виділяють наступні *психологічні характеристики професійної компетентності*: а) гностичну чи когнітивну, що відображає наявність необхідних професійних знань, їхній обсяг і рівень, і є головною характеристикою компетентності; б) регулятивну, що дозволяє використовувати наявні професійні знання для вирішення професійних завдань; в) рефлексивно-статусну, що дає право за рахунок визнання авторитетності діяти певним чином; г) нормативну, що відображає коло повноважень, сферу ведення професійних питань; д) комунікативну, оскільки практична діяльність завжди здійснюється в процесі спілкування і взаємодії. У професійній компетентності обов'язково відбивається специфіка професійної діяльності, сума спеціальних професійних знань, особливості професійних відносин та ін.

Професіоналізм особистості – якісна характеристика суб'єкта праці, що відображає високий рівень професійно важливих або особистісно-ділових якостей, креативності, адекватного рівня домагань, мотиваційної спрямованості на прогресивний розвиток [3].

Професіоналізм діяльності – якісна характеристика суб'єкта праці, що відображає високу професійну кваліфікацію і компетентність, розмаїтість ефективних професійних навичок і умінь,

володіння сучасними алгоритмами і засобами вирішення професійних задач, що дозволяє здійснювати діяльність з високою і стабільною продуктивністю [3; 6].

Не менш важливою інтегральною характеристикою і водночас певним результатом професійно-управлінського розвитку, на наш погляд, виступає *професіоналізм управлінця*. Професіоналізм управлінця дослідники [17] визначають як компетентність в конкретній галузевій сфері його діяльності, глибоке знання ним техніки і технології галузі, бачення обмежень і перспектив розвитку підприємства. Наступна характеристика професіоналізму – досконале володіння управлінцем ефективними управлінськими технологіями та психологічними навичками управлінського спілкування. Ще одна група компонентів управлінського професіоналізму відноситься до навичок роботи з колективом. Професійному менеджеру необхідні вміння формувати колектив, управляти ним, підтримувати між співробітниками гармонійні стосунки, які б сприяли успішній діяльності та ін.

Особистісна зрілість управлінця проявляється у формуванні самоефективності особистості та професійної самосвідомості, а також у досягненні високого рівня особистісної компетентності. Сучасна соціокультурна ситуація потребує від особистості професіонала великих резервів самовладання і саморегуляції. У даному випадку мова може йти про центральний механізм саморегуляції – феномені самоефективності, як важливий фактор професійного розвитку. *Самоефективність* – це сприйняття особистістю здатності до мобілізації власної мотивації, когнітивних ресурсів, поведінкової активності, які є необхідними для здійснення контролю над ситуацією з метою досягнення намічених цілей. *Особистісна компетентність* включає, насамперед, аутопсихологічну компетентність (адекватний образ Я-професіонала, самоконтроль, самооцінку та ін.), соціально-перцептивну, соціально-психологічну і психолого-педагогічну компетентності [9].

Професійно-управлінська зрілість проявляється у формуванні певних видів *професійної компетентності*, завдяки яким і стають можливими креативні досягнення та творчі результати діяльності управлінця. Види професійної компетентності, які ми використали для визначення професійно-управлінської зрілості менеджера, визначені О.П. Щоткою [21], яка вважає, що з точки зору суб'єктивної зрілості людину характеризує гармонійне поєднання різних видів професійної компетентності. До них відносяться: спеціальна компетентність, яка включає володіння власне професійно-управлінською діяльністю на досить високому рівні, здатність проектувати свій подальший розвиток; соціальна компетентність – володіння сумісною професійною діяльністю, співпрацею, прийомами професійного спілкування. До цього виду компетентності також відноситься соціальна відповідальність за результати своєї професійної праці як управлінця; особистісна компетентність як володіння прийомами особистісного саморозвитку, засобами протистояння професійній деформації та стагнації; індивідуальна компетентність – досконале володіння прийомами самореалізації і розвитку індивідуальності в рамках професійно-управлінської діяльності, готовність до подальшого професійного росту, стійкість до професійного старіння, вміння раціонально організувати власну працю; екстремальна професійна компетентність – готовність до роботи в ситуації раптового ускладнення, здатність вирішувати проблеми пов'язані зі зміною професії, перенавчанням.

Іншою важливою складовою формування професійно-управлінської зрілості виступає *професійна самосвідомість*, яка дослідниками [3; 8; 10; 17] розглядається як самостійна психологічна категорія, що розвивається як система, як особистісне утворення, властиве конкретному суб'єкту діяльності. Проявом професійної самосвідомості є особистісні якості, які переломлюються через професійні знання та демонструються в ситуації професійної діяльності.

Загалом і професійна компетентність, і професійна самосвідомість відносяться до більш загальної категорії – *професіоналізму*.

В психологічних дослідженнях професіоналізм суб'єктів управлінської праці розкривається з різних позицій: 1) формування продуктивної Я-концепції керівника-професіонала; 2) реалізації його творчого потенціалу, особливо при прийнятті управлінських рішень; 3) формування психологічної готовності до високоефективної управлінської діяльності, у тому числі і при екстремальних кризових ситуаціях; 4) розвиток акмеологічної компетентності при формуванні управлінської команди і ведення кадрової роботи; 5) мотивації професійних досягнень в управлінській діяльності;

б) формування системи стильоутворюючих характеристик управління, резервів функціональних можливостей при управлінні в екстремальних ситуаціях.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати теоретичного аналізу проблеми показали, що в динаміці особистісно-професійного становлення управлінця можна виділити такі стадії: професійна адаптація, професійний розвиток, стадії професійної стагнації або професійного акме. Результатом особистісно-професійного розвитку в управлінській діяльності має бути досягнення як особистісної, так і професійної зрілості. Професійно-управлінська зрілість проявляється у формуванні певних видів професійної компетентності та професійної свідомості управлінця і загалом визначає управлінський професіоналізм. Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо в емпіричній перевірці рівня професійно-управлінської зрілості та її психолого-організаційних детермінант.

Список використаних джерел

1. Агапов В.С. Я-концепция в структуре управленческой деятельности / В.С. Агапов. – М.: ГУУ, 1999. – 56 с.
2. Акмеология: Учебник / Под ред. А.А. Деркача. - М.: Изд-во РАГС, 2002. – 681 с.
3. Анисимов О.С. Основы общей и управленческой акмеологии / Анисимов О.С., Деркач А.А. – М.: РАГС, 1995. – 234 с.
4. Бодалев А.А. О феномене акме и некоторых закономерностях его формирования и развития / А.А. Бодалев // Мир психологии. – 1995. – № 3. – С. 12-17.
5. Гибсон Дж.Л. Организации: поведение, структура, процессы / Гибсон Дж.Л., Иванцевич Д.М., Доннелли Д.Х.. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 662 с.
6. Деркач А.А. Акмеология: учебное пособие / Деркач А.А., Зазыкин В.Г.. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
7. Егоршин А.П. Управление персоналом / А.П. Егоршин. – Н. Новгород: НИМБ, 2001. – 720 с.
8. Карамушка Л.М., Ткалич М.Г. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій): Монографія / Л.М. Карамушка, М.Г. Ткалич – Запоріжжя.: „Просвіта”, 2009. – 262с.
9. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности. Основные сферы жизнедеятельности: Дис.... д-ра психол. наук: 19.00.01. – СПб., 2001. – 419 с.
10. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал управленца и его оценка / В.Н. Марков. – М.: РАГС, 2001. – 271 с.
11. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
12. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. Посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К., Академвидав, 2003. – 695 с.
13. Питерская О.В. Психологические основания успешности самореализации личности в особых видах труда: Автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.01 / Барнаульский гос. университет. – Барнаул, 2002. – 19 с.
14. Рафаева О.С. Саморазвитие личности и проблема профессионального самоопределения / Рафаева О.С., Хотеева Е.А. // Психология зрелости и старения. – 2001. – №4. – С. 101-123.
15. Реан А.А. Акмеология личности / А.А. Реан // Психологический журнал. – 2000. – №3. – С. 88-95.
16. Роджерс К. Клиентцентрированная терапия / К. Роджерс. – М.: «Рефл-бук», 1997. – 320 с.
17. Романовский А.Г. Общая характеристика личности руководителя / А.Г. Романовский. – Харьков: 2000. – 142 с.
18. Ткалич М.Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій : [монографія] / М.Г. Ткалич. – Київ-Запоріжжя: ЗНУ, 2015 – 315 с.
19. Управление персоналом: Учебник для вузов / Под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 560 с.
20. Хомутов В.П. Профессионально-психологический отбор на предпринимательско-менеджерские профессии / Хомутов В.П., Еремина Т.И.. – Саратов, 2001. – 36 с.
21. Щотка О.П. Вікова психологія дорослої людини. Навчальне видання / О.П. Щотка. – Ніжин: НДПУ, 2001. – 194 с.
22. Furnham A. The Psychology of Behaviour at Work: The Individual in the Organization.: 2th Edition. - Psychology Press, 2005. - 836 p.
23. Jex, S.M., Britt T.W. Organizational psychology: 2th Edition. – Willey. – 2008. – 648 p.
24. Handbook of Industrial, Work & Organizational Psychology: Volume 1: Personnel Psychology / Ed. by N. Anderson, D.S. Ones, H.K. Sinangil et al. - SAGE Publication Inc., California. - 2005. - 482 p.

References transliterated

1. Agapov V.S. Ja-konceptija v strukture upravlencheskoj dejatel'nosti. – М.: GUU, 1999. – 56 с.
2. Akmeologija: Uchebnik / Pod red. A.A. Derkacha. - М.: Izd-vo RAGS, 2002. – 681 s.
3. Anisimov O.S., Derkach A.A. Osnovy obshhej i upravlencheskoj akmeologii. – М.: RAGS, 1995. – 234 с.
4. Bodalev A.A. O fenomene akme i nekotoryh zakonomernostjah ego formirovanija i razvitija // Mir psihologii. – 1995. – № 3. – С. 12-17.
5. Gibson Dzh.L., Ivancevich D.M., Donnelly D.H. Organizacii: povedenie, struktura, processy. – М.: INFRA-M, 2000. – 662 s.
6. Derkach A.A., Zazykin V.G. Akmeologija: uchebnoe posobie. – SPb.: Piter, 2003. – 256 s.
7. Egorshin A.P. Upravlenie personalom. – N. Novgorod: NIMB, 2001. – 720 s.
8. Karamushka L.M. Tkalich M.G. Samoaktualizacija menedzheriv u profesijno-upravlins'kij dijtal'nosti (na materialih dijtal'nosti komercijnih organizacij): Monografija / L.M. Karamushka, M.G. Tkalich – Zaporizhzhja.: „Prosvita”, 2009. – 262s.
9. Korostyleva L.A. Psihologija samorealizacii lichnosti. Osnovnye sfery zhiznedejatel'nosti: Dis.... d-ra psihol. nauk: 19.00.01. – SPb., 2001. – 419 s.
10. Markov V.N. Lichnostno-professional'nyj potencial upravlenca i ego ocenka. – М.: RAGS, 2001. – 271 s.

11. Maslou A. Novye rubezhi chelovecheskoj prirody. – M.: Smysl, 1999. – 425 s.
12. Orban-Lembrik L.E. Social'na psihologija. Posibnik. – K., Akademičvidav, 2003. – 695 s.
13. Pilerskaja O.V. Psihologičeskie osnovanija uspešnosti samorealizacii ličnosti v osobyh vidah truda: Avtoref. dis.... kand. psihol. nauk: 19.00.01 / Barnaul'skij gos. universitet. – Barnaul, 2002. – 19 s.
14. Rafeeva O.S., Hoteeva E.A. Samorazvitie ličnosti i problema professional'nogo samoopredelenija // Psihologija zrelosti i starenija. – 2001. – №4. – S. 101-123.
15. Rean A.A. Akmeologija ličnosti // Psihologičeskij zhurnal. – 2000. – №3. – S. 88-95.
16. Rodzher K. Klientcentrirovannaja terapija. – M.: «Refl-buk», 1997. – 320 s.
17. Romanovskij A.G. Obshhaja harakteristika ličnosti rukovoditelja. – Har'kov: 2000. – 142 s.
18. Tkalych M.G. Psihologija gendernoi vzaemodii personalu organizacij : [monografija] / M.G. Tkalych. – Kiiv-Zaporizhzhja: ZNU, 2015 – 315 s.
19. Upravlenie personalom: Uchebnik dlja vuzov / Pod red. T.Ju. Bazarova, B.L. Eremina. – M.: JuNITI, 2002. – 560 s.
20. Homutov V.P., Eremina T.I. Professional'no-psihologičeskij otbor na predprinimatel'sko-menedzherkie professii. – Saratov, 2001. – 36 s.
21. Shhotka O.P. Vikova psihologija dorosloj ljudini. Navchal'ne vidannja. – Nizhin: Redakcijnno-vidavničij vidil NDPU, 2001. – 194 s.
22. Furnham A. The Psychology of Behaviour at Work: The Individual in the Organization.: 2th Edition. - Psychology Press, 2005. - 836 p.
23. Jex, S.M., Britt T.W. Organizational psychology: 2th Edition. – Willey. – 2008. – 648 p.
24. Handbook of Industrial, Work & Organizational Psychology: Volume 1: Personnel Psychology / Ed. by N. Anderson, D.S. Ones, H.K. Sinangil et al. - SAGE Publication Inc., California. - 2005. - 482 p.

Tkalych, M.H. Peculiarities of personal and professional development in management. The paper presents a theoretical analysis of the essential features of management, stages of professional development and personal development of a manager. The paper is also dedicated to the analysis of concept of personal and professional management maturity, professional competence and its characteristics. It was found that the dynamics of personal and professional development in management consists of such stages: professional adaptation, professional development, professional self-actualization, occupational stagnation or professional "acme". The result of personal and professional development in management is the achievement of both personal and professional maturity. Manager's personal maturity manifested in the formation of his self-efficacy and professional identity, and in achieving of a high level of personal competence. Professional maturity in management is manifested in the development of certain kinds of professional competence and professional awareness and also identifies managerial professionalism.

Key words: managerial activity, personal and professional development, professional management maturity, professional competence, professionalism.

УДК 159.947.23:331.543:629.7

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ АВІАЦІЙНОЇ ТА РАКЕТНО-КОСМІЧНОЇ ТЕХНІКИ

Н.Ф. Шевченко

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com

Н.П. Крошка

аспірант кафедри психології
Запорізький національний університет
psiholog.kroshka@gmail.com

Шевченко Н.Ф., Крошка Н.П. Характеристика професійної відповідальності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки. У статті аналізуються особливості професійної відповідальності як значущого показника професійної діяльності фахівця. Обґрунтовується важливість вивчення особливостей професійної відповідальності фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки. Розглянуто сутність поняття «професійна відповідальність», виокремлено її особливості. Професійна відповідальність розглядається як властивість особистості, що відбиває ставлення суб'єкта до її змісту і результатів, до інших суб'єктів і самого себе у процесі праці. Аргументується необхідність формування професійної відповідальності майбутнього фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки як запоруки професійної придатності, компетентності та успішності у професійній діяльності. Розглянуто основні функції, типові задачі та специфіку професійної діяльності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки. Схарактеризовано особливості його професійної відповідальності.

Ключові слова: професійна відповідальність, професійна відповідальність фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки, професійна діяльність, освітньо-кваліфікаційна характеристика фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки, технік-технолог, інженер спеціальності «Авіаційна та ракетно-космічна техніка».

Шевченко Н.Ф., Крошка Н.П. Характеристика профессиональной ответственности специалиста авиационной и ракетно-космической техники. В статье анализируются особенности профессиональной ответственности как значимого показателя профессиональной деятельности специалиста. Обосновывается важность изучения особенностей профессиональной ответственности специалистов авиационной и ракетно-космической техники. Рассмотрена сущность понятия «профессиональная ответственность», выделены ее особенности. Профессиональная ответственность рассматривается как свойство личности, отражающее отношение субъекта к ее содержанию и результатам, к другим субъектам и самому себе в процессе труда. Аргументируется необходимость формирования профессиональной ответственности будущего специалиста авиационной и ракетно-космической техники как залога профессиональной пригодности, компетентности и успешности в профессиональной деятельности. Рассмотрены основные функции, типичные задачи и специфика профессиональной деятельности специалиста авиационной и ракетно-космической техники. Охарактеризованы особенности его профессиональной ответственности.

Ключевые слова: профессиональная ответственность, профессиональная ответственность специалиста авиационной и ракетно-космической техники, профессиональная деятельность, образовательно-квалификационная характеристика специалиста авиационной и ракетно-космической техники, техник-технолог, инженер специальности «Авиационная и ракетно-космическая техника».

Постановка проблеми. Актуальним завданням сучасної психології є дослідження особливостей професійного становлення фахівця, яке забезпечує його особистісний розвиток та самореалізацію як суб'єкта майбутньої професійної діяльності. Перед особистістю постають нові вимоги щодо її професійно-особистісного розвитку. Сучасний фахівець повинен мати певні професійно-важливі якості, високий рівень професійної відповідальності до майбутньої професійної діяльності, професійну придатність та високий рівень професійної компетентності, соціальну та професійну мобільність та самостійність щодо прийняття професійно обґрунтованих рішень.

Важливість вивчення специфіки професійної відповідальності майбутніх фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки зумовлюємо тим, що саме цей ресурс властивостей особистості впливає на їхню успішність у професійній діяльності, допомагає закладам з виробництва ракетно-космічних літальних апаратів вистояти у конкурентній міжнародній боротьбі, отримати максимальний результат і підняти економіку держави на вищий рівень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку питань визначення поняття професійної відповідальності та виділення ознак їй притаманних зробили такі українські та російські науковці: Н. Кибальна (професійна відповідальність у контексті підготовки майбутніх фахівців цивільного захисту) [7], Є.М. Мануйлов (філософський аналіз проблеми професійної відповідальності) [9], О.П. Патинок (становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника) [16], Н.Б. Грищенко (чинники виникнення професійної відповідальності) [2], О.В. Немчинов (формування відповідальності як професійно-особистісної якості курсантів) [11], М.В. Муконіна (професійна відповідальність в контексті психології відносин на виробництві) [10]. Водночас спеціальних досліджень, які б вивчали структуру, функції та особливості розвитку професійної відповідальності фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки не виявлено, тоді як знання про них сприятиме пошуку ефективних шляхів активізації цієї особистісної і професійної якості.

Метою статті є висвітлення особливостей професійної відповідальності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Вивчення специфіки професійної відповідальності фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки доцільно розпочати з викладу розуміння поняття «професійна відповідальність» різними науковцями. Так, О.А. Файер визначає професійну відповідальність як відповідальність особи, яка здійснює професійну діяльність, виражену в формі обов'язку відшкодувати збиток, спричинений третій особі в процесі здійснення професійної діяльності [22].

О.В. Іваненко вказує, що відповідальність як професійна категорія відображає двосторонній зв'язок між індивідом і колективом, членом якого він є, відповідно до встановлених нормативів поведінки. При цьому вчена акцентує увагу на тому, що відповідальність є системою відносин між людьми в межах необхідної поведінки, вимог суспільства щодо індивіда і як невідворотність надавати звіт за свою поведінку [6, с.14].

На відміну від думки попередніх науковців, у психологічних дослідженнях О.В. Лазорко професійна відповідальність є мірою усвідомлення та добровільного виконання особистістю своїх професійних обов'язків. Високий рівень професійної відповідальності у її правовому, соціальному та

морально-етичному аспектах є визначальним чинником забезпечення ефективності роботи організацій в цілому та адекватності відповідності вимогам соціуму [8].

А.В. Ткачов зазначає, що під професійною відповідальністю розуміється властивість особистості, що відбиває ставлення суб'єкта до її змісту і результатів, до інших суб'єктів і самого себе у процесі праці [21, с.395].

Т.Д. Щербан, В.В. Райко вважають, що прояв відповідальності на рівні професійної діяльності безумовно є відбитком особистісно-сформованої позиції вміння чинити відповідально. На думку науковців професійна відповідальність забезпечує можливість майбутньому спеціалісту свідомо і цілеспрямовано організовувати власний розвиток професійного простору, формувати професійну життєдіяльність у контексті взаємодії з різними ситуаційними обставинами й особистісними пріоритетами [23].

К.С. Семиноженко зазначає, що професійна відповідальність є одним з найбільш значущих аспектів соціальної відповідальності та структурним компонентом будь-якої професійної діяльності, яка успішно розвивається [15].

Професійна відповідальність за умов суспільної діяльності є показником професіоналізму як соціальної системи незалежно від її рівня. Крім цього, професійна відповідальність як властивість особистості віддзеркалює міру включеності або міру ідентифікації особистості з цілями та цінностями колективного суб'єкта та організації загалом. Вона дозволяє справлятися або не справлятися з виробничими завданнями, що постають перед працівниками, тобто членами колективного суб'єкта [4, с.7].

У дослідженні Н.Ф. Желаєвської вказується, що професійна відповідальність особистості виступає основним фактором кар'єрного просування, що сприяє розумінню значимості вибору професійного шляху, мотивації до кар'єрного росту і розвитку, формування готовності до самостійного прийняття рішень [5].

Як соціально-психологічну проблему, професійну відповідальність визначила Н.М. Сатоніна. Авторка конкретизує її як проблему співвідношення цінностей суспільства (або певної соціальної групи) і ціннісних орієнтацій індивідів, рольових приписів і ставлення до них (прийняття або неприйняття ролі), нормативних вимог ситуації і проходження норми. Пояснюється, що особистість постійно стикається з необхідністю узгоджувати цінності, норми і рольові приписи, засвоєні в одній сфері діяльності, з вимогами, які діють в іншій сфері, або шукати відповідні компроміси [20].

За результатами психологічних досліджень Н.М. Сатоніної особливості різних видів відповідальної професійної поведінки особистості визначаються індивідуально-психологічними якостями особистості, що утворюють психологічні симптомокомплекси. Локус контролю в мотиваційній сфері включає в себе домінуючі ціннісні орієнтації і спрямованість. При цьому, слід враховувати і активну роль самої особистості в системі соціальних (групових) відносин. Авторка має на увазі відносну незалежність особистісних цінностей і норм, які формують соціальну (групову) ціннісно-нормативну систему. У такий спосіб, на її думку, відбувається взаємодія індивідуальних і соціальних (групових) регуляторів поведінки особистості [20, с.5].

Отже, на основі аналізу праць науковців, професійну відповідальність ми розглядаємо як властивість особистості, що відбиває ставлення суб'єкта до її змісту і результатів, до інших суб'єктів і самого себе у процесі праці. В процесі свого становлення і розвитку професійна відповідальність зумовлюється суспільним буттям, невід'ємним структуроутворювальним елементом якого є професійна підготовка. Професійна відповідальність виражається у формі обов'язку в системі відносин між людьми, вона є структурним компонентом будь-якої професійної діяльності і виступає важливим показником професіоналізму, а формування та розвиток цієї особистісної властивості впливає на ефективність професійної діяльності.

Перейдемо до розгляду специфіки професійної діяльності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки. За класифікацією Є.О. Климова, професія техніка-технолога, інженера-конструктора, інженера-механіка спеціальності «Авіаційна та ракетно-космічна техніка» належить до групи професій, предметом яких є техніка, але цю професію також можна віднести до типу «людина – людина» (робота із замовниками) та «людина – знакова система» (розрахунки, конструювання, креслення). За метою праці фахівець авіаційної та ракетно-космічної техніки належить до таких класів

професій: гностичного (виконання технічного контролю); перетворювального (обслуговування, здійснення впливу на техніку, організація праці); пошукового (конструювання). У залежності від знарядь (засобів) праці майбутній фахівець технічної галузі відноситься до: ручних, автоматизованих і автоматичних систем, машин, апаратів, роботів [19].

Фахівець авіаційної та ракетно-космічної техніки безпосередньо працює з технічними розрахунками, кресленнями, він одночасно має здійснювати контроль за виконанням виготовленої деталі, що унеможлиблює його діяльність без професійно-важливих якостей, таких як: уважність, точність, відповідальність, спостережливість. Спеціаліст цієї галузі, має конструювати інноваційні технічні процеси на станках з числовим програмним керуванням, але крім знань з матеріалознавства йому необхідні знання з охорони праці та безпеки життєдіяльності для запобігання аварій і нещасних випадків, через «людський чинник», спричинений низькою відповідальністю працівників. Тому однією з важливих професійних вимог до фахівця є формування професійної відповідальності як запоруки безпеки життя людини.

Діяльність фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки регулюється не тільки загальним законодавчими нормами України, але чітко регламентується законодавчими та нормативно-правовими актами, що є специфічними для цієї галузі: Кодекс авіаційного порядку населення [17], Положення про порядок та розслідування нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на підприємствах, установах і організаціях [18], довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників [3], довідникова література, єдина система конструкторської документації, державні стандарти України.

Підготовка фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки здійснюється відповідно до зазначених актів та галузевих стандартів вищої освіти, варіативних частин освітньо-кваліфікаційної характеристики, освітньо-професійної програми, навчального плану, програм навчальних дисциплін.

Основними функціями діяльності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки є: технологічна (розробляти технологічні процеси виготовлення деталей і складальних одиниць для виробів ракетно-космічних літальних апаратів); технічна (виконувати конструктивні розрахунки обладнання); контрольна (перевіряти якість виготовлення деталей і складальних одиниць під час роботи згідно робочої конструкторської документації та технологічних процесів); проектувальна (визначення ефективних форм організації праці, запроваджувати нове обладнання, оснащення, матеріали та нові методики під час доопрацювання існуючих технологічних процесів); технологічна (проводити експериментальні роботи з перевірки та освоєння технологічних процесів); організаційна (вживати заходи щодо усунення та запобігання негативних явищ (поломка, аварія тощо) на виробничій дільниці, забезпечувати надійну і якісну роботу обладнання і оснащення під час виконання технологічних процесів на виробничій дільниці) [14]. Перераховані уміння пов'язані з відповідальністю працівника перед самим собою, іншими людьми, суспільством та колективом.

В освітньо-кваліфікаційній характеристиці фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки визначено основні компетенції, якими мають володіти випускники: соціально-особистісні (здатність до критики й самокритики, креативність, здатність до системного мислення, адаптивність і комунікабельність, наполегливість у досягненні мети, екологічна грамотність, толерантність, турбота про якість виконуваної роботи); загальнонаукові компетенції (розуміння практично-наслідкових зв'язків розвитку суспільства й уміння їх використовувати в професійній і соціальній діяльності та ін.); інструментальні компетенції (навички управління інформацією, здатність до письмової й усної комунікації рідною мовою, навички роботи з комп'ютером та ін.); професійні компетенції (базові уявлення про основи теорії польоту та конструкцію ракетно-космічних літальних апаратів). Професійна відповідальність нерозривно пов'язана з якістю виконуваної роботи, адже неякісний продукт є ознакою безвідповідального ставлення до своїх професійних обов'язків.

Реалізація завдань професійної підготовки фахівців у рамках системи професійної освіти вимагає формування тих психологічних новоутворень, які забезпечують процес становлення та подальший розвиток професійної діяльності. Йдеться не лише про формування предметно спеціалізованих способів розумової діяльності, але й системи професійно-особистісних настанов, які виступають базисними психологічними компонентами в структурі освоюваної професійної діяльності і які забезпечують самореалізацію особистості в ході здійснення цієї діяльності. Формування цих

психологічних новоутворень – це безпосередній процес становлення професійної відповідальності фахівця і реальний психологічний механізм розвитку його діяльності [13].

Отже, аналіз основних компетенцій, функцій та типових задач фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки показав, що фахівець має бути технологічно обізнаним, вміти використовувати технічну, довідникову літературу, єдину систему конструкторської документації державні стандарти України, типові технічні розрахунки, обчислювальну техніку, крім того вміти організовувати роботу підрозділів виготовлення ракетно-космічних літальних апаратів. Фахівець авіаційної та ракетно-космічної техніки повинен виконувати креслення деталей та складальних одиниць, контролювати забезпечення підрозділів комплектуючими деталями і складальними одиницями, обладнанням, оснащенням, приладами і іншими засобами відповідно встановленим завданням, беручи до уваги досвід більш кваліфікованих спеціалістів. Всі ці уміння, на нашу думку, неможливі без відповідального ставлення до справи, яку фахівець авіаційної та ракетно-космічної техніки має виконувати.

Специфіка професійної діяльності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки – інженера-конструктора, інженера-механіка, техника, техника-технолога, – охоплює постійний підвищений фактор ризику, напружене виконання завдань в умовах недостатньої або невизначеної інформації, дефіциту часу на виконання завдань та високої відповідальності за результати праці, і як наслідок, ставить перед ним ряд вимог, які визначають професійно важливі якості особистості. Робота фахівця цієї галузі відбувається в умовах, коли на нього діє безліч додаткових чинників: він має виконувати креслення деталей та складальних одиниць, контролювати забезпечення підрозділів комплектуючими деталями, обладнанням, оснащенням, приладами, крім того вміти організовувати роботу підрозділів виготовлення ракетно-космічних літальних апаратів. Напружена праця у таких умовах, вимагає від фахівця відповідальності, стійкості та концентрації уваги, а також можливості переключати її.

Науковці вказують, що процес формування професійної відповідальності повинен розгортатися у двох напрямках. Перший напрямок – активізація внутрішньогрупових процесів: виникнення взаємної відповідальності і відповідальної залежності в результаті спільної діяльності. Другий – підвищення рівня професійної відповідальності кожного члену колективу, шляхом впливу на його психологічні особливості. Забезпечення взаємодії першого та другого напрямків є основним механізмом формування професійної відповідальності особистості і колективу [1, с.8].

Грунтуючись на аналізі сутності професійної відповідальності, специфіці професійної діяльності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки, ми розглядаємо професійну відповідальність фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки як широку, інтегративну властивість його особистості, що фіксує ступінь сформованості цілого комплексу його професійно-важливих та індивідуально-психологічних якостей, наявність яких забезпечує успішність здійснення ним професійної діяльності, відповідність пропонованим вимогам і нормам професійно схвалюваної поведінки працівника авіаційної галузі, усвідомлення і переживання ним особистої відповідальності за результати своєї професійної діяльності.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Вивчення професійної відповідальності дозволяє зробити висновок, що суспільству потрібні фахівці, здатні приймати самостійні рішення, діяти, готові взяти на себе відповідальність у будь-якій професійній ситуації, які вміють визначати мету діяльності й обирати оптимальний шлях досягнення цієї мети. Розкрито специфіку професійної діяльності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки, визначено особливості його професійної відповідальності. Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається побудова цілісної структури професійної відповідальності майбутніх фахівців авіаційної та ракетно-космічної техніки.

Список використаних джерел

1. Баранова С.В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 "Соціальна психологія" / Баранова Світлана Вячеславівна; Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – 19 с.
2. Грищенко Н.Б. Профессиональная ответственность: основания и последствия её возникновения / Н.Б. Грищенко // Страховое право. – 2004. – № 1. – С. 4–8.
3. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників [Електронний ресурс] : Режим доступу до довідника. <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/1521/8453/8454/468492>
4. Дорофеев Е.Д. Внутригрупповая ответственность в условиях совместной деятельности: автореф. дисс. на получение науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 "Социальная психология" / Дорофеев Евгений Дмитриевич ; нац. ун-т. – Москва, 1994. – с. 26.

5. Желаевская Н.Ф. Профессиональная ответственность личности как детерминанта ее продвижения : автореф. дисс. на получение науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психологии личности, история психологии” / Желаевская Надежда Федоровна ; нац.ун-т. – Сочи, 2010. – 25с.
6. Іваненко Олена Володимирівна. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Іваненко Олена Володимирівна. – К., 2007. – 212 с. –Бібліогр. : с. 189–212.
7. Кибальна Н. Дефеніція “Професійна відповідальність” у контексті підготовки майбутнього фахівця цивільного захисту / Неля Кибальна // Людинознавчі студії. Педагогіка, 2014. – Вип. 29. – С. 78–86.
8. Лазорко Ольга Валеріївна. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Лазорко Ольга Валеріївна. – Київ, 2007. – 217 с. – Бібліогр. : с. 165–182.
9. Мануйлов Євген Михайлович. Філософський аналіз проблеми професійної відповідальності / Є.М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2011. – № 8. – С. 11–19.
10. Муконина Марина Викторовна. Проблема профессиональной ответственности в контексте психологии отношений на производстве / М.В. Муконина // Научные труды. – Москва : МГУ, 2002. – № 87
11. Немчинов Андрей Валентинович. Формирование ответственности как профессионально-личностного качества у курсантов младших курсов военного вуза :дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Немчинов Андрей Валентинович. – Саратов, 2005. – 192 с. – Бібліогр. : с. 171–192.
12. Нечаев Н.Н. Культурно-исторический подход в становлении теории высшего образования / Николай Николаевич Нечаев // Материалы международной конференции, посвящённой 100-летию Л. С. Выготского. – М. : РГГУ, 1996. – С. 37–44.
13. Нечаев Николай Николаевич. Психолого-педагогические основы формирования профессиональной деятельности / Николай Николаевич Нечаев. – М.: МГУ, 1988. – 165 с.
14. Освітньо-професійна програма. [Електронний ресурс] : Режим доступу до ОПП. <http://uadocs.exdat.com/docs/index-399313.html>
15. Особливості професійної відповідальності колективних суб'єктів управління персоналом [Електронний ресурс] / М. А. Садова//[Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент](http://www.mnpu.gov.ua/). – 2013. – Вип. 13. – С. 191–200.
16. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Патинок Оксана Петрівна; Нац. педагог. ун-т ім. П. Драгоманова. – К., 2008. – 25 с.
17. Повітряний кодекс України [Електронний ресурс] : Режим доступу до кодексу. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3393-17>
18. Положення про порядок та розслідування нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на підприємствах, установах і організаціях [Електронний ресурс] : Режим доступу до положення. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/623-93-%D0%BF>
19. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.А. Климов. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский дом «Академия», 2010. – 304 с.
20. Сатонина Н.Н. Психология ответственного профессионального поведения личности : автореф. дисс. на получение науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология” / Сатонина Неля Николаевна ; Самарский гос. пед. ун-т. – Самара, 2005. –20 с.
21. Ткачов А.В. Проблема професійної відповідальності особистості в психології / А.В. Ткачов // Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. праць / гол. ред. Перелігіна Л.А. – Харків : УЦЗУ, 2010. – Вип. 8. – С. 395–400.
22. Файер Олена Анатоліївна. Поняття професійної відповідальності та підстави її виникнення / О.А. Файер // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 627–633.
23. Щербан Тетяна Дмитрівна. Відповідальність особистості як чинник готовності до професійної діяльності / Т.Д. Щербан, В. В. Райко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Психологічні науки. – 2013. – Т. 2, Вип. 10. – С. 335–341

References translated and transliterated

1. Baranova S.V. Social'no-psihologichni mehanizmi formuvannya profesijnoi vidpovidal'nosti kolektivnih sub'ektiv upravlinnja [Socio-psychological mechanisms of collective professional responsibility of management]: avtoref. dis. na здобuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : спец. 19.00.05 “Social'na psihologija” / Baranova Svitlana Vjacheslavivna ; Shidnoukraїns'kij nac. un-t im. Volodimira Dalja. – Lugans'k, 2004. – 19 s.
2. Grishhenko N.B. Professional'naja otvetstvennost': osnovanija i posledstvija ejo vzniknovenija [Professional responsibility: the base and the consequences of its occurrence] / N.B. Grishhenko // Strahovoe pravo. – 2004. – № 1. – С. 4–8.
3. Dovidnik kvalifikacijnih harakteristik profesij pracivnikov [Hand book of qualifying characteristics trades workers] [Elektronnij resurs] : Rezhim dostupu do dovidnika. <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/1521/8453/8454/468492>
4. Dorofeev E.D. Vnutrigruppovaja otvetstvennost' v uslovijah sovместnoj dejatel'nosti [Intraresponsibility in today's activities] : avtoref. diss. na poluchenija nach. stepeni kand. psihol. nauk : спец. 19.00.05 “Social'naja psihologija” / Dorofeev Evgen Dmitrovich ; nac.un-t. – Moskva, 1994. – s. 26.
5. Zhelaevskaja N.F. Profesional'naja otvetstvennost' lichnosti kak determinanta ee prodvizhenija [Professional responsibility of the persona sitmoves determinanta] : avtoref. diss. na poluchenija nach. stepeni kand. psihol. nauk : спец. 19.00.01

- “Obshhaja psihologija, psihologii lichnosti, istorija psihologii” / Zhelaevskaja Nadezhda Fedorovna ; nac..un-t. – Sochi, 2010. – 25s.
6. Ivanenko Olena Volodimirivna. Sutnist' juridichnoï vidpovidal'nosti ta rol' pravoohoronnih organiv u її zabezpechenni [The essence of legal responsibility and the role of lawen for cementinits provision] : dis... kand. jurid. nauk: 12.00.01 / Ivanenko Olena Volodimirivna. – K., 2007. – 212 s. – Bibliogr. : s. 189–212.
  7. Kibal'na N. Defenicija “Profesijna vidpovidal'nist” u konteksti pidgotovki majbutn'ogo fahivcja civil'nogo zahistu [“Professional Responsibility” in the context of preparing future civil protecti on specialist] / Nelja Kibal'na // Ljudinoznavch istudii. Pedagogika, 2014. – Vip. 29. – S. 78–86.
  8. Lazorko Ol'ga Valeriivna. Psihologichni determinanti vidpovidal'nosti menedzheriv promislivogo pidpriemstva [Psychological determinants of responsibility of managers of industrial enterprises] : dis... kand. psihol. nauk: 19.00.05 / Lazorko Ol'ga Valeriivna. – Kiiiv, 2007. – 217 s. – Bibliogr. : s. 165–182.
  9. Manujlov Evgen Mihajlovich. Filososf'skij analiz problemi profesijnoï vidpovidal'nosti [Philosophical analysis of the professional liability] / Є.M. Manujlov // Visnik Nacional'noï juridichnoï akademii imeni Jaroslava Mudrogo. Ser. : Filosofija, filosofija prava, politologija, sociologija : zb. nauk. pr. / Nacional'na juridichna akademija Ukraïni im. Ja. Mudrogo. – H. : Pravo, 2011. – № 8. – S. 11–19.
  10. Mukonina Marina Viktorovna. Problem aprofessional'noj otvetstvennosti v kontekste psihologii otnoshenij na proizvodstve [The problem of professional ability in the context of psychology, industrial relations] / M.V. Mukonina // Nauchnye trudy. – Moskva : MGU, 2002. – № 87
  11. Nemchinov Andrej Valentinovich. Formirovanie otvetstvennosti kak professional'no-lichnostnogo kachestva u kursantov mladshih kursov voennogo vuza [Formation of responsibility as professional and personal qualities of cadets of younger courses of military high school] : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 / Nemchinov Andrej Valentinovich. – Saratov, 2005. – 192 s. – Bibliogr. : s. 171–192.
  12. Nechaev N. N. Kul'turno-istoricheskij podhod v stanovlenii teorii vysshego obrazovaniya [The cultural-historical approach in the development of higher education theory] / Nikolaj Nikolaevich Nechaev // Materialy mezhdunarodnoj konferencii, posvjashhjonnoj 100-letiju L. S. Vygotskogo. – M. : RGGU, 1996. – S. 37–44.
  13. Nechaev Nikolaj Nikolaevich. Psihologo-pedagogicheskie osnovy formirovaniya professional'noj dejatel'nosti [Psychopedagogical bases of formation of professional activity] / Nikolaj Nikolaevich Nechaev. – M.: MGU, 1988. – 165 s.
  14. Osvitn'o-profesijna programa. [Educational and professional program][Elektronnij resurs] : Rezhim dostupu do OPP. <http://uadocs.exdat.com/docs/index-399313.html>
  15. Osoblivosti profesijnoï vidpovidal'nosti kolektivnih sub'ektiv upravlinnja personalom [Features of collective professional responsibility of HR] [Elektronnij resurs] / M. A. Sadova // Mizhnarodnij naukovij forum: sociologija, psihologija, pedagogika, menedzhment. – 2013. – Vip. 13. – S. 191–200. – Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2013_13_21
  16. Patinok O.P. Stanovlennja vidpovidal'nosti jak profesijno znachushhoï jakosti social'nogo pracivnika [Becoming a professional responsibility as significant quality of social worker] : avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 “Pedagogichna ta vikova psihologija” / Patinok Oksana Petrivna ; Nac. pedagog. un-t im. P. Dragomanova. – K., 2008. – 25 s.
  17. Povitranij kodeks Ukraïni [Air Code of Ukraine] [Elektronnij resurs] : Rezhim dostupu do kodeksu. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3393-17>
  18. Polozhennja pro porjadok ta rozsliduvannja neshhasnih vipadkiv, profesijnih zahvorjuvan' i avarij na pidpriemstvah, ustanovah i organizacijah [Position about the order and the investigation of accidents at work] [Elektronnijresurs] : Rezhim dostupu do polozhennja. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/623-93-%D0%BF>
  19. Psihologija professional'nogo samoopredelenija: uceb. posobie dlja stud. vyssh. uceb. zavedenij [Psychology of professional self-determination] / E.A. Klimov. – 4-e uzd., ster. – M.: Izdatel'skij dom «Akademija», 2010. – 304 s.
  20. Satonina N. N. Psihologija otvetstvennogo professional'nogo povedenija lichnosti [The psychology of the person in charge of professional conduct] : avtoref. dis. na poluchenija nauch. stepeni kand. psihol. nauk : spec. 19.00.05 “Social'naja psihologija” / Satonina Nelja Nikolaevna ; Samarskij gos. ped. un-t. – Samara, 2005. – 20 s.
  21. Tkachov A.V. Problema profesijnoï vidpovidal'nosti osobistosti v psihologii [The problem of Professional Responsibility personality psychology] / A. V. Tkachov // Problemi ekstremal'noï ta krizovoï psihologii : zb. nauk. prac' / gol. red. Pereligina L. A. – Harkiv : UCZU, 2010. – Vip. 8. – S. 395–400.
  22. Fajer Olena Anatoliivna. Ponnattja profesijnoï vidpovidal'nosti ta pidstavi її viniknennja [The concept of professional responsibility and the reasons for its occurrence] / O. A. Fajer // Forum prava. – 2009. – № 3. – S. 627–633.
  23. Shherban Tetjana Dmitrivna. Vidpovidal'nist' osobistosti jak chinnik gotovnosti do profesijnoï dijat'nosti [The responsibility of the individual as a factor of readiness for professional activities] / T. D. Shherban, V. V. Rajko // Naukovij visnik Mikolaïvs'kogo derzhavnogo universitetu imeni V. O. Suhomlins'kogo. Ser. : Psihologichni nauki. – 2013. – T. 2, Vip. 10. – S. 335–341

Shevchenko, N.F., Kroshka, N.P. Characteristic of the professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space technology. The article is devoted to the analysis of the features of the professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space technology as a significant indicator of a specialist’s professional activity. The importance of researching of the professional responsibility of specialists of the aviation and rocket-and-space technology has been justified. The gist of the “professional responsibility” concept has been examined; its features have been accentuated. Professional responsibility is considered as a personality’s property that reflects a subject’s attitude to its content and results, to the other subjects and to the own self in the professional activity. Particularities of the professional activity of a specialist of the aviation rocket-and-space technology have been learnt. Necessity of forming of the professional responsibility of a future specialist’s of the aviation and rocket-and-space technology has been reasoned. The formed professional responsibility can be considered as a guarantee of the

professional suitability, competence and success in the professional activities. Basic functions, typical tasks, particularities of the professional activities of a specialist of the aviation and rocket-and-space technology have been reviewed. Particular qualities of the specialist's professional responsibility have been characterized. Professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space technology is defined as a broad, integrative property of a personality that fixes the degree of formation of the entire complex of the personality's important professional and individual psychological qualities; the presence of the qualities ensure the success in performing professional activities.

Keywords: professional responsibility, professional responsibility of the aviation and rocket-and-space technology specialist, professional activity, educational and qualification characteristics of a specialist of the aviation and rocket-and-space technology, production technician, engineer of the specialty "Aviation and rocket-and-space technology".

УДК 159.955.1:316.473-053.9

СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Н.Ф. Шевченко

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com

Н.О. Стадніченко

магістрант спеціальності «Психологія»
Запорізький національний університет
gewsser@gmail.com

Шевченко Н.Ф., Стадніченко Н.О. Соціальна перцепція людей похилого віку. У статті досліджено особливості соціальної перцепції осіб похилого віку як наслідок вікових змін та середовищних впливів. Розглянуто сутність поняття «соціальна перцепція», вказано на його обумовленість психофізіологічними та соціально-психологічними чинниками. Схарактеризована життєва ситуація літньої людини, значення ейджизму, соціальної ексклюзії, бідності та фізіологічних змін у її становленні. Обґрунтовано важливість вивчення змісту та динаміки змін процесів соціального пізнання у старших вікових групах. Подано результати емпіричного дослідження особливостей соціальної перцепції в осіб похилого віку в їх зіставленні з наявним рівнем психологічного добробуту досліджуваних. Викладено результати аналізу отриманих даних з урахуванням гендерного розподілу вибірки та наявного рівня розвитку невербального інтелекту. Статистичний аналіз отриманих даних засвідчив наявність зв'язку між показниками невербального інтелекту, рівнем психологічного добробуту та особливостями сприйняття соціальної дійсності.

Ключові слова: соціальна перцепція, старіння, похилий вік, ейджизм, соціальна ексклюзія, життєва ситуація, суб'єктивне благополуччя.

Шевченко Н.Ф., Стадніченко Н.А. Социальная перцепция лиц пожилого возраста. В статье исследованы особенности социальной перцепции лиц пожилого возраста как следствие возрастных изменений и средовых воздействий. Рассмотрена сущность понятия «социальная перцепция», указано на его обусловленность психофизиологическими и социально-психологическими факторами. Охарактеризована жизненная ситуация пожилого человека, значение ейджизму, социальной эксклюзии, бедности и физиологических изменений в ее становлении. Обоснована важность изучения содержания и динамики изменений процессов социального познания в старших возрастных группах. Представлены результаты эмпирического исследования особенностей социальной перцепции у лиц пожилого возраста в их сопоставлении с имеющимся уровнем психологического благополучия испытуемых. Изложены результаты анализа полученных данных с учетом гендерного распределения выборки и имеющегося уровня развития невербального интеллекта. Статистический анализ полученных данных засвидетельствовал наличие связи между показателями невербального интеллекта, уровнем психологического благополучия и особенностями восприятия социальной реальности.

Ключевые слова: социальная перцепция, старение, пожилой возраст, ейджизм, социальная эксклюзия, жизненная ситуация, субъективное благополучие.

Постановка проблеми. В умовах демографічного постаріння населення, відсоток людей похилого віку в суспільстві стає все більшим. За рахунок стигматизації та, відповідно, соціальної ексклюзії, людина за досягнення літнього віку виявляється відсунутою на периферію суспільного життя. В ситуації виключення старої людини з більшості сфер суспільної взаємодії, притаманні їй уявлення та переконання виявляються виключеними з культурного середовища, оскільки вона не є активним учасником соціальних комунікацій. Дані більшості досліджень, присвячених вивченню вікових особливостей соціальної перцепції, відображають уявлення молодших вікових груп про старіння та старість, що обумовлює актуальність вивчення особливостей соціальної перцепції саме старшої вікової групи — людей похилого віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою проблеми старіння та старості, стигматизації, ейджизму, бідності та суспільних практик займалися зарубіжні та вітчизняні вчені: Б. Ананьєв (людина та навколишнє середовище, зміни в особистості людини у зв'язку з біологічними та соціальними процесами); Е. Балабанова (соціально-економічна залежність літніх людей); П. Бергером (комунікативна природа стигматизації); Г. Бекером (його погляди створили основу для теорії етикетування); І. Гофманом (розробляв уявлення про стигму та стигматизацію, її «зовнішній» по відношенню до людини характер); І. Гуровичем (досліджував стигматизаційні уявлення працівників медичних закладів); І. Кемпер (відчуження поколінь); О. Красновою (ейджизм); Н. Смелзер (вік та соціальна структура, проблеми людей похилого віку); А. Толстих (старіння у сучасному світі); В. Фортунатова (старість як культурно-психологічний феномен); М. Фуко (автор теорії «дескурсивної влади», основні праці пов'язані з поясненням механізмів функціонування суспільства); R. Haghghat (розробляв концепцію стигми та її зв'язків); Дж. Хомансом (автор теорії соціального обміну); І. Шаповаленко (соціальна ситуація розвитку у період старості). Отже, було створено теоретичне підґрунтя для розуміння процесу старіння, особливостей його перебігу та обумовленості біологічними і соціальними факторами. Було описано особливості соціально-економічного становища літньої людини у сучасному суспільстві, можливі впливи обставин її життя на особистісні зміни. Водночас, оскільки дослідження проводилися у різні часові періоди та у різних культурних середовищах, наразі немає цілісного уявлення про період «третього віку» та специфіку життєвої ситуації старої людини, можливості для її особистісного розвитку. Недостатньо вивченими залишилися і суб'єктивні уявлення літньої людини, у тому числі, репрезентація суспільної реальності та особливостей взаємовідносин до яких вона залучена.

Мета статті – презентувати результати теоретичного та емпіричного вивчення особливостей соціальної перцепції в осіб похилого віку.

Виклад основного матеріалу досліджень з обґрунтуванням отриманих результатів. У науковій психологічній літературі соціальна перцепція визначається як процес сприйняття, розуміння та оцінки людиною іншого соціального об'єкту (іншої людини, самої себе, групи людей, соціальної єдності). По-іншому цей процес називається «соціальним пізнанням» (social cognition у межах когнітивного напрямку) (S.T. Fiske, B. Malle, J. Valsiner) або «розуміння людини людиною» (О. Бодальов). Соціальна перцепція включає в себе не лише власне перцептивні процеси, але й мислення, пам'ять, інтелект [6]. Дослідники зазначають, що термін «соціальна перцепція» є не досить вдалим, оскільки процес соціального пізнання не є виключно перцептивним, втім більш вдалого позначення явища наразі немає [4].

Соціальна перцепція включає в себе такі механізми: 1) сприйняття зовнішності і поведінки іншої людини; 2) сприйняття внутрішнього світу людини, тобто її соціально-психологічних характеристик. Здійснюється це за допомогою механізмів емпатії, рефлексії, атрибуції, ідентифікації та стереотипізації. Можливості розуміння іншої людини залежать від рівня розвитку уявлень людини про себе саму (Я-концепція) та про партнера по спілкуванню (Ти-концепція), про групу до якої людина належить, або вважає, що належить (Ми-концепція) [7]. Соціальна перцепція може вивчатися через розгляд процесуального або змістовного компоненту процесу. Ми розглядаємо саме змістовний компонент, оскільки вивчаються атрибуції характеристик соціальним об'єктам [4, 7, 12].

Вивчення соціальної перцепції осіб похилого віку доцільно розпочати з характеристик цього віку та особливостей соціальних уявлень пов'язаних з ним, оскільки вони створюють суттєвий вплив на перебіг та зміст психічних процесів людини через зміну її фактичної життєвої ситуації.

Перш за все, варто зазначити, що старіння та старість не є сталими, фіксованими поняттями. Уявлення про «вік старості» змінювалося протягом історичного часу та здебільшого було обумовлено соціальними чинниками, тобто особливостями організації суспільства – умовами проживання, які впливали на загальну тривалість життя, та рівнем економічного розвитку – потреби ринку праці, кваліфікація необхідна для задоволення цих потреб. Поняття «літній вік» раніше мало значення неспроможності виконувати певну працю нарівні з іншими, і лише у 1930 році у зв'язку з пенсійним забезпеченням його почали відраховувати з 65 років. На цьому етапі «літній вік» вже не є безпосередньо пов'язаними із функціональними можливостями людини [8].

Відповідно до наявної організації суспільного життя виникає і так званий «віковий статус», який відображає поширені уявлення про типові характеристики людини певного віку але не реальні

функціональні зміни її організму [21]. Зміст вікового статусу обумовлений суспільною реальністю (наявна соціальна організація), а приводом для категоризації людини на підставі віку є зовнішні маркери (стан волосся, шкіри, поведінка тощо). Віковий статус є важливим орієнтиром для вибору способу взаємодії із людиною у будь-якому суспільстві.

Особливість вікового статусу полягає у тому, що він не є очевидним для самої людини, вона досліджує свій віковий статус у ситуації взаємодії із іншими людьми, із цим пов'язано і те, що відкриття власної старості починається через усвідомлення зміни поведінки інших, а не тільки через спостереження власне фізіологічних змін [21].

Віковий статус людини похилого віку визначається через поширені у суспільстві уявлення про типову особистість людини цього віку у суспільстві, а отже на базі стереотипізації. Оскільки у сьогоденні панують ідеали енергійності та молодості, старість описується негативно, як період життя насичений якостями протилежними до тих, які вважаються еталонними. Найчастіше старість асоціюється із неміччю та залежністю, а отже коли зовнішні ознаки людини дозволяють категоризувати її як літню, із нею починають обходитися як із соціально неповноцінною, а отже, вона зазнає стигматизуючого впливу [18].

Старінню супутній поступовий спад функціональних можливостей організму, але він не має тих драматичних рис, яких він набуває в ейджистських уявленнях, які узагальнюють усі існуючі варіанти зниження можливостей людини, створюючи хибне уявлення, що в такому вигляді вони зустрічаються у кожній старій людини. А отже, перейдемо до розгляду психофізіологічних змін у процесі старіння. Насамперед, до них відноситься зниження реактивності кори головного мозку, яка має різний ступень вираженості в залежності від поєднання факторів нейродинамічного типу та статевих диморфізму [3, с.173-177]. До загальновікових явищ старіння біоелектричної активності головного мозку науковці відносять послаблення рухливості нервових процесів [3, с.177-178]. У дослідженнях вказується на послаблення гальмівних (розвиток позамежного гальмування, яке ускладнює комплексне реагування) та інертності, переважно, збуджувальних процесів (поява труднощів у виробленні та згасанні умовних рефлексів) [3, с.178-179]. Зазначається, що зниження тону кори головного мозку проявляється у зниженні психічної та фізичної енергії, швидкій втомлюваності, втраті працездатності, труднощі у стримуванні імпульсів, гальмуванні швидкості сприйняття, грубості психомоторних актів, сонливості. Від інертності фіксованої установки залежать також стереотипія, персеверація та поява різноманітних шаблонів. Однак, результати досліджень установки у старшій віковій групі дали можливість виявити, що вікові зміни приймають різний вигляд в залежності від базового нейродинамічного типу людини [3, с.181-184], а отже на зміни у функціональних можливостях людини під час старіння значною мірою впливають індивідуальні фактори.

Окрім власне вікових змін виокремлюють і зміни пов'язані із половим диморфізмом та зниженням секреції статевих гормонів. Наразі відсутнє цілісне уявлення про зміни спровоковані гормональними факторами в особистості літньої людини, однак зіставлення результатів дослідження вікових змін та перебігу психічних процесів під час клімактеричного періоду дають змогу припустити, що ригідність значною мірою може бути обумовленою саме статевими, а не власне віковими факторами [3].

Оскільки спад функціональних можливостей під час старіння є поступовим, літня людина починає помічати зміну свого вікового статусу саме через зміну поведінки інших щодо неї; через дії, які передбачають обмеженість її фізичних та розумових можливостей (так званий *overaccommodation syndrome*, наслідком якого є інфантилізація, зниження самооцінки та збільшення рівня залежності літньої людини). Оскільки поведінка інших стосовно будь-якої людини є для неї важливим маркером для визначення напрямку зміни своєї поведінки та уявлення про власне Я, стигматизаційний вплив з боку суспільства визначає зміни, які відбуваються в особистості літньої людини під впливом соціальних упереджень. Оскільки стигматизаційні уявлення є високо інституціоналізованими у сучасному українському суспільстві, то фактичні дії суспільної більшості на підставі цих уявлень є дискримінаційними діями, та описуються терміном «ейджизм» (дискримінація на підставі вікової ознаки) [11]. Важливою відмінністю дискримінації від стигматизації та негативної стереотипізації є те, що останні дві категорії позначають лише наявність упередженого ставлення, у той час як дискримінація має дві додаткові ознаки: 1) вона є виразом упередження у формі певної реальної дій

та 2) дискримінація як така можлива лише за умови інституціоналізації ейджистських уявлень, оскільки вона є системним впливом, а не виразом особистого невдоволення окремої людини з обумовлених індивідуальною історією причин.

Негативна стереотипізація та дискримінація літніх людей є глибоко вкоріненими у сучасному суспільному житті, тобто, вони інтеріоризуються кожною людиною у процесі її соціалізації та, як наслідок, не усвідомлюються нею. Отже, суспільством ейджизм не виокремлюється як проблема і не дискутується. Іншим наслідком інтеріорізації ейджистських уявлень є непомітність стигматизації для особи, що піддається стигматизаційному впливу. Вона бачить такі дії обґрунтованими і правомірними, для їх виправдання використовуються поширені у суспільстві стигматизуючі твердження (на кшталт «що старе, що мале», «вже вік такий» тощо), які апелюють до уявлення про старість як про період немочі та залежності, репрезентують літню людину як тягар для суспільства та, у деяких випадках, родини.

Геронтологічний ейджизм призводить до соціальної ексклюзії літніх людей та справляє реальний вплив на зміну їх життєвої ситуації. Порушується взаємодія старших та молодших вікових груп, а отже у суспільстві переважають інтереси та уявлення притаманні молодшій частині суспільства, у той час як літні люди опиняються на периферії громадського життя. Такі соціально-психологічні процеси помічаються у більшості сучасних країн. Іноді відчуження поколінь знаходить вираз у створенні окремих містечок для проживання літніх людей (за власним бажанням), що дало підставу для дискусії про появу нових гетто у найбільш розвинених країнах світу. Утім, таке рішення наразі не є найбільш поширеним і існують приклади створення літніми людьми організацій активістської спрямованості, орієнтованих на розширення кола спілкування та ініціювання, впровадження змін у життя людей «третього віку» [10, 18].

Для особистості старіння є значущим, оскільки пов'язане з низкою негативних переживань (інтеріорізовані ейджистські уявлення та, як наслідок, неприйняття або ускладнення прийняття власних старіння та старості; побоювання самотності, хвороб, залежності та смерті) процесом, до якого вона може бути більше або менше підготовленою (це залежатиме від сформованого в неї образу старіння та очікувань від власної старості, ступеня вкоріненості ейджистських уявлень, конкретних життєвих обставин тощо). Значущою віхою у цьому процесі є вихід на пенсію та супутній йому зміни соціального статусу, матеріальних статків, звуження кола спілкування та необхідність реорганізації власного життя [16, 17, 19]. Бідність заважає літній людині підтримувати притаманний суспільній більшості спосіб проведення вільного часу та бути активним споживачем матеріальних та нематеріальних благ, а отже виключається взаємодія з іншими віковими групами і у рекреаційній сфері. Власне, бідність справляє значно ширший вплив на особистість літньої людини, через фактичну зміну обставин її життя, що сприяє поступовій появі у літньої людини рис, які є характерними для людини у тривалій ситуації бідності [5, 8, 13].

Соціальна ексклюзія, ейджизм та бідність призводять до змін в особистості літньої людини, які модифікуються за рахунок певного (у кожному окремому випадку – індивідуального) зниження функціональних можливостей організму. Фактично, життєва ситуація літньої людини у більшості сучасних країн є вкрай несприятливою а її психологічний розвиток зазнає суттєвих обмежень. За рахунок звуження кола спілкування, та незадіяності у суспільно-важливих сферах життя, літня людина залишається необізнаною щодо досвіду, який є загальним для суспільної більшості, її середовище взаємодії суттєво відрізняється від середовища взаємодії більшості людей, що справляє вплив на її психологічне благополуччя та фактичну можливість до зміни її актуального життєвого становища.

Отже, аналіз літератури показав, що психофізіологічні зміни та зміни життєвих обставин літньої людини сприяють специфічним змінам в її особистості: впливають на перебіг психічних процесів на фоні зростаючого відчуження від суспільного життя із усвідомленням необхідності надати оцінку попередньому життю та розумінням важкості внесення змін до актуального становища у майбутньому. Таким чином, рівень задоволеності власним життям та його конкретні обставини справляють вплив на сприйняття навколишнього середовища та оцінку, яка йому надається і особливості соціальної перцепції людини похилого віку залежатимуть як від її психофізіологічного функціонування, так і від попереднього досвіду, наявних в неї можливостей до внесення реальних змін.

Переходячи до емпіричного дослідження особливостей соціальної перцепції в осіб похилого віку, можна припустити наявність зв'язку між змістовними компонентами соціальної перцепції та рівнем наявного психологічного добробуту, який відображає уявлення про оточуюче середовище та ставлення до актуальної життєвої ситуації на базі наявної ситуації та набутого досвіду.

Для вивчення було обрано уявлення про широку соціальну сферу, оскільки особливості життєвої ситуації літніх людей давали можливість припустити, що їх бачення суспільного життя може значущим чином відрізнятися від уявлень молодших вікових категорій. Для того, щоб виключити викривлення отриманих даних через розбіжності у рівні інтелектуального розвитку досліджуваних було використано Стандартні прогресивні матриці Дж. Равена, а можливі прояви гендерних особливостей контролювалися за допомогою методики «Маскуліність — Фемінність» С. Бем. Психологічне благополуччя та самоприйняття вивчалися за допомогою «Шкали психологічного добробуту» К. Ріфф (Т. Шевеленкова, Т. Фесенко), які мають ряд базових шкал: «позитивного ставлення», «автономії», «управління середовищем», «особистісний розвиток», «цілі в житті», «самоприйняття», «психологічний добробут»; та 3 додаткові шкали: «баланс афекту», «осмисленість життя», «людина як відкрита система»; з метою вивчення особливостей соціальної перцепції осіб старечого віку біло використано «Шкалу прийняття інших» В. Фейя, «Шкалу ворожості» У. Кука — Д. Медлей, «Шкалу доброзичливості» Д. Кемпбелла, «Шкалу довіри» М. Розенберга та «Шкалу маніпулятивного ставлення» Т. Банта.

У якості досліджуваних виступали особи похилого віку, які перебувають на пенсії упродовж десяти і більше років, оскільки метою дослідження було оцінити особливості соціальної перцепції в осіб, які протягом тривалого часу є «звільненими від соціальних зобов'язань». Загальна кількість досліджуваних становила 20 осіб, з них 2 чоловічої статі; середній вік досліджуваних — 73.4 роки. За умовами проживання та характером попереднього трудового життя група є гетерогенною, а отже не було можливості для зіставлення отриманих результатів на базі цих двох показників. Тим не менш, досліджувана група має декілька специфічних особливостей, які не дозволяють вважати отримані результати характерними для цього віку в цілому: 1) усі досліджувані перебувають на пенсії від 10 років і більше; 2) вони є фізично активними; 3) усі учасники виявили бажання взяти участь у дослідженні, а отже їм притаманні певні особистісні особливості, які є специфічними саме для них і впливатимуть на отримані результати.

Як вже зазначалося раніше, для оцінки рівня інтелектуального розвитку досліджуваних використовувалися Стандартні прогресивні матриці Дж. Равена, які дозволяють оцінити рівень розвитку невербального інтелекту, який є найбільш вразливим для вікових змін (Д. Векслер). Середній показник IQ досліджуваної групи становить 71 бал (мінімальний — 65 та максимальний — 84 бали), що відповідає низькому рівню розвитку невербального інтелекту. Отже, у відповідності до уявлення про сутнісну відмінність інтелекту людини похилого віку від інтелекту молодшої людини, за умови зниження невербального інтелекту (тобто, розумової готовності до навчання та вирішення нових задач), людина у більшій мірі спиратиметься на спроможність справлятися з широким кругом знайомих задач (тобто, на набутий життєвий досвід) (М. Александрова). А отже, відповіді носитимуть менш гнучкий та більш узагальнюючий характер із випущенням окремих деталей.

Відповідно до даних отриманих при використанні методики «Маскуліність — Фемінність» С. Бем, серед досліджуваних 6 осіб мають маскуліний гендер (з них 2 чоловіки), інші — фемінний. Тобто, у цій групі не було виявлено тенденції то андрогінності, яка вважається типовою для старших вікових груп.

За результатами методики «Шкали психологічного добробуту» К. Ріфф (Т. Шевеленкова, Т. Фесенко) вимірювався ступінь виразності показників за базовими показниками психологічного добробуту. Показники за усіма шкалами, окрім шкали «особистісного розвитку», перебували у межах середнього рівня із тенденцією до низького. Це дозволяє характеризувати досліджуваних як таких, які мають задовільні стосунки з оточуючими та виявляють турботу по відношенню до них («позитивне ставлення» 57 б), самостійно регулюють свою поведінку, зважаючи на зауваження інших («автономія» 53 б), контролюють власну зовнішню діяльність та створюють обставини для задоволення власних потреб («управління середовищем» 58 б), не мають цікавості до нових можливостей, помічають незначні зміни у власній особистості («особистісний розвиток» 55 б), мають подальші цілі та почуття наявності сенсу власного життя («цілі в житті» 55 б), приймають власну

особистість з її позитивними та негативними рисами («самоприйняття» 53 б). А отже, рівень суб'єктивного відчуття психологічного благополуччя респондентів є середнім із тенденцією до низького («психологічний добробут» 335 б), що відображається кожним з показників даної методики.

За результатами вивчення особливостей змістовних компонентів соціальної перцепції осіб похилого віку було виявлено схильність до прийняття інших з усіма їх позитивними та негативними якостями («прийняття інших» 46 б), середні із тенденцією до низької показники за шкалами «агресивності» (29 б) та «ворожості» (16 б), у той час як за шкалою «маніпулятивного ставлення» група має середні показники із тенденцією до високих (70 б.), середній бал за «шкалою довіри» (2 б.), та високий за «шкалою доброзичливості» (5 б). Таким чином, досліджувані не виявляють помітних ворожості та агресивності у своєму ставленні до оточуючих (та людства в цілому), однак вони схильні до частішого маніпулювання поведінкою інших людей. Водночас, прагнуть до прийняття інших з усіма притаманними їм особливостями та мають довіру до оточуючих людей, ставляться до них доброзичливо.

За результатами проведеного статистичного аналізу отриманих даних (t - критерій Стьюдента для пов'язаних вибірок) було отримано свідчення про наявність зв'язку між рівнем інтелектуального розвитку людини та показниками за усіма іншими шкалами, окрім «шкали маніпулятивного ставлення» (t = 0.3).

Показники за шкалами «агресивність», «ворожість» та «маніпулятивне ставлення» були пов'язані із усіма шкалами, які характеризують психологічний добробут людини, у той час, як «цинізм» був пов'язаний лише із «позитивним ставленням» (t = 6), «управлінням середовищем» (t = 4.1), «особистісним розвитком» (t = 3.1) та «цілями в житті» (t = 3.5), що узгоджується із наявними у науковому середовищі уявленнями про прояв цинізму як наслідок відсторонення від наявної життєвої ситуації, відмови від намагань до внесення будь-яких змін (а отже, появи почуття безпорадності, неможливості контролювати власне життя) та переорієнтацією на минуле (Т. Немчін). Між показниками шкал «прийняття інших» та «особистісний розвиток» (t = 0.1), також був наявним зв'язок, що може бути обумовлено тим, що прийняття інших може виступати одним з компонентів особистісного зростання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проблема соціальної перцепції в осіб похилого віку є актуальною, оскільки умови широкої розповсюженості в українському суспільстві негативної стереотипізації старості та старіння, соціальної ексклюзії і бідності осіб «третього віку» сприяють викривленню процесу пізнання та розуміння іншої людини старшою віковою групою.

Проведене емпіричне дослідження показало, що особливості соціальної перцепції осіб похилого віку носять відбитки вікових особливостей та специфічності соціально-психологічного становища людини у похилому віці. Зниження рівня невербального інтелекту є одним з проявів вікових змін, який має фізіологічні та психологічні причини, – зниження тону кори головного мозку та рівень навантаження функції упродовж попереднього життя людини. Інтелект людини є важливою складовою її психічного життя, яка впливає на перебіг інших психічних процесів, що у дослідженні було зафіксовано наявність зв'язку між показником інтелектуального розвитку та іншими показниками, які характеризують психологічний добробут людини та її ставлення до оточення. Виявлено зв'язок між показниками психологічного добробуту та характеристиками актуальної життєвої ситуації людини, її попереднім досвідом, а також зі змістовними компонентами соціальної перцепції, такими як прийняття інших, довіра до людей, доброзичливість, ворожість, маніпулятивне ставлення, цинізм. Перспективою дослідження можна вважати розробку проблеми змістовного компоненту соціальної перцепції старших вікових груп та особливостей змін спровокованих віковими особливостями і середовищними впливами, вивчення їх динаміки.

Список використаних джерел

1. Агеев В.С., Андреева Г.М. Специфика подхода к исследованию перцептивных процессов в социальной психологии / Социальная психология. Хрестоматия. Сост. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. М.: Аспект Пресс, 2003. - 475 с.
2. Александрова М.Д. Очерки психофизиологии старения : научное издание / М.Д. Александрова. Л.: Изд-во Ленинградского Ун-та, 1965. - 112 с.
3. Ананьев С.Л. Человек как предмет познания / С.Л. Ананьев Л. : Изд-во Ленинградского Ун-та, 1968. – 339 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. 5-е изд., испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2007. - 363 с.
5. Бабак І.М. Бідність як критерій оцінювання рівня життя населення / І. М. Бабак // Соціальні технології: актуальні

- проблеми теорії та практики. – 2013. – вип. 57. – С. 41–48.
6. Бовуар С. Де Старость / Психология старости: Хрестоматия Сост. Д.Я. Райгородский, М.: БараХ-М, 2004. - 768с.
  7. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / Бодалев А. А. М.: Книга по Требованию, 2012. – 198с.
  8. Васютинський В. Колективізм носіїв бідності як стилю життя в контексті спільної діяльності / В. Васютинський // Серія: Психологічні науки. - Режим доступу до журн.: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=376.
  9. Калмыкова О.А. Социально-философский портрет бедных людей / О.А. Калмыкова // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. - Режим доступу до журн.: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-filosofskiy-portret-bednyh-lyudey>.
  10. Кемпер И. Можно ли научить надежде / И. Кемпер // Психология старости: хрестоматия. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2004. – С. 93 –114.
  11. Краснова О.В. «Мы» и «они»: Эйджизм и самосознание пожилых людей / О. В. Краснова // Психология зрелости и старения. – 2000. – №3 (11). – С.18-36.
  12. Курышева О.В. Проявление возраста в процессе социальной перцепции / О. В. Курышева // известия Волгоградского государственного педагогического университета №6 (60), 2011. – С.107-110.
  13. Момоток О.М. Дослідження бідності в Україні та шляхи її подолання / О. М. Момоток // Режим доступу до журн. - http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Apdup/2011_1/1-4-20.pdf.
  14. Немчин Т.А. Состояние нервно-психического напряжения. / Т.А. Немчин - Л. : ЛГУ, 1983.- 163 с.;
  15. Польшкина Т.М. Анализ показателя жизненной удовлетворенности у людей пенсионного возраста / Т.М. Польшкина, Т.С. Чуйкова // Вестник башкирского университета №3, Т.7, 2012. – С.1413 - 1415.
  16. Романычев И.С. Социальные стереотипы в отношении пожилых: противоречия и тенденции / И.С. Романычев // Среднерусский вестник общественных наук № 1, 2013. – С. 63-68.
  17. Сапожникова Т.И. Социогеронтологическая характеристика пожилого возраста и старения как этапа жизненного цикла / Т.И. Сапожникова // ученые записки забайкальского государственного университета. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа. №4 (63), 2015. – С. 166 - 171.
  18. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. / Н. Смелзер - М.: Феникс., 1994. – 688 с.
  19. Смірнова М. Актуальність проблеми стигматизації в сучасних суспільних процесах / М. Смірнова // Соціальні комунікації. - Режим доступу до журн.: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASPmeta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=psling_2014_16_34.
  20. Соколинская Е.В. Влияние гендерной идентичности на социально-психологическую адаптацию в пожилом и старческом возрасте / Е.В. Соколинская // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tendernoy-identichnosti-na-sotsialno-psihologicheskuyu-adaptatsiyu-v-pozhilom-i-starcheskom-vozzraste>.
  21. Толстых А. На старости лет / А. Толстых. // Психология старости: Хрестоматия / Ред. Д.Я. Райгородский. – Самара : Бахрах-М, 2004. – С. 3-33.
  22. Шаповаленко И.В. Социальная ситуация развития в пожилом возрасте / И.В. Шаповаленко // Психология зрелости и старения. № 6 (лето), 1999. – С. 27 – 31.
  23. Фортунатова В.А. Старость как культурно-психологический феномен / В.А. Фортунатова // Психология старости / Под ред. Д.Я. Райгородского. Самара, 2002.
  24. Kleinspehn-Anmerlahn Anna, Kotter-Gruhn Dana, Smith Jacqui Self-Perception of Aging: Do Subjective Age and satisfaction With Aging Change During Old Age? - Режим доступу до журн. - <https://experts.umich.edu/en/publications/self-perceptions-of-aging-do-subjective-age-and-satisfaction-with>.

References translated and transliterated

1. Ageev V.S., Andreeva G.M. Spetsifika podhoda k issledovaniyu pertseptivnykh protsessov v sotsialnoy psihologii [The specificity of the approach to the study of perceptual processes in social psychology] / Sotsialnaya psihologiya. Hrestomatiya. Sost. Belinskaya E.P., Tihomandritskaya O.A. M.: Aspekt Press, 2003. - 475 s.
2. Aleksandrova M.D. Ocherki psihofiziologii stareniya [Essays on the psychophysiology of aging]: nauchnoe izdanie / M.D. Aleksandrova. L.: Izd-vo Leningradskogo Un-ta, 1965. - 112 s.
3. Anan'ev S.L. Chelovek kak predmet poznaniya [Man as a subject of knowledge] / S.L. Anan'ev L. : Izd-vo Leningradskogo Un-ta, 1968. – 339 s.
4. Andreeva G.M. Sotsialnaya psihologiya [Social psychology]: Uchebnik dlya vysshikh uchebnykh zavedeniy / G.M. Andreeva. 5-е изд., испр. і доп. М.: Aspekt Press, 2007. 363 s.
5. Babak I.M. Bldnost' yak kriteriy otslnyuvannya rlvnya zhittya naselennya [Poverty as a criterion for assessing the standard of living of the population] / I. M. Babak // Sotsialni tehnologii: aktualni problemi teoriyi ta praktiki. – 2013. – вип. 57. – С. 41–48.
6. Bovuar S. De Starost [Old age] / Psihologiya starosti: Hrestomatiya Sost. D. Ya. Raygorodskiy, M.: Bara H-M, 2004. - 768s.
7. Bodalev A.A. Vospriyatie i ponimanie cheloveka chelovekom [The perception and understanding of the human person] / Bodalev A.A. M.: Kniga po Trebovaniyu, 2012. – 198 s.
8. Vasyutinskiy V. Kolektivizm nosliyiv bldnosti yak stilyu zhittya v konteksti spilnoyi diyalnosti [The collectivism of the media, poverty as a lifestyle in the context of joint activities] / V. Vasyutinskiy // Seriya: Psihologichni nauki. - Rezhim dostupu do zhurn.: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=376.
9. Kalmyikova O.A. Sotsialno-filosofskiy portret bednykh lyudey [Socio-philosophical portrait of the poor people] / O.A. Kalmyikova // Gumanitarniy vektor. Seriya: Pedagogika, psihologiya. - Rezhim dostupu do zhurn.: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-filosofskiy-portret-bednyh-lyudey>.

10. Kemper I. *Mozhno li nauchit nadezhde [Is it possible to teach hope]* / I. Kemper // *Psihologiya starosti: hrestomatiya*. – Samara: Izdatelskiy Dom BAHRAH-M, 2004. – s. 93 –114.
11. Krasnova O.V. «Myi» i «oni»: Eydzhizm i samosoznanie pozhylyih lyudey [«We» and «they»: Ageism and self-awareness of older people] / O.V. Krasnova // *Psihologiya zrelosti i stareniya*. – 2000. – #3 (11). – S.18-36.
12. Kuryisheva O.V. *Proyavlenie vozrasta v protsesse sotsialnoy pertseptsii [The manifestation of ages in the process of social perception]* / O.V. Kuryisheva // *izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta* #6 (60), 2011. - s.107-110.
13. Momotok O.M. *Doslidzhennya bldnosti v UkraYini ta shlyahi YiYi podolannya [The study of poverty in Ukraine and ways of its overcoming]* / O.M. Momotok // *Rezhim dostupu do zhurn.* - http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Apdup/2011_1/1-4-20.pdf
14. Nemchin T.A. *Sostoyanie nervno-psihicheskogo napryazheniya [The state of neuropsychic tension]* / T. A. Nemchin - L. : LGU, 1983.-163 s.
15. Polkina T.M. *Analiz pokazatelya zhiznennoy udovletvorennosti u lyudey pensionnogo vozrasta [The analysis of the index of life satisfaction in people of retirement age]* / T.M. Polkina, T.S. Chuykova // *Vestnik bashkirskogo universiteta* #3, T. 7, 2012. - s. 1413 - 1415.
16. Romanyichev I. S. *Sotsialnye stereotipy v otnoshenii pozhylyih: protivorechiya i tendentsii [Social stereotypes of the elderly: controversies and trends]* / I. S. Romanyichev // *Srednerusskiy vestnik obschestvennykh nauk* # 1, 2013. - s. 63 - 68.
17. Sapozhnikova T.I. *Sotsiogerontologicheskaya harakteristika pozhylogo vozrasta i stareniya kak etapa zhiznennogo tsikla [Sociogerontology characteristics of old age and aging as a stage of life cycle]* / T.I. Sapozhnikova // *uchenye zapiski zabaykalskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filosofiya, sotsiologiya, kulturologiya, sotsialnaya rabota.* #4 (63), 2015. - s. 166 — 171.
18. Smelzer N. *Sotsiologiya [Sociology]: per. s angl.* / N. Smelzer - M.: Feniks., 1994. - 688 s.
19. Smlrnova M. *Aktualnst problemi stigmatizatsiyi v suchasnih suspllnih protsesah [The urgency of the problem of stigmatization in contemporary social processes]* / M. Smlrnova // *Sotsialni komunikatsiyi. - Rezhim dostupu do zhurn.:* http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=psling_2014_16_34.
20. Sokolinskaya E.V. *Vliyanie gendernoy identichnosti na sotsialno-psihologicheskuyu adaptatsiyu v pozhylom i starcheskom vozraste [Influence of gender identity on socially-psychological adaptation in elderly and senile age]* / E.V. Sokolinskaya // *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena.* - *Rezhim dostupu:* <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tendernoy-identichnosti-na-sotsialno-psihologicheskuyu-adaptatsiyu-v-pozhylom-i-starcheskom-vozraste>.
21. Tolstyih A. *Na starosti let [In his old age]* / A. Tolstyih. // *Psihologiya starosti: Hrestomatiya* / Red. D. Ya. Raygorodskiy. – Samara : Bahrah-M, 2004. – S. 3-33.
22. Shapovalenko I. V. *Sotsialnaya situatsiya razvitiya v pozhylom vozraste [Social situation of development in old age]* / I. V. Shapovalenko // *Psihologiya zrelosti i stareniya.* # 6 (leto), 1999. – s. 27 – 31.
23. Fortunatova V. A. *Starost kak kulturno-psihologicheskii fenomen [Old age as a cultural and psychological phenomenon]* / V.A. Fortunatova // *Psihologiya starosti / Pod red. D.Ya. Raygorodskogo.* - Samara, 2002.
24. Kleinspehn-Anmerlahn Anna, Kotter-Gruhn Dana, Smith Jacqui *Self-Perception of Aging: Do Subjective Age and satisfaction With Aging Change During Old Age?* - *Rezhim dostupu do zhurn.* - <https://experts.umich.edu/en/publications/self-perceptions-of-aging-do-subjective-age-and-satisfaction-with>.

Shevchenko, N.F., Stadnichenko, N.A. Social perception in elderly people. The article deals with results of the study, which has been conducted to reveal features of social perception in elderly people. It takes into account both age-related and environmental changes in the sphere. Essential characteristics of social perception and its determinance with both psycho-physiological and socio-psychological spheres have been described. Social circumstances of aging, social exclusion, poverty and related psychological changes of social perception in elderly people have been mentioned. The meaning of the term «age status» and its impact on subjective experiencing of aging has been pointed out. The importance of studying elderly people's social perception in its dynamics has been emphasized. The results on the empirical study of social perception in elderly people have been analyzed due to their correspondence with the level of psychological well-being of participants. The results also have been compared according to the gender distribution and the level of participants' nonverbal intelligence. After statistical analysis of the obtained results correlations have been found between the level of intelligence, psychological well-being and the features of the social perception of participants. Based on the acquired data, problems for further studies of the problem have been proposed.

Keywords: social perception, ageing, young-old age, ageism, social exclusion, living condition, subjective well-being.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

М.В. Шипко

аспірантка кафедри практичної психології
Запорізького національного університету
shipko-m@mail.ru

Шипко М.В. Особливості розвитку етичної свідомості у студентському віці. Стаття присвячена висвітленню результатів емпіричного дослідження специфіки розвитку етичної свідомості у студентському віці. Встановлено, що показники розвитку етичної свідомості за окремими змінними її структурних компонентів (значень, смислів, чуттєвої тканини) демонструють певні відмінності в досліджуваних групах студентів різних курсів. Показано, що моральний розвиток студентів відповідає конвенціональному та постконвенціональному рівням (компонент «значення»); в досліджуваних переважає середній рівень розвитку совісності, ясності Я-концепції, прагнення до автономії, рефлексивності. Встановлено, що пріоритетними для студентської молоді виступають еґоїстичні цінності; моральні цінності універсалізму та безпеки не є актуальними. Виявлено, що індивідуальні значення понять етичного простору у свідомості студентів всіх курсів визначаються смисловим навантаженням за фактором оцінки, що вказує на оцінність мислення, нестабільність моральних переконань, цінностей, якостей.

Ключові слова: етична свідомість, моральний розвиток, совісність, моральні цінності, ясність Я-концепції, прагнення до автономії, рефлексивність, сприйняття категорій етики.

Шипко М.В. Особенности развития этического сознания в студенческом возрасте. В статье представлены результаты эмпирического исследования специфики развития этического сознания в студенческом возрасте. Установлено, что показатели развития этического сознания по отдельным составляющим ее структурных компонентов (значениям, смыслом, чувственной ткани) демонстрируют различия в исследуемых группах студентов разных курсов. Показано, что моральное развитие студентов соответствует конвенциональному и постконвенциональному уровням (компонент «значение»); у респондентов преобладает средний уровень развития совестливости, ясности Я-концепции, стремления к автономии, рефлексивности. Установлено, что приоритетными для студенческой молодежи выступают эгоистические ценности; моральные ценности универсализма и безопасности не являются актуальными. Сделан вывод о том, что индивидуальные значения понятий этического пространства в сознании студентов всех курсов определяются смысловой нагрузкой по фактору оценки, что указывает на оценочность мышления, нестабильность моральных убеждений, ценностей, качеств.

Ключевые слова: этическое сознание, моральное развитие, совестливость, моральные ценности, ясность Я-концепции, стремление к автономии, рефлексивность, восприятие категорий этики.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація в Україні наразі є такою, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя постійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості особистості набуває особливої актуальності, адже саме етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу і відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах філософії етична свідомість вивчалась В.П. Кобляковим (взаємопроникнення моралі та етики в процесі культурно-історичного розвитку); П.А. Ландесманом, О.І. Титаренком (етико-філософське дослідження структур етичної свідомості); Ю.В. Согомоновим (становлення світоглядних уявлень); І.С. Коном (інтерналізація соціальних норм в культурно-історичному плані). У психологічній науці дослідженням етичної свідомості займалися: В.В. Турбан (особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі); А.В. Бездухов; (етична свідомість вчителя); Л.М. Антілогова (психологічні механізми розвитку етичної свідомості); Р. Мурхед, В. Хінслі (етична свідомість приватних та корпоративних юристів); Д. Перкінз (етична свідомість споживачів); Е. Амадо (розвиток етичної свідомості школярів). Теоретичні аспекти цього феномену висвітлено у дослідженнях Г.О. Балла (аналіз взаємодії добра і зла у соціальній поведінці); Ю.М. Швалба (рефлексивні характеристики свідомості у процесі діяльності цілепокладання); І.С. Булах; Р.В. Павелківа; М.В. Савчина (розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості).

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень окремих аспектів етичної свідомості особистості, у наукових працях майже не приділяється специфіці розвитку етичної свідомості молоді в період підготовки у вищому навчальному закладі. Емпіричне дослідження зазначеного питання створить підстави для розробки практико-орієнтовних заходів цілеспрямованого розвитку етичної свідомості студентської молоді у системі вищої освіти.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей розвитку етичної свідомості в студентському віці.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Етичну свідомість можна розглядати як форму індивідуальної свідомості, що проявляється в осягненні моралі особистістю, рефлексії моральних (соціальних) норм, формуванні на цій основі власних поглядів і переконань.

Розвиток концепції свідомості О.М. Леонтьєва в системі теоретичних положень Н.Ф. Шевченко дозволяє розглядати структуру етичної свідомості в єдності трьох компонентів: чуттєвої тканини, значень та смислів – ядерних утворень етичної свідомості [6]. Трикомпонентна структура етичної свідомості представлена змістом, що відображає специфіку індивідуальної етичності та моральності: значеннями, які виражаються моральними нормами й категоріями; смислами, які виражаються особистісними цінностями, мотивами моральної поведінки, потребою в самоактуалізації; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття норм моралі, подій та вчинків [7].

Студентський вік охоплює періоди пізнього юнацтва та ранньої зрілості, коли оформлюються морально-етичні якості та рефлексивні уміння особистості. Саме у цей віковий період показники структурних компонентів етичної свідомості повинні сягати власного максимуму [4, с.378, 393].

Психодіагностичний інструментарій дослідження склали:

- методика вивчення рівня розвитку моральних суджень (авт. Л. Колберг, адапт. Л.І. Анциферової) для дослідження засвоєння моральних норм та категорій;
- «Шкала совісності» (авт. В.В. Мельніков, Л.Т. Ямпольський) задля з'ясування прийняття студентською молоддю соціальних норм і етичних вимог;
- методика для вивчення цінностей особистості (авт. Ш. Шварц, адапт. В.М. Карандашева);
- методика вивчення ясності «Я»-концепції (SCC) (авт. Дж. Кемпбелл) для дослідження еґо-ідентичності особистості;
- опитувальник міжособистісної залежності (авт. Р. Гіршфільд, адапт. О.П. Макушиної) з метою виявлення прагнення до автономії;
- методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (авт. А.В. Карпов);
- метод семантичного диференціала (авт. Ч. Осгуд, адапт. В.Ф. Петренка) для вивчення емоційного ставлення до категорій етики.

Дослідження особливостей розвитку етичної свідомості студентів здійснювалося на базі Національної металургійної академії України, Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара, Запорізького національного університету, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Вибірку респондентів склали студенти I–V курсів гуманітарних та технічних спеціальностей. Загальна кількість досліджуваних – 280 осіб віком 17–27 років, з яких 56 респондентів – на I курсі; 54 – на II; 56 – на III; 60 – IV; 54 – на V.

Розглянемо результати дослідження відповідно до структурно-змістової сутності етичної свідомості. У ході оцінки *засвоєння моральних норм та категорій* (компонент «значення») були проаналізовані моральні судження респондентів при розв'язанні ними моральної дилеми. Розподіл моральних суджень студентів відбувся на всіх трьох рівнях доконвенціональному, конвенціональному та постконвенціональному. Це зокрема:

– нульова стадія – еґоцентрична (домінантне судження: роблю, що мені приємно). Відповіді досліджуваних на цій стадії не зачіпали спроби розв'язання моральної дилеми, що, очевидно, вказує на небажання співпраці з предмету дослідження та особистісні особливості досліджуваних (лінь, небажання міркувати над морально-етичною проблематикою). Відсоток подібних відповідей виявився незначним, з тенденцією до зменшення їхньої кількості (3.12% на I курсі; 9.12% – на II; 3.91% – на III; 0.89% – на IV; 1.02% – на V).

– перша стадія – гетерономна (домінантне судження: треба підкорятися правилам, щоб запобігти покарання). Кількість подібних суджень виявилася найменшою на I курсі (1.2%),

найбільшою – у другокурсників (5.8%) та стабільною з III по V курси (2.6%; 2.68%; 2.3%). Відповіді такого типу можуть свідчити про загальну особистісну інфантильність досліджуваних, а також не до кінця оформлене власне ставлення студентів початкових курсів до безумовного підкорення правилам та покарання.

– друга стадія – гедоністична (домінантне судження: треба підкорятися правилам заради винагороди або особистої вигоди). Було встановлено поступове зменшення кількості подібних суджень (5.76% – на I курсі; 4.42% – на II; 2.08% – на III; 1.34% – на IV; 0.77% – на V).

– третя стадія – рольова (домінантне судження: дію таким чином, як від мене очікують оточуючі та щоб уникнути несхвалення). Судження цієї стадії відносяться до більш високого – конвенціонального – рівня, однак для означеної вікової аудиторії виявляються незрілими. Водночас, було зафіксовано значне зменшення відсоткового співвідношення таких суджень по мірі дорослішання студентів (33.81% – на I курсі; 3.87% – на II; 3.39% – на III; 1.35% – на IV; 3.33% – на V).

– четверта стадія – нормативна (домінантне судження: дію так, як велить закон, звичай та встановлені авторитети; уникаю подальше почуття провини). Виявлено, що подібні судження залишаються домінуючими в студентському віці (38.85% – на I курсі; 30.67% – на II; 25.78% – на III; 29.08% – на IV; 23.27% – на V). Зазначений факт може пояснюватися тим, що моральні судження респондентів залежать від соціального середовища, в якому вони перебувають та засвоюють моральні норми. Звідси впливає обов'язок перед церквою, необхідність любою ціною підкорятися закону.

– п'ята стадія – раціонально-релятивістська (домінантне судження: дію згідно з власними принципами, поважаю принципи інших та демократично прийнятий закон). Було зафіксовано стабільне та значне зростання кількості суджень цієї стадії (13.43% – на I курсі; 39.5% – на II; 53.91% – на III; 57.72% – на IV; 59.59% – на V), що свідчить про поступове засвоєння моральних норм студентською молоддю в процесі навчання, розширенні меж комунікації та засвоєнні нових соціальних ролей, набуття особистого життєвого досвіду.

– шоста стадія – духовно-універсалістська (домінантне судження: дію згідно з власними принципами совісті та загальнолюдськими принципами моральності). У висловлюваннях досліджуваних артикулюється пріоритет унікальних можливостей кожної людини перед соціальними нормами; міркування про етичні категорії. Незважаючи на нечисленність відсоткового співвідношення таких суджень, у порівнянні з нормативними та раціонально-релятивістськими, можна відзначити тенденцію до зростання (3.84% на I курсі; 6.63% – на II; 8.33% – на III; 6.94% – на IV; 9.72% – на V).

Підсумовуючи результати дослідження за методикою Л. Колберга можна зробити висновок, що моральні судження студентської молоді зазвичай здійснюються на конвенціональному та конвенціональному рівнях («нормативна» та «раціонально-релятивістська» стадії), що засвідчує соціалізованість цих осіб, високий рівень освіти (що постійно підвищується) та соціального статусу, великий інтелектуальний потенціал.

Перейдемо до аналізу особливостей розвитку компонента «*смисли*» етичної свідомості. Індикатором прийняття студентською молоддю *соціальних норм і етичних вимог* виступає *совісність*. У першокурсників виявлено найбільшу кількість досліджуваних із низьким рівнем совісності (10.71%). Ймовірно, на початковому курсі совість, як внутрішній моральний імператив поведінки особистості, ще не звільнена від механізмів зовнішнього соціального контролю, адже молоді люди тільки починають відчувати право самостійного морального вибору. На III курсі цей показник найнижчий – 3.57%.

Високий рівень совісності було зафіксовано в досить значної кількості студентів всіх курсів, однак ці показники незначно збільшуються від курсу до курсу. Виключення складають лише показники III курсу, де в 32.14% респондентів було відзначено високий рівень совісності. Такі результати можна пов'язати із здійсненням студентами квазіпрофесійної діяльності, розширенням меж спілкування, усвідомленням почуття громадського обов'язку, розвитком автономного морального мислення. Очевидно, що це – період найактивнішої розумової діяльності, з її постійним пошуком істинних критеріїв моральної поведінки і утворення справедливих стосунків з іншими.

В студентів всіх п'яти курсів переважає середній рівень розвитку совісності. Можна відзначити також тенденцію до збільшення цих показників (від 64.29% на I курсі – до 66.67% на V). Такі

результати можуть свідчити про те, що в більшій кількості студентів моральний розвиток особистості не зазнає значних якісних змін – моральної автономії, досягнення глибокої моральної рефлексії [3, с.275], хоча й вказує на прийняття ними соціальних норм і етичних вимог.

Перейдемо до аналізу наступної складової компонента «смисли» – *моральних цінностей універсалізму, доброти та безпеки*. Говорячи про місця моральних цінностей в ієрархічному ряді особистісних цінностей, слід відзначити, що цінність «доброта» отримала ранг 2 в студентів I та II курсів, а в студентів III, IV та V курсів – ранг 3. Цей факт вказує на високу значимість для молодих людей збереження і підвищення благополуччя близьких людей, забезпечення добробуту людей, з якими вони мають близькі контакти у щоденному спілкуванні. Цінність «безпека» виявилася найбільш значущою для студентів V курсу (ранг 2). Для студентів I та II курсів вона знаходиться на п'ятому місці, а для студентів III та IV курсів – на четвертому. Очевидно, що важливість означеної цінності, мотиваційна ціль якої гармонія і стабільність суспільства, безпека і здоров'я для себе і близьких, стає більш усвідомлюваною з віком. Результати дослідження свідчать про те, що в умовах теперішніх політичних подій молоді люди не почувають себе в безпеці, особливою стає потреба в національній безпеці, соціальному порядку та державній захищеності.

Цінність «універсалізм» також виявилася найбільш значущою для студентів V курсу, але отримала лише ранг 4 в ряді цінностей. Для інших курсів ця цінність знаходиться на 7-8 позиції. Отримані дані дають можливість вважати, що досліджувані (окрім останнього курсу навчання) не достатньо усвідомлюють важливість розуміння, толерантності, прийняття, захисту добробуту всіх людей та збереження природи. Зазначене може свідчити про небажання власного всебічного розвитку, неготовність оволодівати комплексом соціальних функцій дорослої людини, включаючи громадські, професійно-трудова, суспільно-політичні.

Отже, моральні цінності не є актуальними для сучасної студентської молоді (особливо для студентів молодших курсів), а пріоритетними виступають егоїстичні цінності (гедонізм).

Перейдемо до аналізу дослідження наступної складової компонента «смисли» – егоїдентичності, показником якої виступає *ясність Я-концепції*. В студентів I, III, IV курсів переважає середній рівень ясності образу себе (57.14%; 64.29%; 43.33% відповідно), а в студентів II та V курсів – середній, ближчий до високого (42.31%; 62.96%). Слід зазначити, що саме студенти II та V курсів показали найвищі результати: в деяких респондентів рівень ясності «Я»-концепції досягав украй високого рівня розвитку (3.85%; 3.7%).

Найменший відсоток відповідей був зафіксований в діапазоні украй низького рівня (3.33% на IV курсі) та середнього, ближчого до низького (14.29% – на I; 26.92% – на II; 21.43% – на III; 13.33% – на IV; 11.11% – на V).

Таку нестабільність показників можна пояснити тим, що типовий статус ідентичності (у нашому дослідженні ми розглядаємо ясність Я-концепції та ідентичність як тотожні поняття) для студентської молоді є «мораторій», коли молоді люди знаходяться в середині кризи ідентичності, поглинені у пошуку самих себе, обирають власний моральний кодекс та професійну роль [1].

Розглянемо результати вивчення наступної складової компонента «смисли» – *прагнення до автономії*. За результатами діагностики в досліджуваних всіх курсів переважає середній рівень прагнення до автономії (53.57% – на I; 51.85% – на II; 57.14% – на III; 70% – на IV; 74.07% – на V).

Отримані дані дозволяють сказати, що для молодих людей характерно відчувати себе досить емоційно незалежними від оточення, не піддаватися емоційному тиску та зовнішньому впливу інших людей, зокрема батьків та друзів. Зазначене сприяє здатності до оцінки певних ідей та цінностей, формуванню власних поглядів і переконань. Водночас, молоді люди не надто впевнені в особистій самоефективності [5], тобто в них не сформована система адекватних переконань про власну компетентність, вони не завжди здатні самостійно, усвідомлено робити значущі вибори та рішення, брати відповідальність, оцінювати та приймати можливі ризики, слідувати особистим цілям (поведінковий аспект автономності).

Перейдемо до представлення результатів оцінки останньої складової компонента «смисли» – *рефлексивності*. За результатами методики, в студентської молоді переважає середній рівень розвитку рефлексивності (53.57% – на I; 51.85% – на II; 60.72% – на III; 60% – на IV; 59.26% – на V). Це вказує на те, що студенти замислюються над власною поточною діяльністю, досить часто звертаються до аналізу того, що трапляється, схильні до самоаналізу в окремих життєвих ситуаціях (ситуативна

рефлексія). Іноді молоді люди аналізують та оцінюють події, що трапилися, мотиви, причини та помилки минулої діяльності й поведінки, замислюються над минулим взагалі та над собою в ньому (ретроспективна рефлексія). Найбільш характерним для студентів виявилось планування своєї поведінки та діяльності, орієнтація на майбутнє (перспективна рефлексія).

Порівняно із середнім рівнем, дещо нижче представлений низький рівень розвитку рефлексивності студентської молоді (35.72% – на I; 33.33% – на II; 32.14% – на III; 36.67% – на IV; 25.93% – на V). Високий рівень наявний в найменшій частині студентів (10.71% – на I; 14.82% – на II; 7.14% – на III; 3.33% – на IV; 14.81% – на V). Таке співвідношення показників зберігається незмінним від курсу до курсу. Очевидно, що хоча рефлексивність й виступає загальною віковою тенденцією розвитку особистості, вона складається стихійно, буває недосконалою, неповною, оскільки блокується захисними механізмами «Я», превалює тенденція до відтворення стереотипів [2].

Перейдемо до аналізу особливостей розвитку компонента «*чуттєва тканина*». Індикатором індивідуального сприйняття норм моралі, подій та вчинків виступає емоційне ставлення до категорій етики. Досліджуваним було запропоновано оцінити набір з 8 стимулів-понять, які були визначені з урахуванням емпіричних досліджень (А.В. Бездухов) та уявлення науковців щодо основних категорій етики (В.А. Малахов; М.Г. Тофтул; В.А. Канке; О.Є. Бродецький): *добро, вірність, обов'язок, гідність, відповідальність, правда, совість, справедливість*.

Шкальний та факторний аналіз показників за стимулами дозволив виявити, що індивідуальні значення понять етичного простору у свідомості студентів всіх курсів визначаються смисловим навантаженням за фактором оцінки. Зазначена перевага вказує на оцінність мислення респондентів, на нестабільність (нестачу сили та активності) власних моральних переконань, цінностей, якостей.

На III курсі було встановлено найемоційнішу позитивну реакцію на стимули-поняття («вірність», «відповідальність», «правда», «совість»), а також значне підвищення показників індивідуальних значень за факторами оцінки, сили й активності, порівняно з попередніми курсами. Зазначений факт може пояснюватися особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку у цей період життя. Так, цей період може характеризуватися як період найактивнішої розумової діяльності (на фоні здійснення квазіпрофесійної та професійної діяльності, розширення меж міжособистісних стосунків), розвитку автономного морального мислення, етичної та моральної рефлексії. Перед молодістю людиною постає пошук серед етичних понять та категорій, її гостро хвилюють моральні цінності та якості, які характеризують особистість. Саме це й сприяє посиленню емоційної реакції на етичні поняття.

На V курсі було виявлено зростання показників фактора оцінки за стимулами «добро» та «вірність». Позитивна динаміка спостерігалась й за фактором активності (поняття «відповідальність», «правда», «справедливість»). Зазначене свідчить про те, що в період студентства етична свідомість молодих людей наповнюється суб'єктивним смислом. У процесі морального розвитку особистісні смисли студентів зазнають трансформації, утворюються нові смисли, що забезпечує процес розвитку моральної та етичної свідомості.

Говорячи про фактор сили, слід зазначити, що зростання показників не відбулося за жодним стимулом-поняттям. За стимулом «справедливість» найвищі бали отримано в досліджуваних IV курсу. В інших випадках було зафіксовано зниження показників за фактором сили. Такі результати можуть пояснюватися тим, що вироблені власні моральні переконання, погляди та цінності ще не виступають для молодих людей фактором упевненості, вони усвідомлюють суб'єктивні обмежені можливості прояву і реалізації цих принципів в самостійному житті та діяльності.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Стаття презентує результати емпіричного дослідження етичної свідомості студентської молоді. Отримані дані засвідчили, що протягом усього періоду навчання у вищій школі відбувається певний особистісний розвиток студентської молоді за всіма структурними компонентами етичної свідомості – значеннями, смислами, чуттєвою тканиною. Очевидно, завдяки залучення молодих людей до все більш складних моральних стосунків, на базі стабільної участі у суспільній практиці та виконанні різних соціальних ролей, а разом з цим у зв'язку з посиленням світоглядних уявлень індивідуальна свідомість збагачується засвоєнням моральних норм, які згодом перетворюються у власні моральні принципи. Однак результати дослідження дозволяють зробити висновок, що цей процес відбувається дуже повільно, а деякі моральні норми і категорії не мають реального особистісного смислу для молодих людей.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається виділення рівнів розвитку етичної свідомості студентської молоді та розробка психологічних методів її розвитку.

Список використаних джерел

1. Заковоротная М.В. Идентичность человека: социально-философские аспекты / М.В. Заковоротная. – Ростов н/Д : СКНЦ ВШ, 1999. – 199 с.
2. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психол. журнал. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15-25.
3. Милтс А.А. Совесть / А.А. Милтс // Этическая мысль : Научно-публицистические чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 274–283.
4. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Вікторія Вікторівна Турбан ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2013. – 487с.
5. Чернобровкіна В.А. Психологія особистісної свободи : монографія / В.А. Чернобровкіна ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ: ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. – 489с.
6. Шевченко Н.Ф. Етична свідомість: філософсько-психологічний зміст / Н.Ф.Шевченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2015. – № 5. – С.120–124.
7. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість практичного психолога: структура та специфіка функціонування / Н.Ф. Шевченко // Психологія і суспільство: [теоретико-методологічний соціогуманітарний журнал] / [гол. ред. А.В. Фурман], 2009. – №4. – С. 167–180.

References translated and transliterated

1. Zakovorotnaja M.V. Identichnost' cheloveka: social'no-filosofskie aspekty [The identity of the personality: social and philosophical aspects] / M.V. Zakovorotnaya. – Rostov n/D : SKNTs VSh, 1999. – 199 p.
2. Leont'ev D.A. Psihologija svobody: k postanovke problemy samodeterminacii lichnosti [Psychology of freedom: to the problem of the self-determination of personality] / D.A. Leont'ev // Psykhol. zhurnal. – 2000. – Т. 21. – # 1. – P. 15 25.
3. Milts A.A. Sovest' [The Conscience] / A.A. Milts // Jeticeskaja mysl' : Nauchno-publicisticheskie chtenija. – M. : Politizdat, 1990. – P. 274–283.
4. Turban V.V. Stanovlennja etychnoi' svidomosti v ontogenezi: dys. ... d-ra psyhol. nauk: 19.00.07 [The formation of ethical consciousness in ontogenesis] / Viktorija Viktorivna Turban ; In-t psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukraїny, 2013. – 487p.
5. Chernobrovkina V.A. Psykholohiya osobystisnoyi svobody [Psychology of the personal freedom] : monohrafiya / V.A. Chernobrovkina ; Derzh. zakl. „Luhan. nats. un-t imeni Tarasa Shevchenka”. – Luhans'k : DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka”, 2012. – 489 p.
6. Shevchenko N.F. Etychna svidomist': filsofs'ko-psykholohichnyy zmist [Ethical consciousness: philosophical and psychological contents] / N.F. Shevchenko // Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya «Psykhologichni nauky». – 2015. – # 5. – P.120–124.
8. Shevchenko N.F. Profesijna svidomist' praktychnogo psihologa: struktura ta specyfika funkcionuvannja [Professional consciousness of practical psychologist: structure and specific of functioning]. Psyhologija i suspil'stvo, 2009, #4, pp. 167–180.

Shypko, M.V. Features of development of ethical consciousness at college age. The article presents the results of an empirical research of the specifics of students' ethical consciousness development. Rates of the different groups of students have demonstrated differences in the individual components of the structural components of the ethical consciousness (meanings, senses, sensual texture). It has been shown that the moral development of students of the different courses corresponds to the conventional and postconventional levels. The respondents of all courses have shown the average level of conscientiousness, self-concept clarity, the desire for autonomy, reflexivity. It has been established that the self-centered values are foreground for the students; moral values of universalism and security are not relevant. It has been concluded that the individual values of the ethical concepts in students' consciousness of all the courses are determined by the semantic load on the Evaluation factor. This fact may point to evaluative thinking, instability of moral beliefs, values and qualities. Results of the study have suggested that in the situation of inclusion of young people to more complicated moral relations, on the basis of a stable social practice, due to the strengthening of the ideological representations, individual consciousness is enriched by the assimilation of moral norms. These moral norms must be later converted to own moral principles. However, the results of research have suggested that this process is very slow, and some moral standards and categories have no real personal sense for the young man.

Keywords: ethical consciousness, moral development, conscientiousness, moral values, self-concept clarity, desire for autonomy, reflexivity, perception of the ethical categories.

УДК 159.92-055

РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ МЕТОДИКИ З ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Д.О. Шутько

здобувач кафедри психології
Запорізького національного університету

М.Г. Ткалич

доктор психологічних наук, доцент
Запорізький національний університет
mtkalych@gmail.com

Шутько Д.О., Ткалич М.Г. Розробка та апробація методики з визначення рівня професійної самоактуалізації особистості. Розробку опитувальника з визначення рівня професійної самоактуалізації персоналу було проведено на підставі теоретико-методологічного аналізу проблеми самоактуалізації, професійної самоактуалізації та самореалізації. Виокремлено наступні діагностичні критерії професійної самоактуалізації: мої професійні успіхи; цілеспрямованість професійної діяльності; креативність; професійний розвиток; поглиненість професійною діяльністю; професійна автономність; умови для професійної реалізації. За допомогою апробації опитувальника (n = 346) визначено, що він містить 1 шкалу, має високий рівень надійності (внутрішньої узгодженості), підкоряється нормальному розподілу, дозволяє визначити низький, середній та високий рівень професійної самоактуалізації особистості та якісно їх описати.

Ключові слова: професійна самоактуалізація, персонал організацій, діагностичні критерії, опитувальник, надійність.

Шутько Д.А., Ткалич М.Г. Разработка и апробация методики по определению уровня профессиональной самоактуализации личности. Разработку опросника по определению уровня профессиональной самоактуализации персонала была проведена на основании теоретико-методологического анализа проблемы самоактуализации, профессиональной самоактуализации и самореализации. Выделены следующие диагностические критерии профессиональной самоактуализации: мои профессиональные успехи; целеустремленность профессиональной деятельности; креативность; профессиональное развитие; поглощенность профессиональной деятельностью; профессиональная автономность; условия для профессиональной реализации. С помощью апробации опросника (n = 346) определено, что он содержит 1 шкалу, имеет высокий уровень надежности (внутренней согласованности), подчиняется нормальному распределению, позволяет определить низкий, средний и высокий уровень профессиональной самоактуализации личности и качественно их описать.

Ключевые слова: профессиональная самоактуализация, персонал организаций, диагностические критерии, опросник, надежность.

Постановка проблеми. Проблема самоактуалізації в професійній діяльності останні десятиліття активно розробляється науковцями, представниками різних теоретичних та методологічних підходів. Зацікавленість цією проблемою зумовлена, на наш погляд, тим, що саме в професійній діяльності можливо досягти максимального розкриття особистісного потенціалу особистості.

Результати досліджень, присвячених самоактуалізації, свідчать про те, що самоактуалізація в умовах професійної діяльності розглядається переважно як результат професійного самовизначення, як частина професійного розвитку професіонала, як важливий показник професійної ідентичності [2]. На наш погляд, феномен професійної самоактуалізації ґрунтовно описаний на теоретичному рівні, але потребує актуального вивчення за допомогою емпіричних досліджень, які допоможуть визначити особливості професійної самоактуалізації у сучасних соціо-економічних умовах розвитку суспільства, різних сфер професійної діяльності, надасть можливість уточнити гендерні, вікові та особистісні особливості цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійної самоактуалізації широко представлена у роботах Т.Ю. Базарова, О.І. Бондарчук, О.М. Борисової, І.В. Ващенко, О.В. Винославської, М. Вудкока, О.П. Єгоршина, Л.М. Карамушки, Г.В. Ложкіна, Л.М. Мітиної, Л.Е. Орбан-Лембрик, М.Г. Ткалич, В.В. Третьяченко та ін.

Серед досліджень, присвячених професійній самоактуалізації особистості важливе місце посідають роботи акмеологічного напрямку (В.С. Агапов, В.Г. Зазикін, А.О. Реан, А.О. Ткаченко, Д.І. Фельдштейн, Л.Б. Шнейдер, та ін.), в якому професійна самоактуалізація – це реалізація себе у професійній діяльності, досягнення найвищого ступеню особистісної та діяльнісної (професійної) зрілості – «акме».

З точки зору представників особистісно-розвиваючого підходу, професійна самоактуалізація призводить до постійних змін глибинних особистісних характеристик, формує високий рівень професійної зрілості (Г.О. Балл, В.П. Зінченко, Л.М. Карамушка, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, І.Є. Реуцька, В.О. Татенко, М.Г. Ткалич, В.Є. Чудновський, О.П. Щотка, та ін.).

Дослідження самоактуалізації особистості, в тому числі професійної в емпіричних дослідженнях проводиться зазвичай за допомогою методики САМОАЛ (Самоактуалізаційний тест А. Маслоу), спеціально розроблених анкет і опитувальників (Л.М. Карамушка, М.Г. Ткалич [2]) або проєктивних методик.

Метою статті є представлення результатів розробки та апробації опитувальника з визначення рівня професійної самоактуалізації особистості, аналіз її надійності, стандартизації норм.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Розробка опитувальника з визначення рівня професійної самоактуалізації особистості проводилася на підставі теоретико-методологічного аналізу проблеми самоактуалізації, професійної самоактуалізації та самореалізації. Результати теоретичного дослідження проблеми відображені нами у попередніх публікаціях [5].

За результатами теоретичного аналізу проблеми, нами були виокремлені наступні *діагностичні критерії професійної самоактуалізації*:

- мої професійні успіхи (задоволеність обраною професією, відсутність бажання змінити професійну галузь, цінність професії, її важливість, розуміння власних цілей та завдань, наявність професійних планів);
- цілеспрямованість професійної діяльності (намагання реалізувати власні професійні ідеї, активна участь у впровадженні змін, важливість отримання високих результатів у роботі, пошук засобів зробити власну роботу краще);
- креативність (наявність оригінальних професійних ідей, використання нестандартних підходів у вирішенні професійних завдань, високий рівень продуктивності в роботі, здатність швидко реагувати на зміну умов, здатність швидко переходити від однієї діяльності до іншої);
- професійний розвиток (наявність потреби у постійному професійному розвитку, прагнення підвищувати свій професійний рівень, вивчення нових підходів до роботи, розширення знань про власну професійну діяльність);
- поглиненість професійною діяльністю (активна зануреність у роботу, поглиненість роботою, прагнення завантажувати себе новими цікавими справами, відсутність нудьги);
- професійна автономність (здатність самостійно вирішувати поставлені завдання, відсутність жорсткої регламентації роботи, вільний графік, важливість власної оцінки діяльності, важливість самостійності у роботі, достатня кількість вільного часу);
- умови для професійної реалізації (актуальні можливості реалізації в організації, важливість результату професійної діяльності, можливість керувати власною роботою, заохочення іноваційного, креативного підходу до роботи).

У відповідності до визначених критеріїв були сформульовані твердження опитувальника (36 тверджень), які респонденти оцінювали за шкалою від 1 до 7 (тест опитувальника представлений у Додатку 1).

Вибірка дослідження ($n = 346$) мала такий склад: жінки – 66.8%, чоловіки – 33.2%; середній вік досліджуваних – 36 років ($SD = 12.1$); освіта: середня (11.6%), професійно-технічна (21.9%), вища (66.6%).

При розробці та апробації діагностичного інструментарію з визначення рівня професійної самоактуалізації особистості ми орієнтувалися на етапи створення психологічних опитувальників і тестів, визначені П. Клайном: формулювання первинних тверджень опитувальника (первинного банку), оцінка завдань первинного банку (змістовна валідність опитувальника), попереднє опитування, формування банку емпіричних даних, емпірична валідація опитувальника, оцінка надійності опитувальника, стандартизація опитувальника [3].

Загалом, стандартизація тестових норм методики передбачає: перевірку нормальності розподілу, перетворення тестових оцінок в стандарті оцінки (z), визначення тестових норм за шкалами [1; 3; 4]. Для перевірки нормальності розподілу даних нами використовувався тест Колмогорова-Смірнова. Значення змінної підкоряється нормальному розподілу ($z = 0,856$, $p = 0,46$).

Отже, підтвердження нормального закону розподілу означає, що отримані дані не потребують нормалізації, розподіл можна вважати репрезентативним по відношенню до генеральної сукупності та на його основі можливо визначити репрезентативні норми.

Максимальна кількість балів за методикою дорівнює 252 балам, мінімальна – 36 балам. Чим більшу кількість балів набирає досліджуваний, тим вищим є рівень його професійної самоактуалізації. Загалом, за результатами апробації методики, рівень професійної самоактуалізації дорівнює: $M = 192.8$, $SD = 28.7$. Згідно цим даним, високий рівень професійної самоактуалізації визначається кількістю балів 221 та вище. Визначимо середні показники для окремих груп вибірки (табл.1).

Таблиця 1

Середні показники рівня професійної самоактуалізації для окремих груп вибірки

показники	стать		освіта		
	жінки	чоловіки	середня	професійно-технічна	вища
M	195.9	184.5	171.9	184.9	198.4
SD	27.4	30.9	37.8	32.1	24.3

За результатами попереднього опитання нами була також визначена надійність опитувальника (за допомогою коефіцієнту придатності – альфи Кронбаха). Надійність опитувальника за рівнем внутрішньої узгодженості тверджень є високою ($\alpha = 0.856$).

Факторний аналіз завдань показав, що методика містить 1 шкалу, а, отже, визначає загальний рівень професійної самоактуалізації особистості.

Отже, високий рівень професійної самоактуалізації особистості (вище 221 балу) характеризується задоволенням власними професійними успіхами; стійкою цілеспрямованістю професійної діяльності; креативним підходом у вирішенні професійних завдань; задоволеністю професійним розвитком; поглиненістю професійною діяльністю, високою професійною автономністю, хорошими умовами для професійної реалізації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Апробація розробленого нами опитувальника з визначення рівня професійної самоактуалізації особистості показала, що він містить 1 шкалу, має високий рівень надійності (внутрішньої узгодженості), підкоряється нормальному розподілу, дозволяє визначити низький, середній та високий рівень професійної самоактуалізації особистості та якісно їх описати.

Перспективою подальшого дослідження є визначення за допомогою розробленого нами опитувальника рівня самоактуалізації персоналу сучасних українських підприємств, а також виокремлення індивідуально-психологічних та психолого-організаційних особливостей цього процесу.

Список використаних джерел

1. Бююль А., Цефель П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. – СПб.: «ДиаСофтЮП», 2002. – 608 с.
2. Карамушка Л.М. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій): Монографія / Л.М. Карамушка, М.Г. Ткалич – Запоріжжя.: «Просвіта», 2009. – 262с.
3. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое проектирование / П. Клайн. – К., 1994. – 284 с.
4. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Учебное пособие / А.Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392с.
5. Шутько Д.О. Теоретичні підходи до вивчення проблеми професійної самоактуалізації особистості / Д.О. Шутько // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Вип. 24. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С. 752-762.

References transliterated

1. Bjujul' A., Cefel' P. SPSS: iskusstvo obrabotki informacii. Analiz statisticheskikh dannyh i vosstanovlenie skrytyh zakonornostej. – SPb.: «DiaSoftJuP», 2002. – 608 s.
2. Karamushka L.M. Samoaktualizacija menedzheriv u profesijno-upravlins'kij dijal'nosti (na materialii dijal'nosti komercijnyh organizacij): Monografija / L.M. Karamushka, M.G. Tkalych – Zaporizhzhja.: „Prosvita”, 2009. – 262s.
3. Klajn P. Spravochnoe rukovodstvo po konstruirovaniu testov. Vvedenie v psihometricheskoe proektirovanie / P. Klajn. – K., 1994. – 284 s.
4. Nasledov A.D. Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretacija dannyh. Uchebnoe posobie / A.D. Nasledov. – SPb.: Rech', 2004. – 392s.

5. Shut'ko D.O. Teoretychni pidhody do vyvchennja problemy profesijnoi' samoaktualizacii' osobystosti / D.O. Shut'ko // Problemy suchasnoi' psyhologii': Zbirnyk naukovykh prac' KPNU imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psyhologii' im. G.S.Kostjuka NAPN Ukraïny / Za red. S.D. Maksymenka. – Vyp. 24. – Kam'janec'-Podil's'kyj: Aksioma, 2014. – S. 752-762.

Shutko, D.O., Tkalych, M.H. Professional self-actualization questionnaire: scale development and validation. The development of a questionnaire to determine the level of professional self-actualization personnel was conducted on the basis of theoretical and methodological analysis of the problem of self-actualization and professional fulfillment. It has been determined the following diagnostic criteria of professional self-actualization: my professional success; dedication of professional activity; creativity; professional development; preoccupation with professional activity; professional autonomy; conditions for professional realization. Validation of the questionnaire (n = 346) has determined that it contains one scale, a high level of reliability (internal consistency) ($\alpha = 0.856$), the low, medium and high level of self-actualization. and qualitatively describe them. The high level of self-actualization (above 221 points) is characterized by satisfaction with professional success, steady dedication of professional activity, creative approach in solving professional problems, satisfaction with professional development, highly professional autonomy, good conditions for professional self-actualization.

Keywords: professional self-actualization, personel of organizations, diagnostic criteria, questionnaire reliability.

Додаток 1

Опитувальник з визначення рівня професійної самоактуалізації особистості

Інструкція: оцініть своє ставлення до запропонованих суджень, які стосуються вашої професійної діяльності, за шкалою:

1 — повністю не згоден	5 — згоден більше ніж наполовину
2 — згоден в малому ступені	6 — згоден майже повністю
3 — згоден майже наполовину	7 — згоден повністю
4 — згоден наполовину	

№		оцінка
1	Я радію з приводу своїх професійних успіхів	
2	Я прагну підвищувати свій професійний рівень	
3	Я правильно обрав професію	
4	Я здатен самостійно вирішувати поставлені завдання	
5	У мене немає бажання змінити сферу професійної діяльності	
6	Я із зацікавленістю ставлюся до нових підходів у своїй роботі і намагаюся їх використовувати	
7	Я впевнений, що моя професія важлива	
8	Я беру активну участь у впровадженні змін	
9	Я усвідомлюю свої професійні цілі та завдання	
10	Я шукаю способи зробити свою роботу краще	
11	У мене є професійні плани та ідеї, які мені хочеться реалізувати	
12	Я активно залучений у роботу	
13	Я задоволений рівнем свого професійного розвитку сьогодні	
14	У мене є оригінальні професійні ідеї	
15	Мені важливо отримувати високі результати у своїй роботі	
16	Я поглинений своєю роботою більше, ніж інші	
17	Я здатен швидко переключатися з однієї проблеми на іншу	
18	Мені подобається вільний графік роботи	
19	Я використовую нестандартні підходи в роботі, коли можливо	
20	Мені важливо мати достатню кількість вільного часу	
21	Мені подобається знаходити рішення складних професійних завдань	
22	У мене високий рівень продуктивності в роботі	
23	Думаю, що зможу реалізувати себе в цій організації	
24	У мене є можливість впливати на графік роботи, кількість вихідних, відпустку	
25	Мені не подобається зайва регламентація роботи	
26	Наше керівництво створює умови для професійного розвитку	
27	Я здатен швидко реагувати на умови, що змінюються	
28	В нашій організації важливіший результат роботи, ніж дотримання формальних вимог	
29	У мене є потреба у постійному професійному розвитку	
30	На роботі мені не буває нудно	
31	Мені важливо бути самостійним у роботі, але при цьому залишатися членом колективу	
32	Завдяки новим знанням, мої уявлення про професію постійно розширюються	
33	Я люблю бути завантаженим цікавою роботою	
34	Я більше спираюся на власну оцінку своєї роботи, ніж на оцінку інших	
35	У мене є можливість керувати змістом своєї роботи: реалізовувати ідеї, вносити зміни	
36	В нашій організації схвалюється іноваційний, креативний підхід до роботи	

РУБРИКА «НАУКОВІ ПОДІЇ»

**ДО 70-РІЧЧЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ ІНСТИТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА НАПН
УКРАЇНИ**

Сергій Дмитрович Максименко

дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Людмила Миколаївна Карамушка

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

У жовтні 2015 р. виповнилось 70 років наукової діяльності Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України – це провідний науковий центр психолого-педагогічних досліджень в Україні.

Мета діяльності Інституту: здійснення фундаментальних, прикладних, пошукових та інших наукових досліджень, спрямованих на розв'язання актуальних проблем психологічної науки та практики.

Основні напрями діяльності Інституту:

- підготовка і наукове обґрунтування концепцій розвитку освіти, психологічної та педагогічної науки в Україні, державних цільових програм;
- здійснення видавничої діяльності, заснування та видання друкованих і електронних наукових видань;
- підготовка висококваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів у галузі психологічних наук через аспірантуру і докторантуру;
- організація та проведення наукових і науково-практичних конференцій, семінарів, зборів, симпозіумів, конгресів, форумів, асамблей та інших заходів з метою поширення психологічних знань та популяризації результатів діяльності Інституту;
- розробка методологічних основ і технологій надання психологічної допомоги керівникам та працівникам організацій в різних соціальних сферах (освіта, державна служба, армія, бізнес, медицина та ін.), а також учням, студентам та їхнім батькам;
- проведення наукових досліджень на замовлення підприємств, установ та організацій.

Директор Інституту – *Сергій Дмитрович Максименко*, академік-секретар Відділення психології, вікової фізіології та дефектології НАПН України, доктор психологічних наук, професор, лауреат Державної премії України, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член Європейської академії природничих наук (ФРН, м. Ганновер), Президент ВГО «Товариство психологів України», Президент «Глобального союзу науковців за мир» ("Global Union of Scientists for Peace") в Україні.

В Інституті працюють **15 наукових лабораторій:** психології навчання ім. І.О. Синиці; психології творчості; когнітивної психології; методології і теорії психології; організаційної та соціальної психології; нових інформаційних технологій навчання; вікової психофізіології; психології дошкільника; психології соціально дезадаптованих неповнолітніх; психології особистості ім. П.Р. Чамати; екологічної психології; психодіагностики та науково-психологічної інформації; консультативної психології та психотерапії; психології обдарованості; загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця.

Наукові лабораторії очолюють *провідні українські вчені:* дійсні члени Національної академії педагогічних наук України, доктори психологічних наук, професори С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Н.В. Чепелева, члени-кореспонденти НАПН України, доктори психологічних наук, професори Г.О. Балл, Л.М. Карамушка, М.Л. Смульсон, доктори психологічних наук, професори А.М. Грись,

О.М. Кокун, Т.О. Піроженко, Н.В. Пророк, Л.З. Сердюк, В.В. Турбан, Ю.М. Швалб, кандидат психологічних наук, професор О.Л. Музика, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник З.Г. Кісарчук.

У складі Інституту на волонтерських засадах також працюють **2 Центри** – Кризовий центр медико-психологічної допомоги та Науково-навчальний центр психології дошкільної та початкової освіти.

На базі Інституту функціонує **Всеукраїнська громадська організація «Товариство психологів України»**, яка є найдавнішим та найбільшим об'єднанням психологів України, що започаткувало свою діяльність у жовтні 1959 р.

Загалом в інституті працює **167 науковців**, із них: **28 докторів наук та 85 кандидатів наук**.

Історія Інституту розпочинається **30 червня 1945 року**, коли Раднарком СРСР видав розпорядження № 10007, яким дозволив започаткувати в Україні Науково-дослідний інститут психології. До цього часу в республіці існував лише *відділ психології при Українському науково-дослідному інституті педагогіки*. **1 жовтня 1945 року** Науково-дослідний інститут психології розпочав свою діяльність (на основі постанови № 1573 Ради народних Комісарів УРСР від 01.10.1945 р.). У затвердженому Наркомпросом положенні про інститут зазначалося, що головним його завданням є наукова розробка актуальних проблем загальної, дитячої, педагогічної й спеціальної психології, а також дослідження питань з історії вітчизняної та зарубіжної психології. Новостворений інститут мав сприяти плануванню й розгортанню наукової роботи з психології в Україні, зокрема координувати наукову роботу кафедр психології педагогічних інститутів та університетів.

Його перший директор – дійсний член АПН СРСР, доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР Григорій Силович Костюк. Усе своє подвижницьке життя Григорій Силович присвятив рідному дітищу, де був незмінним директором близько тридцяти років. Григорій Силович залишив багату творчу спадщину. Більше половини працівників очолюваного ним Інституту – його учні, які сьогодні продовжують розвивати положення, думки та ідеї вченого.

З 1971 року Інститутом керував член-кореспондент АПН СРСР, доктор філософських наук, професор В.І. Войтко, а з травня 1983 року наукову установу очолила член-кореспондент АПН СРСР, доктор психологічних наук, професор Л.М. Проколієнко. З 1989 року в. о. директора Інституту став кандидат психологічних наук А.А. Корнієнко, а з 1990 року його очолив академік-секретар Відділення психології, вікової фізіології та дефектології Академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор О.В. Киричук. У 1994 році керівником Інституту обрано кандидата психологічних наук, доцента В.М. Титова, а з 1997 року Інститут очолив й до сьогодні є директором академік-секретар Відділення психології, вікової фізіології та дефектології Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор С.Д. Максименко.

До 1992 р. Інститут перебував у складі Міністерства освіти УРСР, а згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 335 **від 16 червня 1992 р.** був підпорядкований Академії педагогічних наук України з наступною зміною назви – Інститут психології АПН України (Постанова Президії Академії педагогічних наук України, протокол № 1-7/ 2-14 від 24.02.93 р.).

Постановою Кабінету Міністрів України № 978 від **6 грудня 1995 року** Інституту було **присвоєно ім'я видатного українського вченого-психолога, академіка Григорія Силовича Костюка**.

З метою святкування важливої для діяльності Інституту події Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 9 від 24 вересня 2015 р.) було затверджено **спеціальну програму, яка включала понад 50 різноманітних науково-практичних заходів** (конференції, семінари, круглі столи, ділові ігри, тренінги, майстер-класи, виставки книг та ін.). Усі заходи були успішно реалізовані співробітниками Інституту спільно з вітчизняними та зарубіжними організаціями-партнерами. Заходи проходили в різних містах України (Запоріжжя, Київ, Нова Каховка, Суми, Чернівці, Чернігів та ін.) протягом 2015–2016 рр. У цих заходах взяли участь **понад 2500 учасників** (студенти, аспіранти, працівники дошкільних та загальноосвітніх закладів, викладачі вищих навчальних закладів, науковці, практичні психологи, державні службовці, представники міжнародних наукових та громадських організацій та ін.).

Серед заходів, які було включено до Програми святкування, слід назвати, насамперед, **міжнародні форуми**: «Технології роботи організаційних психологів в умовах соціальної напруженості в суспільстві» (листопад 2015, м. Київ, проведено лабораторією організаційної та соціальної

психології спільно з Українською Асоціацією організаційних психологів та психологів праці, під патронатом Європейської мережі організаційних психологів та психологів праці (European Network of Organizational and Work Psychologists, ENOP)); «Досвід України та країн Європейського Союзу у вирішенні актуальних проблем психології в сучасних соціально-політичних умовах» (грудень 2015, м. Київ, проведено лабораторією організаційної та соціальної психології, лабораторією психології навчання імені ім. І.О. Синиці, лабораторією психодіагностики та науково-психологічної інформації спільно з Католицьким університетом імені Іоанна Павла II (м. Люблін, Польща), Товариством психологів України та Українською Асоціацією організаційних психологів та психологів праці).

Окрім того, проведено низку **науково-практичних конференцій**: II Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (лютий 2016, м. Суми, проведено лабораторією методології і теорії психології спільно з Сумським державним педагогічним університетом імені А.С. Макаренка); XI Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (березень 2016, м. Київ, проведено лабораторією організаційної та соціальної психології спільно з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Католицьким університетом імені Іоанна Павла II (м. Люблін, Польща)); II Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів, молодих вчених та фахівців у галузі психології «Актуальні питання сучасної психології» (квітень 2016, м. Суми, проведено лабораторією методології і теорії психології спільно з Сумським державним педагогічним університетом імені А.С. Макаренка); Міжнародна науково-практична конференція «Соціальна політика: концепції, технології, перспективи» (квітень 2016, м. Київ, проведено лабораторією психології соціально дезадаптованих неповнолітніх спільно з Міністерством освіти і науки України, Міністерством соціальної політики України, Національним педагогічним університетом імені М.П. Драгоманова, Східноукраїнським національним університетом імені В. Даля, Національним університетом «Львівська політехніка», Вищою Лінгвістичною школою (м. Ченстахово, Польща), Університетом Гуманітас (м. Сосновиці, Польща), Манітобським університетом (Канада)); Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні проблеми сприймання» (травень 2016, м. Київ, проведено лабораторією психології творчості); Четверта міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми» (травень 2016, м. Київ, проведено лабораторією нових інформаційних технологій навчання); XII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології» (травень 2016, м. Чернівці, проведено лабораторією екологічної психології); X Міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (травень 2016, м. Нова Каховка, проведено лабораторією психології особистості ім. П.Р. Чамати спільно з Відкритим міжнародним університетом розвитку людини «Україна»); XXIV Міжнародна наукова конференція «Мова і культура ім. проф. Сергія Бураго» (червень 2016, м. Київ, проведено лабораторією когнітивної психології спільно з Інститутом філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інститутом мовознавства ім. О.А. Потебні); XVI Міжнародна наукова психологічна конференція «Психологічні проблеми творчості» (липень 2016, м. Київ, проведено лабораторією психології творчості); Міжнародна науково-практична конференція «Психологія посттравматичного оновлення: правовий, організаційний та соціальний аспекти» (червень 2016, м. Київ, проведено лабораторією організаційної та соціальної психології спільно з Військовою академією (м. Одеса), Державним закладом «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Українською Асоціацією організаційних психологів та психологів праці); V Всеукраїнська заочна серпнева Інтернет-конференція освітян «*Синергія етнонаціональних та глобалізаційних проблем в сучасній психології*» (серпень 2016, проведено лабораторією загальної та етнічної психології); Всеукраїнська науково-практична конференція «Парадигмальні основи української психології: історія розвитку» (жовтень 2016, м. Київ, проведено лабораторією історії психології ім. В.А. Роменця). У грудні 2016 р. лабораторією психології навчання ім. І.О. Синиці планується проведення *Третьої міжнародної наукової конференції «Генеza буття особистості»*.

Важливе місце у процесі святкування зайняли також **наукові та науково-практичні семінари**: «Психологія саморозвитку особистості» (квітень 2016, м. Чернівці, проведено лабораторією когнітивної психології спільно з Чернівецьким національним університетом імені Юрія Федьковича); III-ій Всеукраїнський науково-практичний семінар «Психолого-економічні вектори розвитку

особистості і суспільства» (травень 2016, м. Запоріжжя, проведено лабораторією організаційної та соціальної психології спільно із Запорізьким національним університетом); постійно діючий методологічний семінар «Упорядкування та удосконалення категорійно-поняттєвого апарату психологічної науки» (травень, жовтень 2016, м. Київ, проведено лабораторією методології і теорії психології); «Актуальні проблеми професійного самоздійснення особистості» (листопад 2016, м. Київ, проведено лабораторією вікової психофізіології); «Вікові чинники ціннісного розвитку обдарованої особистості» (жовтень 2016, м. Київ, проведено лабораторією психології обдарованості).

Ще однією із цікавих форм роботи стало проведення **круглих столів**, зокрема, таких як: «Сучасні проблеми психології у контексті історико-психологічного пізнання» (квітень 2016, м. Київ, проведено лабораторією історії психології ім. В.А. Роменця); «Проблеми ресоціалізації випускників інтернатних закладів» (жовтень 2016, м. Київ, проведено лабораторією психології соціально дезадаптованих неповнолітніх); «Наукова спадщина І.О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології» (листопад 2016, м. Київ, проведено лабораторією психології навчання ім. І.О. Синиці).

Центральною подією серед усіх заходів стало проведення **18–21 квітня 2016 р. «Тижня психології»**.

«Тиждень психології» розпочався з проведення в Київському міському Будинку вчителя **урочистої наукової сесії**, в якій взяли участь понад 250 осіб (члени Президії НАПН України, директори установ НАПН України, представники вищих навчальних та загальноосвітніх закладів, працівники Інституту та ін.).

Відкрив урочисту наукову сесію *Максименко Сергій Дмитрович*, академік-секретар Відділення психології, вікової фізіології та дефектології НАПН України, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Президент ВГО «Товариство психологів України».

Далі з привітанням до учасників зібрання звернувся *Кремень Василь Григорович*, Президент НАПН України, академік НАН України, академік НАПН України, доктор філософських наук, професор. Кремень В.Г. вказав на провідну роль Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України в розвитку психологічної науки в Україні і особливо сьогодні, в умовах необхідності надання психологічної допомоги постраждалим внаслідок травмивних подій (учасникам АТО, вимушеним переселенцям та ін.). Також Президент НАПН України В.Г. Кремень вручив **30 нагород НАПН України працівникам Інституту** (медалі, почесні грамоти, грамоти, подяки).

В урочистому засіданні також взяли участь перший віце-президент НАПН України, головний вчений секретар, академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор Луговий Володимир Іларіонович; член Президії НАПН України, академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор Савченко Олександра Яківна; Президент благодійної організації «Центр практичної філософії», академік НАПН України, доктор філософських наук, професор Толстоухов Анатолій Володимирович.

З вітальними словами до учасників урочистої наукової сесії звернулися члени Президії НАПН України та керівники установ НАПН України: **академік-секретар Відділення професійної освіти і освіти дорослих**, академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор Ничкало Нелля Григорівна; директор **Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, член-кореспондент НАПН України Слюсаревський Микола Миколайович**; директор Інституту проблем виховання, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор Бех Іван Дмитрович; директор Інституту педагогіки НАПН України, доктор педагогічних наук, професор Топузов Олег Михайлович; **директор Інституту обдарованої дитини НАПН України Камишин Володимир Вікторович**.

Від вищих навчальних закладів виступили: начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони імені Івана Черняхівського, доктор психологічних наук, професор Осьодло Василь Ілліч; завідувачка кафедри психології розвитку Національного університету імені Тараса Шевченка, доктор психологічних наук, професор Власова Олена Іванівна, заступник декана медико-психологічного факультету Медичного університету імені О.О. Богомольця, Президент Всеукраїнської громадської організації «Українська Асоціація лікарів-психологів», кандидат медичних наук Божук Богдан Степанович та ін.

Вітання від управлінь освіти та загальноосвітніх навчальних закладів передали: перший

заступник директора Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Київської міської державної адміністрації Челомбійко Вікторія Юріївна, директор Києво-Печерського ліцею № 171 «Лідер» м. Києва, кандидат філософських наук Кравченко Дмитро Григорович та ін.

Були зачитані також вітання, які надійшли від різних організацій з різних регіонів України (вищих навчальних закладів, міських управлінь освіти, дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, медичних установ, силових структур та ін.), а також від зарубіжних партнерів.

Після святкових привітань з науковою доповіддю «Діяльнісне опосередкування історичного поступу Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України» виступив *Максименко Сергій Дмитрович*, академік-секретар Відділення психології, вікової фізіології та дефектології НАПН України, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Президент ВГО «Товариство психологів України». У доповіді було розкрито основні історичні етапи розвитку Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, здобутки та перспективи розвитку.

Наукову доповідь «Роздуми про громадянську позицію вченого у контексті аналізу життєвого шляху Г.С. Костюка» представив також *Балл Георгій Олексійович*, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Перед початком урочистої наукової сесії в Київському міському Будинку вчителя було розгорнуто *виставку наукових видань Г.С. Костюка та працівників Інституту* та представлено *мультимедійну презентацію історичних етапів розвитку Інституту* та інформацію про науковців, які працювали і працюють в Інституті.

Прекрасний святковий *концерт* подарували учасникам зібрання творчі колективи Київського міського Будинку вчителя.

Далі протягом **19–21 квітня 2016 р. в рамках «Тижня психології»**, безпосередньо в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України, співробітниками Інституту було проведено багато **різноманітних заходів**.

Так, було організовано **14 майстер-класів і психологічних майстерень**, які були об'єднані в 5 змістово-тематичних блоків («Психологія саморозуміння, самоприйняття, міжособистісної та професійної взаємодії», «Технології роботи практичних психологів», «Психологічні особливості роботи з різними категоріями населення», «Психологічна допомога учасникам АТО та вимушеним переселенцям»). Майстер-класи провели: член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор Карамушка Л.М.; доктор психологічних наук, професор Грись А.М.; доктор психологічних наук, професор Сердюк Л.З.; доктор психологічних наук, професор Турбан В.В.; доктор психологічних наук Яблонська Т.М.; кандидат психологічних наук Зубіашвілі І.К.; кандидат психологічних наук, доцент Купреєва О.І.; кандидат педагогічних наук Кондратенко Л.О.; кандидат психологічних наук Мельничук Т.І.; кандидат психологічних наук, доцент Панасенко Н.М.; кандидат психологічних наук Хартман О.Ю.; кандидат психологічних наук Шиловська О.М.; керівник Кризового центру медико-психологічної допомоги Литвиненко Л.І.; старший науковий співробітник Гребінь Л.О.; старший науковий співробітник Каплуненко Д.Ю.; молодший науковий співробітник Старков Д.Ю. та ін.

Також у рамках «Тижня психології» відбулися **організаційно-діяльнісна гра** «Чорнобильська катастрофа у буденній свідомості: 30 років поспіль» (керівник – доктор психологічних наук, професор Швалб Ю.М.) та **науково-практичний семінар** «Соціально-психологічні аспекти ціннісної взаємодії обдарованої особистості з контактним оточенням» (керівник – кандидат психологічних наук, професор Музика О.Л.).

Цікавою формою роботи стало проведення **презентацій наукових та прикладних видань** співробітників Інституту за такими напрямками: психології навчання, сучасних інформаційних технологій навчання, організаційної психології, екологічної психології, медичної психології, консультативної психології та психотерапії, психології дошкільника. Презентацію провели: академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор Максименко С.Д.; член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор Смульсон М.Л.; член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор Карамушка Л.М.; доктор психологічних наук, професор Піроженко Т.О.; кандидат психологічних наук Кісарчук З.Г.; кандидат психологічних наук Андрієвська В.В. Зокрема, основний акцент у презентації академіка Максименка С.Д. було зроблено на розкритті сутності генези джерел і рушійних сил розвитку особистості із застосуванням експериментально-генетичного методу та

генетично-моделюючого методу. В цілому під час проведених презентацій співробітниками Інституту було представлено понад 100 видань.

На *заключному засіданні* виступили провідні вчені Інституту з доповідями, присвяченими науковій діяльності і творчості Г.С. Костюка: «Психологічна школа Г.С. Костюка і розробка проблеми перцептивно-мисленнєвої організації інформації в сучасних умовах» (Моляко Валентин Олексійович, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор); «Вічно живий... (спогади про Г.С. Костюка)» (Андрієвська Валерія Вікторівна, провідний науковий співробітник лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук).

Також на *заклучному засіданні* відбулося *підбиття підсумків «Тижня психології»*, в якому взяли участь керівники основних заходів (член-кор. НАПН України Смульсон М.Л., проф. Швалб Ю.М., проф. Музика О.Л., керівник Кризового центру медико-психологічної допомоги Литвиненко Л.І.) та інші працівники Інституту.

Слід підкреслити, що в контексті проведення «Тижня психології» ***всі наукові співробітники Інституту були нагороджені Грамотами Інституту.***

Також у рамках реалізації Програми святкування було підготовлено інформаційно-наукове видання: **Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України : інформаційно-наукове видання (до 70-річчя наукової діяльності) / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Педагогічна думка, 2016. – 100 с.** У виданні представлено інформацію про мету, основні завдання та науковий потенціал Інституту, історію його створення, відображено основні результати науково-дослідної, науково-інноваційної та науково-міжнародної діяльності та діяльності Інституту з підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

У цілому можна сказати, що проведення заходів, присвячених 70-річчю наукової діяльності Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, сприяло, з одного боку, осмисленню історії розвитку Інституту, а з іншого боку, визначенню актуальних проблем психологічної науки і практики, перспектив розвитку Інституту.

Детальніше з більшістю заходів, приурочених до 70-річчя наукової діяльності Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, можна ознайомитися на сайті Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України - <http://inpsy.naps.gov.ua> та на сторінці Інституту у Facebook.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

№ 2 (10) / 2016

Головний редактор:

Шевченко Наталія Федорівна, доктор психологічних наук, професор

Відповідальний редактор:

Ткалич Маріанна Григорівна, доктор психологічних наук, доцент

Адреса редакції:

69000

м. Запоріжжя

вул. Гоголя 118, к. 220

кафедра психології

Запорізького національного університету

zaporizhzhya2012@yahoo.com

www.psyjournal.in.ua

Підп. до друку 31.10.2016. Формат 60X90/16. Папір офсетний
Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 18.35
Замовлення № 144. Наклад 300 прим.

Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2952 від 30.08.2007 р.

